

824

नर।व।सा

सा हि य सु धा ल सि

निबन्ध समुच्चयः

24
त/सा

कल्पवल्लीग्रन्थमालायाः प्रथमं कुसुमम् १

साहित्यसुधालहरी

(निबन्ध समुच्चयः)

रचयिता :

तट्टा नरसिंहाचार्यः M. A.

साहित्य, व्याकरण-विद्याप्रवीणः

श्री नारसिंह-संस्कृत-कलाशाला

चिट्टिगूडूरु, कृष्णामण्डलम्

प्रकाशक :

कल्पवल्ली पब्लिकेशन्स

गूडूरु, कृष्णा जिला,

पिन् 521149, आन्ध्र प्रदेश

मुद्रणम्-1979

बन्धाः 1500 प्रथमावृत्तिः

सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः

मूल्यम् द्वादश रूप्यकाणि

2-00

824

जरितसा

मुद्रणम्

दक्षिण भारत प्रेस,

खैरताबाद, हैदराबाद-500 004

पितृस्मरणम्

श्रुत्यन्तसिद्धविविधार्थविचारदक्षो
 मन्त्रार्थचिन्तनपवित्रितनिर्मलात्मा ।
 रामानुजार्यपदपद्मनिविष्टभक्ती
 रामानुजो गुरुवरो हृदि मे चकास्तु ॥ १ ॥
 भक्तालिभीतिपरिहारकृतैकदीक्षै
 शिष्टालिरक्षणनिविष्टदयाकटाक्षे ।
 श्रीरङ्गनाथसुमनोज्ञपदाब्जयुग्मे
 भृङ्गायितो मम गुरुर्हृदये चकास्तु ॥ २ ॥
 श्रीरङ्गदेशिकदयार्द्रकटाक्षलब्ध-
 मन्त्रप्रभावविदिताखिलविष्णुतत्त्वः ।
 तत्त्वावलोकनचणो गुरुस्मदीयो
 देयादहनिशमनन्तशुभाशिषो नः ॥ ३ ॥
 धन्वन्तरिः पुनरपि प्रबभूव किंवा
 किंवाश्विनौ भुवमवातरतां नृरूपौ ।
 एवं न कस्य हृदयेऽजनि तर्कण्यं
 दृष्टे महामहिमनि श्रुतवद्गुरौ मे ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वपुण्ड्रलसदाननाम्बुजं
 गण्डशोभिघनकर्णकुण्डलम् ।
 अंसलम्बिबिसतन्तुसुन्दरं
 नौम्यहं गुरुमहंकृतेर्हरम् ॥ ५ ॥
 आन्तरं बहिरपि स्थितं तमो
 यो निहन्ति निजतेजसानिशम् ।
 यो ह्यनन्तकिरणो दिवाकर-
 स्तं गुरुं गुरुसमं नमाम्यहम् ॥ ६ ॥

गुरुवन्दनम्

S. K, S S. सुगुणखनिभिर्दत्तहस्तावलम्बा
P. P. S. S. सद्यहृदयैः प्रापिता चाभिमुख्यम् ।
S. T. G. V. विमलयशसां प्राभवेणागताद्धि
विद्याशाला जगति जयतान्नारसिंहाभिधाना ॥ १ ॥

नानाककुन्मुखसमागत सद्द्विजालि-
वासो विनिद्रसुमनस्सुमनोभिरामः ।
नित्यं समाश्रितजनाय वितीर्णकामो
जीयादयं हि वरदाभिधकल्पशाखी ॥ २ ॥

श्रीमन्तं तं वरदमनिशं सद्गुणानां निधानं
शान्तस्वातं विदितनिगमैः पण्डितैर्वेद्यभावम् ।
अन्तश्शत्रुप्रहणनपटुं दीनरक्षकदीक्षं
वन्दे लक्ष्मीपतिमलघुना भक्तिसारेण सन्तम् ॥ ३ ॥

नृसिंहसूनुं विदुषां वरेण्यं
गीर्वाणभाषाप्रियमार्यपूज्यम् ।
कलाप्रपूर्णं कुलपत्यभिख्यं
वन्दे वदान्य वरदं गुणाढ्यम् ॥ ४ ॥

आ शैशवादपि च यस्सुतनिविशेषं
मां वीक्ष्य सद्गुरुरपदं स्थिरमाततान ।
सोऽयं गुरुर्गुरुवध्नीरणधीरधीको
न स्यात्स्मृतैरनुपदं नु पदं कथं मे ॥ ५ ॥

वादशस्त्रे तर्कशास्त्रे द्वितीय इव गौतमे ।
वाङ्मूर्धशेखरे सोमशेखरे मे नमस्कृतिः ॥ ६ ॥

कृतिसमर्पणम्

यो मे गुरुः परो बन्धुः प्रियं मित्रं हितः पिता ।
तस्य श्रीश्रीनिवासस्य चरणौ शरणं मम ॥

सकललोकैककारणस्य समस्तकल्याणगुणभाजनस्य सर्वा-
तिशमनस्य सर्वशक्तिसम्पन्नस्य करुणावरुणालयस्य कांक्षितार्थ-
प्रदानदीक्षितस्य चतुराननादिवन्दितचरणकमलस्य रमणीयवक्षः-
स्थलस्थित श्रीरमणीद्वयशोभितस्य, रेखारूप सुधा कलश शंख-
चक्रवज्राङ्कुश सरोरुहादि परतत्त्वचिह्न परिगत पदयुगलस्य,
मृगराजगजराज हयराज विहगराजादिसेवितस्य, करिराजवरद-
स्यगुरुडाचलादि सप्ताचलशेखरस्य हलायुधबलरामानुजस्य
पद्मावतीमनोरमणस्य श्रीमद्वेङ्कटरमणस्य चरणकमलसन्निधौ

साहित्यसुधालहरीयं समर्प्यते सप्रश्रयं साञ्जलिबन्ध
सरोमहर्षं

तद्वा नरसिंहाचार्येण

INDISCH-OSTASIATISCHES
SEMINAR
der

Philipps-Universität
Professor Dr. Wilhelm Rau
Director

January 14th, 1979

355 MARBURG,
Am Krummbogen 28/F
Telefon 28 47 41

Sri T. Narasimhacharyulu, M. A.
"S. V. Vidyapraveena"
Lecturer : S.N.S. College
Chitti Guduru, Krishna Dt.
Andhra Pradesh INDIA.

Dear Colleague,

About two months ago, in November 1978, I received with great joy your letter together with two copies of your Sahityasudhalahari and I wish to beg your pardon for not having thanked you earlier. Unfortunately, my duties are multifarious, leaving me little time for the reading of belles lettres. During the Christmas vacations I fortunately found the opportunity to peruse this collection of your essays and I relished it extremely both for the lucid and sweet Sanskrit diction (so rich in anuprasas) as well as for the contents. Especially valuable are for us here in Germany your biographical sketches on Varadacharya and Venkata Ramana Sastri for information on these scholars and their works is availa-

ble to us from no other source. It is, in my opinion, highly desirable that Sanskritists all over the world get in closer touch, i. e. learn more on about the other, than has been the case until now.

Next, I particularly enjoyed your essay on Magha, for it was on a Kashmirian manuscript of his Sisupalavadha that I wrote my doctoral thesis thirty years ago. I felt like meeting an old friend.

So please accept once again my heart-felt thanks for this most valuable publication.

Wishing you health and prosperity and all possible success in your future work I remain-

Yours very gratefully

Sd/Wilhelm Rau

OFFICE :

Dr. SARVESWARA SHARMA PERI,

M. A., Ph.D., Lektor

Indisch-ostasiatisches Seminar

Der philipps.Universitat

Krummbogen 28/F. I

3550 Marburg (LAHN)

Federal Republic of Germany

I have read with great interest the Sahitya-sudhalahari. The style adopted by the author reminds me that of Bana and Dandin. Twelve different essays have been included in this book. Three of them noteworthy because they relate to our modern times. They are: 1. Introducing Sri S. T. G. Varadacharyulu who has done a great service for fostering and popularising Sanskrit studies in the Andhra Pradesh; 2. Introducing Sri Duvvri Venkata Ramana Sastri, who is a great Telugu scholar; and 3. The advent of Kamakotipithaswamy of Kanchi.

This work shows that even today there are some Sanskrit scholars who can write Sanskrit prose well on par with poets like Bana and Dandin.

I wish the author every success in the field of production of such literature in future.

Sd/-P. Sarveswara Sharma

12-1-1979

श्री कप्पगंतुल लक्ष्मणशास्त्री
भूतपूर्व आन्ध्रप्रदेश उपनिदेशकः

हैदराबाद
आदर्शनगर-69

मोमुद्यते मनो मेऽद्य

विद्वन्मित्रमहोदयैर्विरचितं साहित्यसुधालहरीनामकं पुस्तकं मया आमूलाग्रं सश्रद्धं च पठितम् । अस्मिन् पुस्तके सङ्कलिता बहवो निबन्धाः, संस्कृत विधार्थिनामेव न केवलं, परंतु विदुषामपि जिज्ञासनीयास्सन्तीति वक्तुं मोमुद्यते मे मनः । अत्र विशिष्य पण्डितराज-जगन्नाथः गीर्वाणबाणीवैभवं इत्यादीन् विषयानधिकृत्य लिखिता लेखा नितरां जिज्ञासितव्या इति मन्ये । संस्कृत-निबन्ध रचना-चातुरी महितानां, अस्मद्विद्वन्मित्र-वरेण्यानां श्रीमतां नरसिंहाचार्यमहोदयानां, ये हि बहोः कालाभ्यन्तरे विद्यालयेषु संस्कृत-साहित्य-शास्त्राध्यापने संलग्नाः, लेखिनौद्वासा प्रसूतेयं साहित्य-सुधालहरी सुमधुरा मृदुला च विशाजते । सेयं सहृदयानां हृदयानि गङ्गाझरीव पवित्रीकृत्य संस्कृतच्छात्राणां कते समुपयोगिनी भूयादित्याशासे ।

तट्टोपाह्वनसिंहार्यरचितो गद्यसङ्ग्रहः ।

विद्वच्छात्रसमाजाय भूयात्समुपकारकः ।:

क. लक्ष्मणशास्त्री

नम्रनिवेदनम्

गुरुणां नियोगेन, शिष्याणां प्रचोदनया च साहित्यसुधा-
लहरीयं प्रकाश्यते सानन्दम् । तेषु तेषु सन्दर्भेषु सङ्कलितानामियं
निबन्धानां समुच्चयः । अगुम्फितानां कुसुमानामिव असङ्कलि-
तानां निबन्धानां नास्ति चेतोहारित्वं सचेतसाम् । पुष्पहार इव
निबन्धसमुच्चयः कल्पेत् विदुषां कण्ठाभरणतामाघातुम् । तदुक्तम्—

“असङ्कलितरूपाणां काव्यानां नास्ति चारुता ।

न प्रत्येकं प्रकाशन्ते तैजसाः परमाणवः” ॥ इति ॥

सकलकलानिलयस्य, आन्ध्रविश्वविद्यालयस्य निदेशात्
कविराजस्य पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य प्रतिभावैश्वर्यं प्रतिष्ठा-
मगात् । पारितोषिकप्रदानेन मां सन्तोषितवतः, आन्ध्रप्रदेशस्य
करुणा ‘सङ्गीतमय साहित्य’ मित्यस्य जन्मने कारणतामयासीत् ।
आकाशवाणी “चादिकविरादिकाव्यञ्चे” त्यस्य समुत्पत्तौ हेतुर-
भूत् । संस्कृतभाषा प्रचारिणी सभा प्रासूत “कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणैः
कण्ठगतैरपि” इत्यमुं सन्निबन्धनं निबन्धम् । “कुलपति” “शशास्त्र
महोदय” इत्येतावुभावपि निबन्धौ तयोः कलाप्रपूर्णविरुदप्रदान-
संदर्भे संदृब्धौ मया । “यतिपतेरागमनं” यतिपतेरागमनं अस्मत्
कळाशालां प्रति यदाभवत्तदा गुरोरनुज्ञया सभक्तिश्रद्धं मया
पठितम् । हृद्यगद्यनिर्माणकामुकानां विद्यार्थिनां कृते “गद्यं कवीनां
निकषं वदन्ति” इति-निबन्धो निर्मितः । “तावद्भा भारवेर्भाति
यावन्माघस्य नोदयः” “माघे मेघे गतं वयः” “माघे सन्ति त्रयो
गुणाः” “मुरारिपदचिन्ता चेत्तदा माघे मतिं कुरु” इत्यादीना-

माभाणकानां श्रवणेन समुपजातकुतूहलोऽहं-सहृदयहृदयाह्लादाय महाकविं माघं प्रति कतिचन पङ्क्तीर्व्यरचयम् । तिरुपति वेद-परिषदशशासनानुसारेण “तासां त्वं प्रभवो गिराम्” इति नास्ना वेदानां स्वरूपं न्यरूपयं सङ्ग्रहेण ।” वदान्यशिरोमणेः गोरंट्ल-वेकन्न महोदयस्य शतवार्षिकोत्सवसन्दर्भो मामुत्सुकमकरोत् “वाणीं भजत गैर्वाणी” मित्यस्य निर्माणे । अस्मत्कलाशालायाः कालिदासजयन्ती, “कविकुलगुरुः कालिदास” इति निशशङ्कं वक्तुं मह्यमदान्महतीं शक्तिम् ।

इयं साहित्यसुधालहरी सुरभारतीसेवा समासक्तमनसां सुमनसां मनोविनोदाय कल्पेतेति धिया व्यरचि मया । यदीय-मेकस्यापि सुमनसस्सम्मोदमादधीत, विदधीत मे चेतसोऽसीमान-मानन्दम् । संस्कृतसाहित्यचरितमधिजिगमिषूणां संस्कृतभाषा-प्रणयिनां विद्यार्थिनां, कृते कृतः परिश्रमोऽयमनल्प फलं जनये-दिति दृढो मे विश्वासः । अधुनातनीं हृद्यां गद्यसरणिं मनसिकृत्य प्रबन्धस्यास्य रचना मया कर्तुमुपक्रान्ता । “यद्ययमुपक्रमः फले-ग्रहि” इति सहृदयसमाजो मामनुमन्येत, मन्ये चाहमात्मानं धन्यम् ।

मनस्वी मनीषी मनोज्ञो मधुरो मान्यश्च शर्मण्यदेशीयः, विल्हेल्मरौ महोदयः, प्रथमतो मम हार्दिकीं कृतज्ञतामर्हति, यतस्स सत्स्वपि महत्सु कार्येषु, सुदूरे तस्थिवानपि मंजुलं मनोहरं महार्घं स्वाभिप्रायमाविष्कृतवान् । गुरुतुल्यः प्रियमित्रं सहृदयश्च श्री पेरि सर्वेश्वर शर्मा मम मान्यो अभिनन्दनीयश्चास्मिन् सन्दर्भे । श्री वेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालय संस्कृत प्रधानाचार्येभ्यः विदितनिखिलधर्मैभ्यः प्रकटीकृतशास्त्रमर्मैभ्यः श्रीकृष्णशर्मैभ्यः, उस्मानिया विश्वविद्यालयसंस्कृत प्रधानाचार्येभ्यः, अन्तर्बहीरम्ये-

भ्यो रमणीयगुणालयेभ्यः, दर्शित-विद्वदनुरवितभ्यः श्री B. R. शास्त्रि महोदयेभ्यः आन्ध्र विश्वविद्यालय संस्कृत प्रधानाचार्येभ्यः निजगुणावर्जित सुधीतल्लजेभ्यः विनयातिशयमूर्तिभ्यः, श्री पि. श्रीराममूर्ति महाभागेभ्यश्च विनिवेदयामि हादिकीं कृतज्ञताम् । प्रियमित्राणां गुरुणां च भगवान् इक्ष्मराय शर्मणां, पण्डिताग्रणीनां कप्पगंतुल लक्ष्मणशास्त्रिणां, गोर्वाणवाणी-प्रणयिनां कालूरि हनुमंतरावुमहोदयानां च विद्वद्वरेण्यानां V. वरदाचार्याणां च कृते विनिवेद्यते हादिकी कृतज्ञता । ग्रन्थस्यास्य हृद्यां भूमिकां, विरचितवद्भ्यः सौजन्यशालिभ्यः विद्वत्तल्लजेभ्यः Dr. पुत्तल्ल श्रीरामचन्द्रमहोदयेभ्यः मदीयां हादिकीं कृतज्ञतामाविष्करोमि ।

ग्रन्थस्यास्य विरचनसमये मुद्रणसमये च महत्साहायक-मारचितवतां, प्रतिभावतां-व्युत्पत्तिमतां सहृदयानां प्रियशिष्याणां-वेङ्कटशेषाचार्य-रघुनाथभट्टाचार्य-कुटुम्बशास्त्रिणां कृते, श्रियःपतिः वेङ्कटाचलाध्रीश स्समस्तसन्मङ्गलानि धितरवित्याशासे । अचिरादेव रुचिरं मुद्रापयित्वा ग्रन्थस्यास्य मुद्रणे प्रधानं पात्रं बहद्भ्यो दक्षिणभारत मुद्रणालयाधिपतिभ्यः विशिष्य विनयमूर्तिभ्यः मितभाषिभ्यः हितैषिभ्यश्च A. रामस्वामी महोदयेभ्यो नतिततिपुरस्सरं समर्पयामि धन्यवादान् ।

“गच्छतः स्वलन” मितिन्यायेन-अनवधानकृताः अव्युत्पत्तिकृताः अशक्तिकृताः मुद्रणकृताश्च दोषा बहवस्सम्भवेयुः, तान् क्षमध्वमित्यभ्यर्थये गुणग्रहणपारीणान् रसज्ञान् विशेषविदुषो विदुषः । प्रयते चागामिनि मुद्रणे तानपनोदितुम् । कृतिमिमां सुकृतिनामग्रगण्यस्य सर्वज्ञस्य सकलसद्गुण सिन्धोः रमासखस्य श्रीनिवासस्य विहित भुवनानन्दयोश्चरणारविन्दयोश्चर-र्पयता मया साधु कृतमित्यभिनन्दामि निरपत्रपमात्मानम् ।

हैदराबाद }
5-5-1979 }

इत्थं निवेदयिता
विदुषामाश्रवः
तद्वा नरसिंहाचार्यः

श्री :

भूमिका

काव्यनटकादीनां गुणदोषविमर्शात्मिकया, शास्त्रीयविषय-
निरूपणप्रवणया वा रीत्या रचयन्तो लघून् निबन्धान्, निबन्धान्
रचयितुं नैव प्रायः उद्युञ्जते संस्कृतपण्डिताः । द्वात्रिंशदक्षरमि-
तानि, किञ्चित्ततोऽधिकसंख्याकाक्षराणि वा कतिचित् पद्यानि
विरच्य, तैरेव श्रोतृन् रञ्जयित्वा तावतैवात्मन आहोपुरुषिका-
माविश्चकीर्षन्ति, उपविशपत्रमितस्य, पाण्डित्यनिकषोपलस्य
निबन्धस्य निर्माणात् यावान् संमानः सम्पाद्यते तावतः ततोऽ-
प्यधिकस्य वा द्वित्रिश्लोकरचनयैव लाभे को नु वा महतः परि-
श्रमस्य भाजनमात्मानं कर्तुमुत्सहेत ? अथापि वर्तन्त एवैतस्या
रीतेरपवादभूताः केचिद्विद्वत्तलजाः अङ्गुलीमात्रपरिगणनीयाः
तत्र तत्रेति महद्दिदं भागधेयं सुरभारत्याः; येषु चान्यतमा इमे
परस्परविरोधिन्योः पाण्डित्यविनीत्योः समागमस्थानभूताः
श्रीमन्तः नरसिंहाचार्याः ।

द्वादश विषयानधिकृत्य रचितानां निबन्धानां संकलनरू-
पोऽयं ग्रन्थः रचयितुः शास्त्रवैदुषीं, विवेचनाशक्तिं, सहजां सह-
दयतां चाभिव्यनक्ति । प्रथमे निबन्धे पण्डितराजस्य जगन्नाथ-
स्य सरसकवितानिर्माणचातुरी पाण्डित्यप्रकर्षश्च सुनिपुणं
निरूपितौ । “विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्” इति

न्यायेन पण्डितराजस्य पण्डितराजतां निर्णेतुं आचार्या एव शक्ता इति नात्र सन्देहः । “सङ्गीतमथ साहित्यम्” इति निबन्धः संस्कृतवाङ्मये शब्दचित्रकाव्यस्वरूपजिज्ञासूनामतीवोपकुस्ते ।

“वाणीं भजत गैर्वाणीम्” इति निबन्धस्य संस्कृतभाषा-वैशिष्ट्यनिरूपणात्मकस्यान्ते आचार्याणामुक्तिः—“संस्कृतभाषा-संरक्षणं नाम भारतीयसर्वभाषासंरक्षणम्, यदि वयं जलेन सिञ्चेम वृक्षस्य मूलं तदा तदङ्गानां पत्रपुष्पफलादीनामपि संरक्षणमवश्यं भविष्यति” इत्याद्या यदि केषाञ्चिदपि वा प्रज्ञा-तन्त्रनिर्वहणपराणां श्रुतिपथं व्रजेत् तदा शुभं भवेत् भारतस्य ।

“तासां त्वं प्रभवो गिराम्” इति निबन्धः वैदिकस्य स्वरूपं वाङ्मयस्य संक्षेपेणोपवर्णयति । “कुलपतेः परिचयः” इति निबन्धः श्रीमतां संस्कृतभाषाप्रचारणचणानां वरदाचार्याणां विषये रचयितुः गुर्वी गुरुभक्तिं विशदयति । पण्डिताः प्रायः पर-गुणकथामूकभावं अवलम्बन्ते इति लोकवादः मिथ्याकृत आचार्यैः “श्री शास्त्रमहोदयः “इति निबन्धं श्री दुर्वूरि वेङ्कटरमण-शास्त्रिगुणप्रशंसापरं सङ्ग्रथनद्विः ।

प्रायः द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतादिवैदिकसम्प्रदायानुसारिष्वपि, एकैकोऽपि स्वर्गद्वारकवाटोद्घाटनकुञ्चिका आत्मन एव कक्षे वर्तत इति अथवा मोक्षसाम्राज्यपदवी आत्मानमेव प्रतीक्षते इति मन्वानः सम्प्रदायान्तरानुसारिणः सर्वान् ज्ञानकिंपचानान् निरयोन्मुखांश्चोत्पश्यन् तानधिक्षपति; मान्यानप्यन्यानवमनुते, ईदृश्येव च प्रवृत्तिः दृश्यते प्रायः हिन्दू-मुस्लिम-क्रैस्तवादिमता-नुयायिषु, अद्य कस्मिंश्चिन्मते सम्प्रदाये वा बद्धश्रद्धाः एते यदि

दैववशात् मतान्तर-सम्प्रदायान्तरानुयायिनां कुले जनिमलप्स्यन्त तदा अद्य आत्मीयतया आत्मनीनतया चोद्धृष्यमाणं मतं सम्प्र-
दायं वा तथैवादूषयिष्यन् यथा तेऽधुना दूषयन्ति मतान्तरम् ।
अतीवेदं प्रमोदस्थानं यदेते श्रीमद्रामानुजीयसम्प्रदायानुसरण-
प्रवणाः नरसिंहाचार्याः श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधीशानां
अद्वैताचार्याणां स्तुतिरूपं कंचिन्निबन्धमपि ग्रन्थेऽस्मिन् न्यब-
धनन्निति, नूनं प्रशंसार्ह्यमेषां सकलसम्प्रदायवैशिष्ट्यावगाहिनी
धिषणा । यद्येतादृशी प्रवृत्तिः सर्वैः तत्तन्मतसम्प्रदायानु-
सारिभिरनुह्रियते—द्वैतिभिरद्वैतिभिः, हिन्दुभिः, मुसलमानैः,
क्रैस्तवाद्यैश्च—हन्त साधितप्रायमेव लोके भवेत् सर्वजनसौमन-
स्यम् ।

“आदिकविरादिकाव्यञ्च”, “कविकुलगुरुः कालिदासः”,
“महाकवि माघः” इति निबन्धत्रये तत्तत्कवितल्लजानां कविता-
सौन्दर्यम् उच्चित्योच्चित्य पाठकानां मनोनयनस्याग्रे निवेशयन्तः
श्री आचार्याः “गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति” इति निबन्धे
गद्यकवीनां बाणदण्ड्यादीनां काव्यरत्नपरीक्षायामात्मानं निक-
षोपलयन्ति ।

एवं विविधान् साहित्यसम्बद्धान् विषयान् “कर्तव्यमेव
कर्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि” इत्यादि लोकोपयुक्तविषयांश्चाधि-
कृत्य रुचिरान्निबन्धान् निमित्तवद्भिः श्रीनरसिंहाचार्यैः सर्वोऽप्ययं
संस्कृतज्ञलोकः सर्वथाधमणीकृतः ।

1-5-1979 }
माग्यनगरम् }

इत्थम्
पुल्लेल श्रीरामचन्द्रः
रीडर्, उस्मानिया विश्वविद्यालयः

निबन्धानुक्रमः

निबन्धसंख्या	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१.	पण्डितराजस्य प्रतिभावैभवम्	१
२.	सङ्गीतमथ साहित्यम्	३१
३.	वाणीं भजत गैर्वाणीम्	५३
४.	कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि	५६
५.	तासां त्वं प्रभवो गिराम्	६५
६.	कुलपतेः परिचयः	७३
७.	शास्त्रिमहोदयः	७६
८.	यतिपतेरागमनम्	८५
९.	आदिकविरादिकाव्यं च	८८
१०.	गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति	९६
११.	कविकुलगुरुः कालिदासः	११५
१२.	महाकविर्माघः	१२३

Dr. V. Varadachari, M.A., Ph.D.

Retd. Reader in Sanskrit

S. V. University

Tirupati.

These essays are written in Sanskrit by Pandit T. Narasimha charyulu. They represent an attempt at using Sanskrit as a vehicle for treating various topics on Sanskrit literature. By a careful and diligent use of simple Sanskrit prose, the author of these essays has achieved distinction as one who is gifted with critical acumen. His writings make it abundantly clear that Sanskrit could be made effective use like English for recording one's critical exposition of literary matters.

Among the twelve essays contained here, those on Jagannatha Pandita which is the first and on Magha coming at the end are the longest. The greatness of the former both as a poet and critic is brought out vividly. His place in the court of the king and his equipment receive special treatment and go a long way to justify his eminence. Magha's greatness is well brought out with a strikingly corresponding study of Bharavi's talents with illustrations from the works of the two writers.

The next two relatively long pieces on Music and Literature and prose writing respectively. The former is charming for the treatment of poetry in the light of poetics with illustrations from Bharavi and Magha studied in the light of the principles of poetics. The latter topic has a fine treatment with special reference to the works of Bana and Subandhu.

Among the other essays which cover limited number of pages, the study of Sanskrit is valuable and proofs are given that this language is not dead, that it has profoundly influenced all the regional languages and their literatures and that there is a very wide and vast literature written in this language. That God is the source for all the four Vedas forms the subject of another essay. The address of welcome presented to Sri Kanchi Sankaracharya on his visit to the Sanskrit College at Chittiguduru is included in this collection. Kalidasa's date is discussed in easy 'flowing Sanskrit as it is done in English writings with all the argument for and against fixing it in the pre-Christian era. Valmiki's eminence as the first poet is well treated in a separate essay.

The author pays glowing tributes to Prof. S. T. G. Varadacharyulu, the Principal of the Sanskrit College at Chittiguduru and these tributes are meaningful to bring out the well-merited enthusiasm of the Professor for Sanskrit and the promotion of Sanskrit learning.

Likewise, Duvvuri Venkataramana Sastri is described as a scholar both in Sanskrit and Telugu and as the author of nearly forty works in these two languages. Specific mention is made to his rendering into Telugu of the Nyayabhasya.

A topic of general interest but of utmost importance is that we should learn to know what we should do and what we should not. The results of undertakings in the light of this understanding are treated in a separate essay.

Besides providing a fund of information on the topics treated, this collection should be helpful for the students of Sanskrit in colleges in preparing answers for the textual topics and on general topics as well.

My pious wish is that the learned author could bring forth similar essays on kindred and also other topics.

TIRUPATI
27-1-1979

V. VARADACHARI

Dr.M.B.V.I.R. Sarma,
M.A., Ph.D.
Lecturer in Hindi (Retd.)
KHAMMAM-507003.

8-21-91
Jubileepura,
Khammam-507003

OPINION

I am proud to acknowledge my association with Sriman "Ramaneeya Vanee Lalasa" Tatta Narasimhacharya, M. A, 'Sahitya Vidya Praveena' 'Vyakarana Vidya Praveena' for the last four decates. He is a great Scholar in Sanskrit, besides his deep knowledge in Telugu, Hindi and English.

Ever since his boyhood, he has been composing poems in Sanskrit in a grand style, pregnant with embellishments, Grammatical peculiarities and suggestivity. He possesses an immense imaginative vision. He combines in his writings Arthalankaras and Sabdalankaras with such a subtle dexterity as to render his readers spellbound. He is a treasure of lucid style and gorgeous vocabulary.

During his collegiate life, he has been a voracious reader and shrewd critic. He is a prolific writer both in prose and poetry. His compounds make the reader remind the 'Sudeergha Samasas' of Bana Bhatta and Dandin. Where he wants to lay a stress on a particular situation, he uses very simple, short and sweet sentences.

Sriman Acharya takes the theme for his essays both from the ancient lore as well as the modern society and its needs. Most of his writings are classical in thought and didactic in content. He uses rhyme lavishly both in prose and poetry alike. Aptness and familiarity are the redeeming features of his similes. There is charm and pristine glory in his style.

The present collection of essays is a result of his vast knowledge, intensive study deep thought and skillful art.

I am of the firm opinion that this author's worth will widely be appreciated by learned pundits, Scholars and patrons of our Gairvannee, the cultural heritage of India.

May Lord Srinivasa shower His choicest blessings on Sriman Narasimhacharya and bestow on him long life and prosperity to enable him to produce many such publications as this to inculcate the spirit of learning Sanskrit in his fellowmen.

Sd/ M. B. V. I. R. SARMA,
22-11-78

Dr. E. R. SRIKRISHNA SARMA.

Professor & Head.

Department of Sanskrit.

Sri Venkateswara University, Tirupati.

सहृदयैः पण्डितैश्च नरसिंहाचार्यमहोदयैः निबद्धोऽयं साहित्यसुधालहरीनामको ग्रन्थः विविधविषयस्पृगपि सरलया शैली-
धोरण्या अर्थानां सूक्ष्मेक्षिकया च संस्कृतभाषाकाव्यपठनरूपे एकत्र विषये दत्तादरः एकवाक्यतां भजन् संस्कृतप्रेमिणां सहृदयानां हृदयमावर्जयति । पाणिनिना शास्त्रीयैः नियमैः शिष्टव्यवहारस्य सौभाग्यं प्राप्तिता प्रयोक्तृभिश्च कविभिः सादरं लालिता सुर-
भारती चिरन्तनानामिव नवीनानामप्याशयानां प्रकाशने अद्यापि प्रगल्भेति अयं निबन्धसमुच्चयः निदर्शयति तिराम् । विशिष्य च पण्डितराजस्य काव्यानि माघस्य शिशुपालवधं चाधिकृत्य कृतौ प्रबन्धौ संस्कृतविद्यार्थिनामिव सहृदयानामन्येषामनुवाचकानामपि-
अतिमहते उपकाराय कल्पेते । आन्ध्रदेशे आधुनिककाले संस्कृता-
ध्ययनाध्यापनयोः कुलपतिपदे सर्वे निविवादमभिषिक्तानां वरदा-
चार्यमहोदयानां, अभियुक्तानां काव्यव्याकरणविनोदिनां वेङ्कट-
रमणशास्त्रिमहोदयानां च गुणविशेषान् संस्पृशन्ती द्वौ लेखौ अस्य निबन्धसमुच्चयस्य कमप्यर्थविशेषं पुष्यतः । एवमेवान्येऽपि प्रबन्धाः पाठकानां महत्यै रुचये सम्पद्यन्त इति अस्य ग्रन्थकृतः सदुद्यमोऽयं संस्कृतप्रणयिभिः अभिनन्दनीयः । आशासे च भूयोऽपि एतादृश-
ग्रन्थनिर्माणेन संस्कृतभाषायाः पोषणं सहृदयानां च तोषणं निर्व-
हन्नयं ग्रन्थकारः चिरं संस्कृतज्ञान् कृतज्ञताऽऽवर्जितान् कुर्यादिति ।

तिरुपति, }
१-३-१९७९ }

श्रीकृष्णशर्मा

डा. पी. श्रीराममूर्ति: एम्. ए., पी. एच. डी.
प्रोफेसर, आन्ध्र यूनिवर्सिटी
संस्कृत विभाग:-वाल्तेर

महोदयाः,

भवत्प्रेषिता साहित्यसुधालहरी समासादिता । तत्रत्या
निबन्धाः सर्वेऽपि भवतां पाण्डित्यं स्फुटयन्ति । प्रथमो निबन्धः
पण्डितराजप्रतिभावैभवं शास्त्रवैदुष्यं च साकल्येन निरूपयति ।
एवमेव कालिदासादिमहाकवीनां तत्काव्यानां चानुशीलनं सहृदय-
हृदयङ्गमं पण्डितसम्ममंच भासते । आधुनिकाश्च विषयाः अस्मिन्
ग्रन्थे वर्णिताः । कुलपतीनां शास्त्रिणां च सुमहद्व्यशः भवन्मुखात्
मुखरीकृतम् परमामोदाय कल्पते । ग्रन्थोऽयं कविपण्डितसंमान्यः
भवत्विति आशासे ।

वाल्तेर
22-12-1978

श्रीराममूर्ति:

Kaluri Hanumantha Rao B. Sc. M. PHARM.
OUB 58 OSMANIA UNIVERSITY CAMPUS.
TARNAK-HYDERABAD-7

दृढो मम प्रत्ययः

अस्मिन् ग्रन्थे “पण्डितराजस्य प्रतिभावैभवम्” इत्यादयः
द्वादश निबन्धाः सम्पुटीकृताः । श्रीमद्भिः तट्टा नरसिंहाचार्यैः बहव
साहित्यसामाजिकविषयाः चर्चिताः प्रतिपादिताः आलोडिता निरू-
पिताश्चैतेषु निबन्धेषु । ग्रन्थोऽयं संस्कृतसाहित्यरसिकानां सहृद-
यानां प्रीतिपात्रं भविष्यतीति दृढो मम प्रत्ययः ।

३-१-१९७९

(Sd) कालूरि हनुमन्तरावः

श्रीहयग्रीवाय नमः

*पाण्डितराजस्य प्रतिभावैभवम्

I कवितावैभवम्

प्रार्थना

- 1 जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति तेषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥
(भर्तृहरेः)
- 2 विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।
न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनाम् ॥
(कुवलयानन्दे)
- 3 इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥
(मल्लिनाथस्य)
- 4 वन्दारुभक्तजनमन्दारमिन्दुहिमकन्दाभकीर्तिमतुला-
नन्दाभिराममुनिवृन्दाभिगीतमरविन्दासनाभिविनुतम् ।
वृन्दारकाभिनुतवृन्दावनीचरममन्दानुरागभरितं
नन्दात्मजातमरविन्दायताक्षमभिगन्दामि साम्प्रतमहम् ॥
(ममैव)

---

* आन्ध्रविश्वविद्यालयसंस्कृतविभागेन समायोजिते जगन्नाथसमारोहे
(Jagannatha Seminar) निबन्धोऽयं पठितः ।

६ किङ्गाढरागपरिपङ्गादनारतमनङ्गाकुलोऽभिरमसे
 शृङ्गारवीथिनवमृङ्गाथितो, रतितरङ्गान्तरापतसि किम् ?
 गङ्गामवाप्य, भृशमङ्गान्युदस्य, हृदि रङ्गान्तराहिततमं
 त्वङ्गाय, भूरिभयमङ्गाय, तोषिततुरङ्गाननाङ्घ्रिकमलम् ॥
 (मञ्जुनाथस्य)

सभाजनसभाजनम्

गाढतरशब्दार्थव्युत्पत्तिमसृणीकृतान्तःकरणाः, स्वान्तः
 करणविनिवेशितभगवच्चरणाः, करणावरुणालयगुरुचरणशरणाः, श्रीगुरु-
 चरणाः ! अल्पेतरकल्पनासन्तोषितमहीशाः कवीशाः ! सद्यहृदया-
 स्सहृदयाः ! सकलसद्गुणमण्डिताः पण्डिताः ! सावधानमवधारयन्तु
 मदीयां विज्ञप्तिम् । रचयाम्यञ्जलिं सप्रश्रयं सरोमहर्षं सप्रश्रद्धं च ।
 महदिदं नः प्रमोदस्थानं यत् सकलानां कलानां हृद्यानां विद्यानां च
 निलयोऽयमान्ध्रविश्वविद्यालयः कविराजस्य पण्डितराजस्य च जग-
 न्नाथस्य महता वैभवेन महोत्सवमारचयतीति ।

चरित्रसङ्ग्रहः

विदितचरमेव ह्येतत्सर्वेषामपि विदुषां यत् आलङ्कारिकचूडा-
 मणिः प्रतिभावतामग्रणीः जगन्नाथः क्रिस्त्वब्दीयसप्तदशशतके, समीची-
 नेन शास्त्रपाण्डित्येन महितया स्वकवितया च सहृदयहृदयान्यरञ्जय-
 दिति । न न हि विदितं भवतां यत् विहितागण्यपुण्ययोः गुणगणवरेण्ययो,
 दम्पत्योर्लक्ष्मीपेरुभट्टयोः गर्भशुक्तिमुक्ताफलमयं, महोज्ज्वलया
 स्वकान्त्या, दिगन्तरालं प्रकाशयामासेति । दिगन्तविश्रान्तकीर्तिस्तत्र-
 भवान् पेरुभट्टश्च श्रीमती, ज्ञानेन्द्रभिक्षोः ब्रह्मविद्यां, महेन्द्रपण्डितात्
 न्यायवैशेषिकदर्शने, खण्डदेवात्पूर्वमीमांसां, शेषोपाह्ववीरेश्वरपण्डिताच्च
 महाभाष्यमधीतवान् । तत्तनयो जगन्नाथः, एवं सर्वविद्याधरात्

महागुरोः निजपितुर्निखिलानि शास्त्राणि सभक्तिश्रद्धमधीत्य बाल्ये
 एव, महोदण्डपण्डितस्समजनि । तस्याप्रतिमा प्रतिभाञ्जरी कूलङ्कषा
 प्रवहन्ती, समपादयदभ्रङ्कषां कीर्तिम् । कविता पाण्डित्यं चेति द्वावपि
 प्रतिभाविभागौ व्यजृम्भेतामस्यान्योन्यम् । “निराश्रया न शोभन्ते
 पण्डिता वनिता लताः” इति न्यायानुसारेण पण्डितस्यास्य विजिता
 मरावतीवैभवं जयपुरमादौ महानाश्रयो बभूव । तदनु जयपुरात् यवन-
 प्रभोः शक्रोपमवैभवस्य शहाजहानस्य सभां प्राप्य भारतराजधान्यां
 दिल्लीनगर्यां सुचिरं सुखमुवास । तत्र निजविद्याचमत्कारतोषितात्
 सार्वभौमात् शहाजहानात् पण्डितराजपदवीं कविराजपदवीं च लब्ध-
 वानयं लब्धवर्णः । शहाजहानपुत्रस्य दाराशिकोहस्य समीपे कञ्चि-
 त्कालं, कामरूपदेशाधिपतेः, सहृदयचूडामणेः प्राणनारायणमहीभृतो निकट
 कञ्चित्कालं च सुसुखं न्यवात्सीदयं सुधीतलजः । विश्वनाथस्य
 विहारभूमिं वाराणसीं वा श्रीकृष्णस्य विहारभूमिं मधुरां वा प्राप्य
 जीवितावसाने हरिहरयोर्नामस्मरणं कुर्वन् क्षणमिव दिवसाननयत् ।

राजचित्तानुवृत्तिः ।

महाराजचित्तानुवृत्तिचातुर्यं पण्डितराजस्य बुद्धिचातुर्यस्य परम-
 मुदाहरणम् । अयं यं यं समाश्रयत् तं तं नितान्तं वर्णयन्, तस्य तस्य
 निरुपाधिककृपाप्रपापात्रमभवत् । पश्यत, दिल्लीवल्लभस्य शहाजहानस्य
 वर्णनं कीदृशं हर्षप्रकर्षं जनयति स्म ।

दीनत्राते दयाद्रा, निखिलरिपुकुले निर्दया, किञ्च मृद्वी
 काव्यालापेषु, तर्कप्रतिवचनविधौ कर्कशत्वं दधाना ।
 लुब्धा धर्मेष्वलुब्धा वसुनि, परविपद्दर्शने कान्दिशीका
 राजन्नाजन्मरम्या स्फुरति बहुविधा तावकी चित्तवृत्तिः ॥

इदं पद्यं राज्ञश्चित्तवृत्तेः दयार्द्रत्वं निर्दयत्वं, मृदुत्वं कर्कशत्वं, लुब्धत्वमलुब्धत्वं, धीरत्वं भीरुत्वं, चेति परस्परविरुद्धौ धर्मौ प्रतिपादयन् “लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति” इति भवभूतेः भावमावेदयति । राजविषयकरतिभावोपस्कारकोऽयमुल्लेखः ।

शहाबदीनमधिकृत्य रचितरश्लोकोऽयमाकर्ण्यताम् । कीदृशी कल्पनाशक्तिः !

भूमीनाथ शहाबदीन भवतस्तुल्यो गुणानां गणै-
रेतद्भूतभवप्रपञ्चविषये नास्तीति किं ब्रूमहे ।
धाता नूतनकारणैर्यदि पुनः सृष्टिं नवां भावये-
न्न स्यादेव तथापि तावकतुलालेशं दधानो नरः ॥

पं. का. सं. १०१-१५०

यदि ब्रह्मा प्रसिद्धपञ्चभूतातिरिक्तस्वनिर्मितकारणैः नवां सृष्टिं भावयेत् तथापि भवत्समो न भवतीत्युक्तम् । अत्र सर्वथैवोप-
मानिषेष्टाख्योऽसमालङ्कारः । असमा च कल्पना रीतिः ।

एवंविधवर्णनानुष्टुप्स राजा तस्मै किं किं नाददात् ? स यदे-
वावृणुत तदेवाहृतमपश्यत् । प्रार्थितां नवनीतकोमलाङ्गीं यवनीमपि
सार्वभौमः तस्मै ददाविति जनश्रुतिश्श्रूयते स्म । युक्तमेवैतत् “स्तोत्र
कस्य न तुष्टये ।”

नवावासफखानस्य वर्णनं पश्यत । तच्च सर्वेषां किं न मनो
विनोदयति ?

सुधेव वाणी वसुधेव मूर्तिः
सुधाकरश्रीषदृशी च कीर्तिः ।
पयोधिकल्पा मतिरासफेन्दोः
महीतलेऽन्यस्य न हीति मन्ये ॥

पं. का. सं. २०१-१००

(५)

अमृतमयी वाणी, क्षमामयी मूर्तिः, चन्द्रसदृशी कीर्तिः सागर-
सदृशी बुद्धिश्च आसफेन्दोरित्यतोऽन्यत् किमु वक्तव्यं तत्सर्वमुक्तं
यद्वक्तव्यम् ।

राजवर्णनप्रस्तावे संक्षेपेणाभिहितं हृद्यमिदं पद्यं कवेर्भावनाबलं
बलान्निवेदयति ।

वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् ।

त्रातुं च सकलां पृथ्वीं अतीव निपुणो भवान् ॥

पं. का. सं. १०३-७६

अत्र महामतेर्महीपतेः धनदान-यशस्सम्पादन-शत्रुमर्दन-पृथ्वी
पालनादिकं मुख्यक्रियाजातं मुख्यतयात्र वर्णितम् ।

नीतिविदामग्रण्यो नराधपतेः यत्कर्तव्यं तदतिरमणीयया
शैल्या वर्णितं सत् सहृदयहृदयानामानन्दाय कल्पते ।

वासयति हीनसत्त्वान्

अतिसत्त्वानुद्धतान् विवासयति ।

त्रासयति सकलशत्रून्

नीतिविदामग्रणीर्नराधिपतिः ॥

पं. का. सं. २००-६०

हीनानां निवासं, उद्धतानां प्रवासं, रिपूणां संत्रासं चायं कल्पयति ।
निशम्यतामिदं सुश्लिष्टं पद्यम्--

विज्ञत्वं विदुषां गणे, सुकवितां सामाजिकानां कुले

माङ्गल्यं स्वजनेषु, गौरवमथो लोकेषु सर्वेष्वपि ।

दुर्वृत्ते शनितां, नृलोकवलये राजत्वमव्याहृतं,

मित्रत्वं च वह्नकिञ्चनजने, देव, त्वमेको भुवि ॥

हृद्यमिदं पद्यं शब्दशक्तिमूलकरूपकालङ्कारध्वनेस्समीचीन-
मुदाहरणम् । अत्र राज्ञो विज्ञत्वं, कवित्वं, माङ्गल्यं, गौरवं, अशनित्वं,
नृपत्वं, मित्रत्वं च शक्त्या बोधयदिदं पद्यं, बुधत्वं, शुक्तत्वं, कुजत्वं
बृहस्पतित्वं, मन्दत्वं, चन्द्रत्वं, सूर्यत्वं चेति नवग्रहरूपवत्त्वं व्यक्त्या
बोधयति । राज्ञो विज्ञत्वादयो गुणाः अत्र रमणीयया रीत्या वर्णिता-
स्सचेतसां चेतसाममन्दमानन्दमुपजनयन्ति ।

पद्यमिदं पश्यत कियदिव हृद्यम्—

द्विनेत्र इव वासवः *करयुगो विवस्वानिव

द्वितीय इव चन्द्रमाः श्रितवपुर्मनोभूरिव ।

नराकृतिरिवाम्बुधिर्गुरुरिव क्षमामागतो

नृतो निखिलभूसुरैर्जयति कोऽपि भूमीपतिः ॥

पं. का. सं. ११५-२३

मालारूपायास्स्वरूपोत्प्रेक्षाया उदाहरणमिदं पद्यम् । इदं राज्ञ
ऐश्वर्यं, प्रतापं, आह्लादकत्वं, सौन्दर्यं, गाम्भीर्यं, विद्यातिशयं च, अति-
शयेन व्यञ्जयति । सहृदयानां हृदयानि सम्यग्रञ्जयति । शत्रूणां
हृदयानि भञ्जयति च ॥

एवं राजवर्णनपराणि सन्ति जगदाभरणे प्राणाभरणे च बहूनि
हृदयानि पद्यानि । तथापि ग्रन्थगौरवभयाद्विरम्यते ।

विद्यानाथविद्याधरयोरनुकरणम्

क्रीस्तोः परं चतुर्दशशताब्दीयः सकलविद्यासनाथो विद्यानाथः
एकशिलाधिपतेः काकतीयभूपतेः प्रतापरुद्रस्य कीर्तिं महितया स्वकवि-

* करयुगमस्यास्तीति करयुगः अर्श आद्यच् । करयोर्युगं यस्येति वैयाकरण-
निकुञ्चितो व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वा ।

तया सङ्कीर्त्य अजरामरां विश्वतः प्रसृमरां कीर्तिं लेभे । एकावलीकार-
स्सकलविद्याधरो विद्याधरोऽपि, उपमितमहेन्द्रस्य नृसिंहक्षितीन्द्रस्य
कीर्तिं रुचिरया स्वकवितया संश्लाघ्य स्वयमपि महतीं कीर्तिं लेभे ।
एतयोः प्राचीनालङ्कारिकयोरनुकुर्वन् कविराजो जगन्नाथोऽपि दिल्ली-
नगराधीशस्य शहाजहानस्य तदितरेषां च कीर्तिं श्रुतिहितया स्वकवि-
तया सङ्कीर्त्य सुमनसां मनसामसीमानन्दमङ्कुरयामास ।

कवितालतायाः कृष्णकल्पद्रुमाश्रयणम्

कवितायाः, शक्त्यपरपर्याया प्रतिभा व्युत्पत्त्यभ्यासौ च
समुदितो हेतुरिति मम्मटादयः । वाग्भटस्तु प्रतिभैव काव्यकारणमिति
प्रतिभायाश्च व्युत्पत्त्यभ्यासौ कारणमित्यब्रवीत् । जगन्नाथोऽपि क्षोद-
क्षममिमं पक्षमनुसृत्य, व्युत्पत्त्यभ्यासाविव, देवता-महापुरुष प्रसादादि-
जन्यमदृष्टमपि प्रतिभाकारणमिति न्यरूपयत् । प्रतिभा नाम काव्य
घटनानुकूलशब्दार्थोपस्थितिः । व्युत्पत्तिर्नाम सर्वेषां शास्त्राणां
परिचयः । अभ्यासो नाम काव्यतत्त्वविद्भिः काव्यप्रणेतृभिश्च साकं
काव्यमीमांसा । यस्तु प्रतिभावानपि व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां सहितो भवति
स एवाग्रगण्यः कविरिति, काव्यमीमांसकानामभिप्रायः । अधीतसकल-
शास्त्रः, कृतप्राचीनकाव्यपरिचयः, स्वतस्सिद्धप्रतिभश्च जगन्नाथः
श्रुतिविहितां भावबन्धुरां रसभरितां, गुणसहितां, दोषरहितां, जनहितां,
महितां स्वकवितां प्रावर्तयत् । अस्ति खल्वयं प्रवादः यत् —

कविता भुवि तावदेव बन्ध्या

भविता, यावदयं न वर्ण्यते हि ।

तरसा सुरसालवद्वदान्यः

सरसालापवशंवदो मुकुन्दः ॥

अतः कवितालता चास्य कृष्णकल्पद्रुममाश्रिता नितरां
शुशुभे । अस्य करुणालहरी, श्रीकृष्णस्य स्तुतिं विदधती सचेतसां चेतां-
स्याकर्षति ।

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा-
मभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम् ।
कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥

पं. का. सं. ७५-३

रसगङ्गाधरप्रारम्भस्थमिदं पद्यं, तापहारिणि, गोपीभिः
परिवृते, यमुनातीरतरुवासिनि, श्रीकृष्णे परां भक्तिं निरूपयति ।

मृद्वीका रसिता, सिता समशिता, स्फीतं निपीतं पयः
स्वयतिन सुधाप्यधायि, कतिधा रम्भाधरः खण्डितः ।
तत्त्वं ब्रूहि, मदीय जीव, भवता भूयो भवे भ्राम्यता
कृष्णेत्यक्षरयोरयं मधुरिमोद्गारः क्वचिल्लक्षितः ॥

पं. का. सं. ७५-७

समप्राधान्याभ्यां शब्दार्थचमत्काराभ्यां सहितमिदं पद्यं, जन्मा-
न्तरेभ्य आगतां, सुदृढां, श्रीकृष्णभक्तिं सुन्दरया सरण्या, निवेदयति ।
आवेदयति च तदितरेष्वनासक्तिम् । अत्र सन्ति भूयांस्युदाहरणानि ।
तथापि विरम्यते “अति सर्वत्र वर्जयेत्” इति सिद्धान्तात् ।

नराङ्कितत्त्वमुचितमेव

भगवदङ्कितां रचनां कुर्वन्नप्ययं स्वरचनां नराङ्कितामकरोत् ।
नरस्तुतिश्च नोचितेति केषाञ्चिदाशयः । अत एव त्रिमूर्त्यात्मकतया

वर्णितो भगवान् व्यासोऽपि,

“असत्कीर्तनकान्तारपरिवर्तनपांसुलाम् ।
वाचं शौरिकथालापगङ्गयैव पुनीमहे ॥”

इति वदन्, परं परितप्य हरिवंशवर्णनेन प्रापद्यत हृदयनिर्वृतिम् ।
विद्यानाथादयः स्वरचना नराङ्किता विधाय, नरपतिप्रसादभाजनान्य-
भूवन् । जगन्नाथोऽपि नराङ्कितत्वं दोष इति जानन्नपि यवनसार्वभौमानां
शहाजहानादीनां सन्निधौ, जगत्सिंहस्य सन्निधौ, सहृदयचूडामणेः प्राण-
नारायणस्य सन्निधौ, उन्नतपदवीरधितिष्ठतां आसफखानादीनां सन्निधौ
च निवसन् तेषां प्रशंसां कुर्वन्, अनवद्यानि हृद्यानि पद्यानि रचितवान् ।
वयं त्वन्नैवं प्रतीमः । देवांशसम्भूतानां स्वयंविष्णुस्वरूपाणां, यथाधर्म-
सप्रजाः प्रजा रक्षतां च महीक्षितां वर्णनं न दोषायेति । अत एव युक्त-
मुक्तमभियुक्तैः “अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो नृपः ॥”
“नाविष्णुः पृथिवीपतिः” इति च ।

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्भूजितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥

गीता १०-४१

इति गीताचार्यस्य वचनमप्यत्र प्रमाणम् ।

कवितामधिकृत्य पण्डितराजाभिप्रायः

अमृतं, चन्द्रिका, ललितकविता, सुजनश्च सर्वेषां सम्मोदाय
सम्पद्यन्ते । लोके नरजन्म तस्मिन् वैदुष्यं, तत्र सत्कविता, कवितायां
परिणामश्च पुण्यहीनेन दुष्प्राप इति कवितामधिकृत्य समीचीन आशयः
कविराजस्य । सुकवितां विना वदनं, साध्वीं वनितां विना सदनं, धनितां
विना राज्यं च न नितान्तं भवति कमनीयमिति जगन्नाथो ब्रवीति । स
एवाह —

निर्माणे यदि मारिम्कोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रव-

न्मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्धुराणां गिराम् ।

(१०)

काव्यं तर्हि सखे सुखेन कथय त्वं सम्मुखे मादृशां
नो चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्वहिर्मा कृथाः ॥

पं. का. सं. ७८-३०

कवितागुणाः

अस्य कवितायां शब्दसौष्ठवं, अर्थगाम्भीर्यं, कल्पनापाटवं
विविधालङ्कारविनिवेशननैपुण्यं, शय्यामार्दवं, गुणगुम्फनं, नानार्थसंयोजनं
व्यङ्ग्यार्थघटनं, चेत्यष्टौ गुणा विलसन्ति ।

मधुरा ओजस्विनी प्रसादवती इति प्रथितासु तिसृषु रचनासु
अयमतीव निपुणो दृश्यते । क्रमेण तिसृणामुदाहरणानि ।

तान्तमालतरुकान्तिलङ्घिनीं

किङ्करीकृतनवाम्बुदत्तिषम् ।

स्वान्त मे कलय शान्तये चिरं

नैचिकीनयनचुम्बितां शिष्यम् ॥

पं. का. सं. ५४-७६

शान्तरसगतमाधुर्यस्याभिव्यञ्जिका रचनेयम् । अस्यां रचनायां
सानुस्वारकोमलवर्णबन्धत्वं दृश्यते ।

नवोच्चलितयौवनस्फुरदखर्वगर्वज्वरे

मदीयगुरुकार्मुकं गलितसाध्वसं वृश्चति ।

अयं पततु निर्दयं दलितदृप्तभूभृद्गल-

स्खलद्रुधिरघस्मरो मम परश्वथो भैरवः ॥

पं. का. सं. ६८-११८

रौद्ररसगतमोजोगुणं व्यञ्जयतीयं रचना । दीर्घसमासभूयिष्ठा च ।

वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाथ शिक्षामदा-

स्तां स्वप्नेऽपि न संस्मराम्यहमहम्भावावृतो निस्त्रपः ।

इत्यागश्शतशालिनं पुनरपि स्वीयेषु मां बिभ्रत-

स्त्वत्तो नास्ति दयानिधिर्यदुपते मत्तो न मत्तः परः ॥

पं. का. सं. ७५-५

एवं तिसृषु रचनासु निपुणो जगन्नाथः, रसानुगुण्येन रचनास्ति-
स्रोऽपि स्वीकृत्य स्वकवितां निर्व्यूढवान् । अनेन शब्दार्थचमत्कारौ स्वकवि-
तायां तुल्यतया प्रदर्शितौ ।

वृत्त्यनुप्रासः छेकानुप्रासश्च

वृत्त्यनुप्रासः छेकानुप्रासश्च प्रतिश्लोकमुपयुक्तौ प्राधान्येन ।
काव्यजीवितभूतस्य व्यङ्ग्यार्थस्य आधारतया शरीरस्थानीयायाः पद-
रचनायाः काव्ये महन्महत्त्वम् । काव्यकृतकान्तासम्मितोपदेशाय विनेया-
नुन्मुखीकर्तुं सोऽयं शब्द एवोपतिष्ठते । यदि पदरचनैव पूर्वतश्चोत्तुर्मान-
समाकर्षुं न प्रभवेत् तर्हि अर्थोपरि विचारमेव कः कुर्यात् ? पदविन्या-
समात्रेणैव कवेः प्रतिभा प्रतिभायात्सर्वेषाम् । अत एवेदं प्रशंसापरं पद्य-
द्वयं प्रवृत्तं भवेत् ।

“किं वा कवितया राजन् किं वा वनितया तथा ।

पदविन्यासमात्रेण मनो नापहृतं यया ।”

“अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।

अनवगतपरिमलापि च, हरति दृशं मालतीमाला ॥” इति ।

वृत्त्यश्च त्रिविधाः, पुरुषा ग्राम्योपनागरिकाभेदात् । त्रिविधोऽपि
वृत्त्यनुप्रासः कविराजेनोपयुक्तः । अनुप्रासप्रियता चास्य बह्वभिनन्दनीया ।

आद्यनुप्रासस्तु हृदयङ्गमया सरण्या बहुषु स्थलेष्वनेन गुम्फितः । यथा
 “भूमीभूषण भूषयन्ति भुवनाभोगं भवत्कीर्तयः ।” (पं. का. सं. १०५-
 २०६) यथा वा—“मुग्धे मा कुरु मानमाननमिदं राकापतिर्जेष्यति”,
 “विलोचनविनिस्सरद्वहलविस्फुलिङ्गव्रजः” “स्मेरैः स्मरस्य सचिवैः
 सरसावलोकैः” (पं. का. सं. ५६-५८)

अन्त्यानुप्रासो यथा—

सा मदागमनवृंहिततोषा जागरेण गमिताखिलदोषा ॥

पं. का. सं. ६२-१३१

वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनीहारलक्ष्म दयितस्य भामिनी ॥

पं. का. सं. ५३-२३

“यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः ।”

“निमग्नस्यां कस्यां वन नवनभस्याम्बुदरुचि” इति । अस्मिन् पद्यभागे
 त्रिरावृत्तस्य स्यामित्यस्य त्रिधाभिन्नत्वं पश्यत । स्याम् इत्येकं क्रियापदम् ।
 स्यामित्यपरः प्रत्ययः । स्यामित्यन्या प्रकृतिः । परुषानुप्रासस्य उदाहरणं
 यथा—

दोर्दण्डद्वयकुण्डलीकृतलसत्कोदण्डचण्डध्वनि-

ध्वस्तोदण्डविपक्षमण्डलमथ त्वां वीक्ष्य मध्येरणम् ।

वल्गद्गाण्डिवमुक्तकाण्डवलयज्वालावलीताण्डव-

भ्रश्यत्खाण्डवरुष्टपाण्डवमहो को न क्षितीशस्मरेत् ॥

पं. का. सं. १४४-१४

ग्राम्याया उदाहरणं यथा—

लोलालकावलिवलन्नयनारविन्द-

लीलावशंवदितलोकविलोचनायाः ॥

उपनागरिकाया उदाहरणं यथा—

तान्तमालतरुकान्तिलङ्घिनीं किङ्करीकृतनवाम्बुदत्विषम् ।

स्वान्त मे कलय शान्तये चिरं नैचिकीनयनचुम्बितां श्रियम् ॥

सिन्दूरारुणवपूषो देवस्य रदाङ्कुरो गणाधिपतेः ।

सन्ध्याशोणाम्बरगतनवेन्दुलेखायितः पातु ॥

पं. का.सं. १०५-२०७

अनुप्रासः पण्डितराजपद्येषु तथा पदं लेभे यथान्यदीयेषु पद्येषु
कणिकयापि सा सुषमा नादृश्यत । पश्यत--

“नितरां हितयाद्य निद्रया मे

बत यामे चरमे निवेदितायाः ।

सुदृशो वचनं शृणोमि यावत्

मयि तावत्प्रचुकोप वारिवाहः ॥

पं. का. सं. ११६-१२२

लवङ्गीसप्तकादुद्धृतमिदं पद्यद्वयं अनुप्रासातिशयं प्रकाशयति--

“न याचे गजालिं न वा वाजिराजिं न वित्तेषु चित्तं मदीयं कदापि ।

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तहस्ता लवङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोतु ॥

पं. का. सं. ११०-५८२

यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शयनीयं यदि नीयते कदाचित् ।

अवनीतलमेव साधु मन्ये न वनी साधवनी विनोदहेतुः ॥

पं. का. सं. ११०-५८५

ब्रजभाषाप्रभावः

प्राकृतकवीनां ब्रजभाषाकवीनां च चरमसीमाभापन्नां मृदुमधुर-
मनोहरपदां रचनां मनसि निधाय तानतिशयितुमिव मृद्वीकामधुरां स्वर-
चनामयमतानीत् । पण्डितराजो हि प्रतिभावतां चूडामणिरासीत् । अतः

एव संस्कृतसाहित्ये तेन तादृशो मार्मिको विचारः प्रवर्तितः यस्याग्रे
 व्रजभाषापोषका अपि निष्प्रभा अभवन् । मधुररचनायां इतरेषां पद्यानि
 दोषदूषितानीवादृश्यन्त । ‘अमरुककवेरेकं पद्यं प्रबन्धशतायते” इति कीर्ति-
 तानि शृङ्गाररसस्यन्दीनि हृद्यान्यमरुकस्य पद्यान्यपि परीक्षानिकषो-
 पले निक्षिप्तानि क्लिष्टाक्षराणि प्रतिकूलानि च पर्यगण्यन्त । पण्डित-
 राजस्तु मधुरसङ्घटनायां तान्युदाहरणान्यदात्, येषु प्रतिपक्षी न
 कथञ्चिदपि दोषमाविष्कर्तुं प्रभवेत् । यथा—

कस्तूरिकातिलकमालि विधाय सायं
 स्मेरानना सपदि शीलय सौधमौलिम् ।
 प्रौढि भजन्तु कुमुदानि मुदामुदाराम्
 उल्लासयन्तु परितो हरितां मुखानि ॥

पं. का. सं. ५१-४

श्रीशङ्करभगवत्पादानुकरणम्

“पीयूषमृतं सुधा” इत्यमरोक्तिमनुसरता, पीयूषलहरी,
 अमृतलहरी, सुधालहरीति लहरीत्रयं, लोकमातरमधिकृत्य लक्ष्मीलहरी
 जगत्पितरमधिकृत्य करुणालहरीति लहरीद्वयं, एवमाहत्य लहरीपञ्चकं
 निर्मितं निर्माणमार्मिकेन जगन्नाथेन । लहरीकाव्यनिर्माणमार्मिकेष्वग्र-
 गण्याश्श्रीशङ्करभगवत्पादाः । आनन्दलहरी शिवानन्दलहरी सौन्दर्य-
 लहरीति लहरीत्रयमेभिः प्रणीतम् । एतच्च बहूनां लहरीकाव्यानां निर्माणे
 मार्गदर्शकमभवत् । एभिस्स्वीकृतं वृत्तं शिखरिणी बहुभिः स्वीकृतं सत् विदुषां
 मुदमुदामुदघोषयत् । पुरा किल तत्रभवतो भवभूतेरपि शिखरिणीवृत्त-
 निर्माणचातुरी रचनाचतुरैरभ्यनन्द्यत, यया “भवभूतेर्शिखरिणी निर-
 गलतरङ्गिणी” इति सूक्तिरिनीयत । भामिनीविलासः आसफविलासः
 इति विलासद्वयं, जगदाभरणं प्राणाभरणं इति आभरणद्वयं चानेन निर्मितं

सद्विजयतेतराम् । अद्याप्यनुपलब्धा यमुनाचम्पूः, लेशत उपलब्धापि
हृद्यगद्यविनिवेशितमनसां सुमनसां मनसां सम्पादयत्यसीमानमानन्दम् ।

“तनयमैनाकगवेषणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजा-
यमानायाः भगवत्या भागीरथ्यास्सखी ।” पश्यत इदं गद्यं कियदिव
हृद्यम् ?

“अनवरतविद्वद्भुमद्रोहिमाद्यद्विपोद्दामदपौषविद्रावणप्रौढ-
पञ्चाननः ।” इतीदं गद्यं पद्यादधिकतरं शोभामादधद्रचयितुर्गद्यनिर्माण-
मार्मिकतां निरूपयति ।

लक्ष्मीलहरी

एकचत्वारिंशता शिखरिणीभिर्निबद्धेयं लक्ष्मीलहरी । नाम्नै-
वेयं लक्ष्म्यास्तव इति ज्ञायते । पादादिकेशान्तवर्णनमत्र रमायाः कृतम् ।
शय्यामार्दवं, अर्थगाम्भीर्यं, शब्दसौष्ठवं चेति गुणा अतिमात्रमत्र गणना-
मर्हन्ति । प्राचीनरचिता लक्ष्मीस्तथा बहवो बहुवारमनेन सम्यगव-
लोकिता इति विषयः पठतां अवश्यं गोचरो भविष्यति । मृद्वीकामधु-
माधुर्यधुर्याणि हृद्यान्यस्य पद्यानि भक्तशिखामणेर्हृदयान्निर्गलं निर्गता-
नीव, नतु बलात्कवेर्लेखिन्या उल्लिखितानीव । पश्यत पद्यमिदं कथमिव
हृदयमाकर्षति ।

प्रवालानां दीक्षागुरुरपि च लाक्षारुणरुचां

नियन्त्री बन्धूकद्युतिनिकरबन्धूकृतिपटुः ।

नृणामन्तर्ध्वान्तं निबिडमपहर्तुं तव किल

प्रभातश्रीरेषा चरणरुचिवेषा विजयते ॥

करुणालहरी

वियोगिनीवंशस्थाभ्यां विरचितेयं करुणालहरी भगवतो यामुना-
चार्यस्य स्त्रोत्ररत्नं किञ्चिदनुकरोतीव । वेदान्तदेशिकस्य दयाशतकं,
श्रीधरवेङ्कटेशार्यस्य दयाशतकं च एतल्लहरीपठनसमये नूनं स्मृति-
गोचरीभवतः । देवतानां वर्णनं पादादिकेशान्तं मानवानां वर्णनं केशादि-
पादान्तं च कर्तव्यमित्यस्ति नियमः । स च पण्डितराजेन समुल्लङ्घितः,
तत्र हेतुं न विद्मः । भक्त हृदयगतबाधामावेदयन्नयं श्लोकः, भगवतः
करुणां प्राप्तुं भागवतस्य वेदनामावेदयति ।

विहाय संसारमहामरुस्थली-
मलीकदेहादिमिलन्मरीचिकाम् ।
मनोमृगो मे करुणामृताम्बुध्रे
विष्णादुमीश त्वयि गाढमीहते ॥

पं. का. स. १७-३

अत्र सुन्दरोऽनुप्रासः, सुखचिरमर्थगाम्भीर्यं हृदयवेदनारूपक
रूपकं च ।

भगवत्करुणातिरिक्तस्य पदार्थस्य निरसनपूर्वकं, करुणाकटाक्ष
एवापेक्ष्यतेऽत्र रचयित्रा । पश्यत—

न धनं न च राज्यसम्पदं
न हि विद्यामिदमेकमर्थये ।
मयि धेहि मनागपि प्रभो
करुणाभङ्गितरङ्गितां दृशम् ॥

पं. का. सं. १८-१६

किं बहुना-आदित आरभ्य आन्तं कविना भगवतः करुणा-
लवलाभाय कृतो यत्न एवात्र विलोक्यते ।

सुधालहरी

त्रिंशता स्रग्धराभिरुपनिबद्धेयं सुधालहरी । अस्यां “आरोग्यं भास्करादिच्छेत्” इति न्यायमनुसृत्य सूर्यमण्डलवर्ती नारायणः सम्यक् स्तवविषयीकृतः । यद्यपि सूर्यस्तवो बहुभी रचितपूर्वः, तथापि— बाणश्वशुरेण मयूरेण कृतं सूर्यशतकमेव पण्डितराजस्य रचनायां दोहद-कार्यभूत् । इयमनुप्रासबहुला दीर्घसमासभूषिता च । ओजोगुणोपेतापि कान्तिप्रसादाभ्यां संवलिता । अस्याः पारायणेन पण्डितराजस्य कविताक-लायां परिणामः, प्रज्ञाया नवनवोन्मेषश्च स्फुटीभवतः । शब्दार्थचमत्कृत्यो-स्साम्यं सम्पादयदिदं पद्यं सहृदयानामानन्दाय कल्पते । पश्यत—

उल्लासः फुल्लपङ्केरुहपटलपतन्मत्तपुष्पन्धयानां

निस्तारश्शोकदावानलविकलहृदां कोकसीमन्तिनीनाम् ।

उत्पातस्तामसानामुपहतमहसां चक्षुषां पक्षपातः

संघातः कोऽपि धाम्नामयमुदयगिरिप्रान्ततः प्रादुरासीत् ॥

पं. का. सं. ३१-१

अत्र वृत्त्यनुप्रासप्राचुर्यादोजोगुणप्रकाशकत्वाच्च शब्दस्य, प्रसादगुणयोगादनन्तरमेवाधिगतस्य रूपकस्य हेत्वलंकारस्य वा वाच्यस्य चमत्कृत्योस्तुल्यस्कन्धत्वात्सममेव प्राधान्यम् ।

अमृतलहरी

दशभिश्शार्दूलविक्रीडितैर्विरचितेयममृतलहरी यमुनामाहात्म्य-वर्णनपरा । श्रीकृष्णभक्तो जगन्नाथः श्रीकृष्णप्रियां यमुनां महता वैभवेन वर्णयितुमुत्सुको बभूव । श्रीकृष्णस्य बाल्यक्रीडानां जलावगाहनानां

कालियमर्दनस्य च प्रधानं स्थानं यमुना । यमुनाजलमिव नीलवर्णश्च
कृष्णः । अतो यमुनावर्णनं श्रीकृष्णवर्णनमेवेति कवेर्दृढो विश्वासः ।

हृदयहारि कल्याणकारि, श्रमहारि यमुयावारि वर्णयदिदं पद्यं
सगुणं सालंकारं सरसं च सत् कविराजस्य यमुनायां यामुने च परमां
भक्तिं व्यञ्जयति ।

पायंपायमपायहारि जननि स्वादु त्वदीयं पयः
नायंनायमनायनीमकृतिनां मूर्ति दृशोः कैशवीम् ।
स्मारंस्मारमपारपुण्यविभवं कृष्णेति वर्णद्वयम्
चारंचारमितस्ततस्तव तटे मुक्तो भवेयं कदा ॥

पं. का. सं. १४-८

पीयूषलहरी

द्विपञ्चाशता शिखरिणीभिर्निबद्धेयं गङ्गालहरीति विख्याता
पीयूषलहरी । पञ्चस्वपि लहरीषु पण्डितराजस्यास्यामेव परं प्रीतिरिति
विभाव्यते । यतो बहूनि पद्यान्यस्या एवं रसगङ्गाघरे उदाहृतानि ।
श्रीशंकरभगवत्पादानां गङ्गाष्टकं बहुवारं पठितवतानेन सानुप्रासेन
शिखरिणीवृत्तेन गङ्गालहरी रचिता स्यात् । श्रीशङ्करस्य गङ्गाष्टकादुद्धृते
पद्येऽस्मिन्निधीयतामेकवारं दृष्टिः —

“कुतोऽजीचिर्वीचिः तव यदि गता लोचनपथं
त्वमापीता पीताम्बरपुरनिवासं वितरसि ।
त्वदुत्सङ्गे गङ्गे पतति यदि कायस्तनुभृतां
तदा मातृशतकतवपदलाभोप्यतिलघुः ॥

यवनीसंसर्गदोषदूषितोऽयं गङ्गासकाशात् द्विपञ्चाशत्सो-
पानान्तरिते निजगृहे स्थितस्सन् तत्रैव जाह्नव्यागमनस्पर्शनेन आत्म-
शुद्धिं कामयमानः गङ्गालहरीं प्रणीतवानिति जनश्रुतिश्चयते स्म ।
आन्ध्रभाषायामनेकैरनूदितेयं लहरी ।

अत्र सर्वेऽपि श्लोकाः सगुणास्सालङ्कारास्सानुप्रासा
स्सभावाश्च । यथा—

जडानन्धान् पङ्गून् प्रकृतिबधिरानुक्तिविकलान्
ग्रहग्रस्तानस्ताखितदुरितनिस्तारसरणीन् ।
निलिम्पैर्निर्मुक्तानपि च निरयान्तर्निपततो
नरानम्ब त्रातुं त्वमिह परमं भेषजमसि ॥

पं. का. सं. ४-१५

यथा वा

निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवमुदाम्
प्रधानं तीर्थानाममलपरिधानं त्रिजगतः ।
समाधानं बुद्धेरथ खलु तिरोधानमधियाम्
श्रियामाधानं नः परिहरतु तापं तव वपुः ॥

पं. का. सं. ५-१८

कविराजस्य प्रतिभां प्रकटयितुं पद्यद्वयमिदं किं न पर्याप्तम् ?

II प्रतिभावैभवम्

पाण्डित्यवैभवम्

शब्दशास्त्रपाण्डित्यम्

पण्डितराजो जगन्नाथः कविताविषयिणीमिव शास्त्रविषयिणी-
मपि प्रतिभाङ्गरीं प्रावह्यदुद्वेलतया । सर्वविद्याधरान्निजपितुरेव सर्वाणि
शास्त्राणि सम्यगधीतवानयम् । पदे वाक्ये प्रमाणे वेदान्ते चायं कृतभूरिपरि-
श्रमो दृश्यते । क्रीस्तब्दीयसप्तदशशतके व्याकरणशास्त्रे परिश्रमः इतर-
शास्त्रैस्साकं बहुधा क्रियते स्म । स समयो वादयुगमासीत् । तस्मिन्
वादयुगे प्रख्याता बहवः पण्डिता आसन् । तेष्वन्यतमः सकलसद्गुणमण्डितो
गणनार्हः पण्डितः खण्डदेवः । सकलशास्त्राभिज्ञो जगन्नथस्य पिता
महामहोपाध्यायः पेरुभट्टः तत्रभवतः खण्डदेवस्य पादपद्मसन्निधौ जैमिनीयं
वाराणस्यामध्यगीष्ट । तस्मिन् काले भट्टोजीनामको महाराष्ट्रीयः
कश्चिद् वैयाकरणसर्वभौम आसीत् यः खलु मुनित्रयविरचितं शब्द-
शास्त्रमहोदधिं निर्मथ्य वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीं निर्माय महतीं प्रतिष्ठां
लेभे । एतन्निर्माणान्तरमेव शब्दशास्त्रस्य रीतिरन्यादृशी समपद्यत ।
स्वरचितायाः कौमुद्याश्चानेन प्रौढमनोरमेति व्यरचि व्याख्यानम्, यत्
खलु पठनपाठनाभ्यामतिमात्रं राराण्डि । शब्दकौस्तुभमिति ग्रन्थरत्नम-
परं प्रणीतम् । यद् बोधयति सम्यगार्थिकानंशान् । मनोरमोमार्धदेहं लघु-
शब्देन्दुशेखरं नाम प्रौढमनोरमाव्याख्यानं प्रणीतवान् नागेशभट्टः, यः
परिभाषेन्दुशेखरं नाम स्वतन्त्रग्रन्थं, मञ्जुलां मञ्जूषां च रचितवान् ।
मनोरमाकुचमर्दनं नाम मनोहरं खण्डनं रचितवता पण्डितराजेन तादृशो
भट्टोजीदीक्षितोऽपि शास्त्ररणरङ्गे शास्त्रप्रहारविषयीकृत इति न न हि
विदितं सर्वेषाम् । भट्टोजीदीक्षितः स्वगुरोश्शेषश्रीकृष्णपण्डितस्य अभि-
प्रायान् मनोरमायां खण्डितवानिति हेतोः जगन्नाथस्स्वगुरुद्रोहमसहमानः
गुरुद्रोहिणि दीक्षिते वाग्युद्धाय सन्नद्धवान् । अत एवास्य सुमहच्छब्द-
शास्त्रपाण्डित्यमनुमीयते स्म ।

उपमालङ्कारप्रस्तावे “कालोपसर्जने च तुल्यम् इत्यादावपि अशिष्यत्वादिना प्रधानप्रत्ययार्थं वचनसादृश्यस्यात्रापि प्रतिपादनात् ।” इत्यादौ अप्पदीक्षितरीत्या उपमालक्षणस्यातिव्याप्तिं वदता प्रकटितं शब्द-शास्त्रपाण्डित्यम् ।

न्यायशास्त्रवैदुष्यम्

वादशास्त्रे तर्कशास्त्रे निष्णातो जगदीशगदाधरो जगन्नाथात् किञ्चिच्चवीयांसी पण्डितौ । तस्मिन् काले नव्यन्यायधूलिरहितानां विमर्शनानां प्रचार एव नासीत् । शास्त्रज्ञाः पण्डितास्तत्र तत्र प्रचलितासु सभासु प्रतिवादिनो वाग्विवादाय समाहूय तैः कलहायन्ते स्म । नव्यन्यायानुगतया प्रौढतावच्छेदकावच्छिन्नयैव भाषया वादप्रतिवादौ उभाभ्यां-क्रियेते स्म । तदानीं वादरङ्गे प्रवेष्टुकामानां पण्डितानां नव्यन्यायशास्त्रस्य अध्ययनमावश्यकमभूत् । अतस्समधीतन्यायशास्त्रोऽयं, स्वरचनां न्याय’ शास्त्रमुद्रामुद्रितामकरोत् । काव्यलक्षणप्रस्तावे “रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दः काव्यम्” इति सुखचिरमारभ्य सहृदायानामानन्दं कल्पयन्नेव-“इत्थं च चमत्कारजनकभावनाविषय-अर्थप्रतिपादकशब्दत्वम्, यत्प्रतिपादितार्थविषयकभावनात्वं चमत्कारजनकतावच्छेदकं तत्त्वम्, स्वविशिष्ट-जनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतासंसर्गेण चमत्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्य-त्वमिति फलितम्” इति परिष्कारं कुर्वन् सुकुमारमतीनां मतीरतीव कम्पयते स्म ।

“मृद्धीका रसिते” ति हृद्ये पद्ये विषयं विवरिषता अत्र निष्कृ-ष्टजीवसम्बोध्यकपरिदृश्यमानस्थूलदेहेन्द्रियादिचेतनाचेतनसंघातात्मक-अस्मत्पदबोध्यकर्तृकप्रश्नविषयेणार्थेन वस्तुना तथाभूतेन भगवन्नाम्नो अनेकजन्मवृत्तान्ताध्यक्षीकरणकारणयोगसिद्धिविशेषतादात्म्याध्यवसाय-रूपातिशयोक्तिर्व्यज्यते” इति सौष्ठवौदार्यसंवलितं न्यायग्रह-ग्रन्थिलां च पङ्क्तिमारचयता जगन्नाथेन कियदिव शास्त्रपाण्डित्यं न

प्रदर्शितमिति सहृदया एव विदाङ्कुर्वन्तु । अभिधादिवृत्तित्रयविमर्शनं कुर्वतानेन स्वीकृता सरणिः न्यायशास्त्रसरणिं नातिक्रामति स्म । अलङ्कारेषु बोधं विचारयतानेन नूनमनुसृता पद्धतिः न्यायशास्त्रेऽस्य गाढतरा व्युत्पत्तिरस्तीति बोधयति स्म । न्यायशास्त्रवज्रकवचं धृत्वैवायं शास्त्रान्तरप्रविष्टानां साहित्यशास्त्रे समुचितं स्थानं नास्तीति नियतं निरूपितवान् ।

वेदान्तशास्त्रपरिश्रमः

न्यायवेदान्तयोरनिर्भेद्यद्वन्द्वतया न्यायशास्त्राध्ययनानन्तरं वेदान्तशास्त्राध्ययनमनेन कृतं स्यात् । विना वेदान्तशास्त्राध्ययनं न्यायशास्त्रस्य निष्प्रयोजकत्वं निरूपितं सूरिभिः । तर्क तर्कशमतीनां सत्यज्ञानानन्तस्वरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकस्य वेदान्तशास्त्रस्य अध्ययनं विना मुक्तेरसम्भवात् नूनं वृष्णिवरेण्यं श्रीकृष्णं स्मरता भक्तवरेण्येन वेदान्तशास्त्रे भूयान् परिश्रमः कृत इति दृढो मे विश्वासः । अत एव च “ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः” इति वेदान्तवाक्ये किमैश्वर्यविशिष्टः कश्चिज्जीवोऽत्र प्रतिपाद्यते ? उत ईश्वर इति संशये जीव एवेति पूर्वपक्षे च ‘शब्दादेव प्रमितः’ इति सूत्रितमुत्तरमीमांसाकारैः वादरायणचरणैः ।” इत्युक्तं जगन्नाथेन व्यञ्जनामङ्गीकुर्वता । योगरूढिशब्दे केवलयोगशक्त्या— जायमानः जीवार्थो यथा बाधितस्तथा जलजादिपदेष्वपि योगार्थो बाध्येत । ततश्च जलजानां मूर्खपुत्राणां इत्यर्थलाभाय व्यञ्जनावश्यकीति उदाहरणस्य तात्पर्यम् ।

मीमांसाशास्त्रपरिचयः

मीमांसाशास्त्रे कृतपरिश्रमोऽपि, अयं मीमांसापरिचयं कुत्रापि न प्राकाशयत् । काव्यमीमांसकानामस्माकं वाक्यमीमांसकैस्सह सङ्गतिः कथं संगच्छत इति वा, पदे पदे, “पदे जुहोति”

“उत्तरार्थे जुहोति” “आहवनीये जुहोति” इति वाक्यान्युदाहरति चित्रमीमांसाकारे अप्पाय्यदीक्षिते विरोधाद्वा समुज्झितोऽनेन मीमांसाशास्त्रप्रसङ्गः ।

किनामालङ्कारशास्त्रम् ?

किनामालङ्कारशास्त्रं ? यस्मिन् खल्ववगते काव्यस्य निर्माणे स्वरूप, दोष, गुणालङ्कारादीनामवधारणे च शक्तिरन्मिषति तदलङ्कारशास्त्रम् । तथाच व्याकरणं भाषायां व्युत्पत्त्यै अपेक्ष्यते तथा अलङ्कारशास्त्रमपि काव्ये नैपुण्याय अपेक्ष्यते । न केवलं, अलङ्कारशास्त्रं विना काव्ये नैपुण्यमेव न भवति, अपितु वाक्यदोषदृष्टिरपि न जायते । यो हि अलङ्कारशास्त्रं न जानाति केवलं व्याकरणशास्त्रमेव जानाति स कथं जानीयात्—“चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि” गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः “इति चानयोस्तुल्येऽपि उपमानोपमेययोः लिङ्गभेदे पूर्वं दृष्टं न परमिति । जघनकाञ्च्यादिपदकर्णावतंसादिपदयोः अविशिष्टेऽपि पौनरुक्त्ये पूर्वं दृष्टं परमदुष्टमिति । तस्मादेतदपि शास्त्रं व्याकरणादिवदवश्यमध्येतव्यश्रेण्यामन्तर्भवति ।”

अलङ्कारशास्त्रमिति नाम्न औचित्यम्

अलङ्कारशास्त्रमिति नामास्य किमुचितमित्यत्र किञ्चिद्विचारयामः । अलङ्क्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तिनिष्पन्नो, यमकादिबोधको नायमलङ्कारशब्दः । किन्तु अलङ्कृतिरलङ्कार इति भावव्युत्पन्नो दोषापगमगुणालङ्कारसंवलनकृतसौन्दर्यपरः । तत्प्रतिपादकत्वादेवास्य अलङ्कारनाम्ना व्यपदेशः इत्युद्भावयामः । अत्र साधकं च वामनसन्दर्भमुदाहरामः । “काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् ।” “सौन्दर्यमलङ्कारः” । “अलङ्कृतिरलङ्कारः ।”

अथवा, शास्त्रेऽस्मिन्नुपमादिबोधकेन भावव्युत्पत्तिनिष्पन्नेन अलङ्कारशब्देन घटितमिदमलङ्कारशास्त्रम् । रसप्रधाने शब्दार्थयुगले, रीतिवृत्तिगुणालङ्कारेषु अलङ्काराणां प्राधान्येन “प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् अलङ्कारशास्त्रमिति नाम प्रथितमासीदिति केषाञ्चिन्मतम् ।

काव्यात्मतया ध्वनेरङ्गीकारानन्तरं, परमरमणीयतया रस-ध्वनेः, रसात्मकं वाक्यं काव्यमिति वदता विश्वनाथकविराजेन रसस्य काव्ये प्राधान्यमुररीकृतम् ततोऽस्य शास्त्रस्य प्रागुक्तन्यायेन रसशास्त्र-मितीदानीं यद्यपि व्यपदेशो युक्तः तथापि स एव प्राक्प्रचारमुपगतो व्यपदेशोऽद्यावधि प्रचलति ।

अलङ्कारशास्त्रवैशिष्ट्यम्

अलङ्कारशास्त्रं च चतुश्शास्त्रसारः पञ्चमं शास्त्रमिति वेदस्य षडङ्गेभ्यो विलक्षणं सप्तममङ्गमिति मुक्तकण्ठमुद्धोषितम् कविकुलशेखरेणख राजशेख रेण । श्रूयन्तां तस्य सुधामुचो वाचः । ‘पञ्चमी साहित्यविद्येति यायावरीयः । सा हि चतसृणां विद्यानां निष्यन्दः’ “उपकारकत्वादलङ्कारस्सप्तममङ्गम् । इति यायावरीयः” इति । इदं शास्त्रं, कालिदाससूक्तिभिर्ग्रथिततया कालिदासानन्तरं ग्रथितमिति वक्तुं शक्यते । तथापि प्राचा भामहेनेदं काव्यालङ्कारनाम्ना प्रथमं सन्दृब्धमिति वक्तुं सुवचम् । आचार्यदण्डिनेदं परां वृद्धिं नीतम् । भट्टोज्झटवामनादिभिरुपबृंहितमिदम् ।

“ध्वनिनातिगभीरेण काव्यतत्त्वनिवेदिना ।

आनन्दवर्धनः कस्य नासीदानन्दवर्धनः ॥”

इति जगद्विख्यातिमुपगतेन, ध्वनिं काव्यात्मतया निर्दिशता सूरिवरेणानन्दवर्धनेनास्य महानुपकारः कृतः । लोचनेन ध्वन्यालोकं

भूषयन्नभिनवगुप्तः, ध्वनिविरोधी महिमभट्टः, विद्वत्कविकल्पभूजो भोजः, वाग्देवताऽपरावतारो मम्मटभट्टः, औचित्यसम्प्रदायप्रवर्तकः क्षेमेन्द्रः, अलङ्कारसर्वस्वकारो हय्यकः, साहित्यदर्पणकर्ता विश्वनाथकविराज-
श्चेति विद्वत्त्रकाण्डैश्शास्त्रमिदं सम्यगुपबृंहितम् । अनवद्यविद्याकल्पदृमः, चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकः, श्रीकण्ठमतप्रतिष्ठापनाचार्यः, महाव्रत-
याजी, मीमांसाशास्त्रनिष्णातश्च श्रीमानप्यदीक्षितः, अर्थालङ्कार-
विमर्शरूपां चित्रमीमांसां, पीयूषवर्षापरनामकजयदेवविरचितचन्द्रालोक-
व्याख्यारूपं कुवलयानन्दं अभिधावृत्तिमातृकां च शास्त्रीयसरण्या विरच्य
शास्त्रान्तरवदस्यापि शास्त्रस्य द्रढिमानं सम्पादितवान् । भामहादारभ्य
दीक्षितपर्यन्तं सुपरिष्कृते शास्त्रेऽस्मिन् सर्वशास्त्राभिज्ञस्य जगन्नाथस्य
प्रवेशो नातिदुष्करो बभूव । अत्र विचारनिकषोपलोपनीतेषु तेषु तेषु
साहित्यपदार्थेषु महान्मार्मिको विचारः कृतः । येन प्राचीनालङ्कारिकोप-
पादिताः पदार्था अभूवन्निष्प्रभाः निस्साराश्च । अत एव महामहोपाध्यायेन
गिरिधरशर्मणा युक्तमुक्तम् “न्यायशास्त्रादिसरणमनुसरन्ती येयं विवे-
चनापद्धतिः, श्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्यैरलङ्कारशास्त्रेऽङ्कुरिता, वाग्देवता-
परावतारैर्मम्मटभट्टैः कन्दलिता, श्रीमदप्यदीक्षितप्रभृतिभिः पुष्पिता
सेयं पण्डितराजेति यथार्थविरुदेन श्रीजगन्नाथत्रिशूलिना फलवत्तामापादि-
तेति नास्त्यत्र संशयावसरः ।” इति ।

अभियुक्तोक्तिः

“ साहित्यापरपर्यायमलङ्कारशास्त्रमेवालङ्कारायमाणमशेषाणां
शास्त्राणामिति सुविदितचरं तत्रभवतां भवताम् । एतदेव हि शास्त्रान्तर-
चमत्कारं निवेदयत्युपास्यमानम् । वापीकूपतटाकाद्यखिलजलाशयसम्पा-
द्यमर्थं जलनिधिरिवेदं सर्वेषां शास्त्राणां चमत्कारोद्बोधं समुपगमयति
स्वं सेवमानानामित्येव साहित्याभिधानमलङ्कुरुते । हितेन सह वर्तमानत्व-
मेव साहित्यमितीदमपि तथाभूतम् । अलङ्कारशास्त्रमिति व्यपदेशबीज-
मपि तदेवैतस्य । साहित्यप्रधानमिति न केवलं व्यपदेशः, अपितु तथाभूतं

एतदेकमुपासनाः भवन्ति निश्चितनिश्शेषतन्त्रस्वतन्त्रा लब्धाभिलषिता-
र्याश्च" इत्यभियुक्तोक्तिः ।

अलङ्कारशास्त्रक्षेत्रे पण्डितराजस्य कृषिः

एवं सर्वशास्त्रप्रवीणेन पण्डितराजेन साहित्यापरनामन्यलङ्कार-
शास्त्रे भूयान् परिश्रमः कृतः । येन तदनन्तरकालिकास्सर्वेऽप्यालङ्कारिका
निष्प्रभा निरहंकारा निरुद्धताश्च कृताः । अप्रतिमप्रतिभः पण्डितराजस्तु
अलङ्कारशास्त्रमूर्धन्यं, रसगङ्गाधरनामानं निरुपमं निबन्धं निर्माय,
अलङ्कारनिबन्धान्सर्वानपि गलितगर्वानकार्षीत् । अयमभिप्रायस्तेनैव
ग्रन्थारम्भे रुचिरं निरूपितः—

“निमग्नेन क्लेशैर्मननजलधेरन्तरुदरं

मयोन्नीतो लोके ललितरसगङ्गाधरमणिः ।

हरन्तन्तर्ध्वान्तं हृदयमधिरूढो गुणवताम्

अलङ्कारान्सर्वानपि गलितगर्वान् रचयतु ॥”

पं. का. सं. ८६-४

इतरालङ्कारनिबन्धैस्स्वनिबन्धस्य चरितार्थतामाशङ्क्य, न
कदापि मम निबन्धो गतार्थो भविता, भविता चास्य महत्प्रयोजनमिति
मनसि निधाय सदृष्टान्तमिदं हृद्यं पद्यमुपनिबद्धवान् —

परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये

तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।

तिमीन्द्रास्संक्षोभं विदधतु पयोध्रेः पुनरिमे

किमेतेनायासो भवति विफलो मन्दरगिरेः ॥

पं. का. सं. ८६-५

रसगङ्गाधरे, इतरालङ्कारिकैरिव परेषामुदाहरणानि न स्वी-
कृतानि । किन्तु स्वकवितासङ्ग्रहात् भामिनीविलासादेव उदाहरणान्यु-
पात्तानि । उपहासास्पदं कृताश्च परेभ्य उपात्तोदाहरणा अप्यदीक्षिता-
दयः । श्रूयतामिदं पद्यम्—

निर्मय नूतनमुदाहरणानुरूपं
काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किञ्चित् ।
किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः
कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ॥

पं. का. सं. ८६-६

रसगङ्गाधरस्य विशिष्टता

✓ गङ्गाधरो दिविषत्स्वव रसगङ्गाधरोऽयं अलङ्कारशास्त्र-
ग्रन्थेष्वद्वितीयः । द्वितीयाननावधिरेवायमुपलभ्यते । पञ्चाननात्मकोऽय-
मित्युपतर्क्यते । पञ्चाननात्मकोऽयं कदाचिदुपलभ्येतेति दुराशामात्र-
मेतत् । अस्मिन् तादृशी मार्मिकालोचनपद्धतिरनुसृता, यया पूर्वनिबन्धा
निष्प्रभा निस्साराश्च कृताः । पूर्वनिबन्धप्रतिपादितविषयान् पूर्वपक्ष-
विधयावलम्ब्य मर्मस्पर्शिना विचारसंरम्भेण विषयास्सिद्धान्तिताः ।
नव्यन्यायानुगता प्रौढा च भाषा समुपयुक्ता । काव्यस्य जीवभूतानि यानि
तत्त्वानि तानि प्राचीनैरेव परिनिष्ठां प्रापितानि । ततस्सिद्धेषु तेषु
उत्तरोत्तरं मर्मस्पर्शीं परिष्कार एव तस्य कृतित्वख्यातये अवाशिष्यत ।
अतः पण्डितराजो निबध्नन्निबन्धमिमं एतया सरण्या परां ख्याति-
माप ।

“अदोषी सगुणौ सालङ्कारौ शब्दाथौ काव्यमिति प्राचीनैः
काव्यलक्षणे प्रतिपादिते, तत्तिलशः खण्डयतेदं “रमणीयार्थप्रतिपादक-

शब्दः काव्य”मिति काव्यलक्षणं पण्डितराजेन निरूपितम् । “काव्यमुच्चैः पठ्यते” “काव्यादर्थोऽवगम्यते” “काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः” इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारतः, शब्दविशेषस्यैव काव्यत्वमयं स्थापयति । मम्मटादिभिः प्रतिभाव्युत्पत्त्यभ्यासानां समुदितानां काव्यकारणत्वे प्रतिपादिते, प्रतिभाया एव काव्यकारणत्वं, व्युत्पत्त्यभ्यासयोश्च प्रतिभाकारणत्वं व्यवस्थापयति । त्रिषु काव्यप्रभेदेषु सर्वैरङ्गीकृतेषु चतुरः प्रभेदानयमङ्गीकरोति । व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां ध्वनिकाव्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यमिति काव्यद्वयमङ्गीकृतं प्राचीनैः । तथा वाच्यार्थस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां अर्थचित्रशब्दचित्रकाव्ययोरपि भेदोऽनेन सम्यगङ्गीकृतः । रसविषये एकादश मतान्यनेन सम्यङ्निरूपितानि । रसगङ्गाधरमनधीतवतां रसपदार्थविचारो न सम्यगङ्गीचरीभवतीति, अभियुक्तोक्तिर्न सत्यापेता । भक्तेर्दशमरसत्वमाङ्क्य सयुक्तिकं प्रतिषिद्धम् । वीरस्य चातुर्विधे प्राचीनैरङ्गीकृते अष्टमूर्तित्वं जगन्नाथेन सयुक्तिकमुपपादितम् ।

“ओजःप्रसादश्लेषसमाधिमाधुर्यसौकुमार्यौदारतार्थव्यक्तिकान्तयो बन्धगुणाः” “त एवार्थगुणाः” इति विंशतिगुणेषु वामनेन निरूपितेषु, तेषां विशदं विवेचनं सोदाहरणं कृत्वा, माधुर्यौजःप्रसादाख्येषु त्रिषु गुणेषु तानन्तर्भावयति सोपपत्तिकम् । तत्तद्गुणानुगुणरचनायां वर्जनीयवर्णानां सूक्ष्मो रोचकश्च विचारः कृतः । भावध्वनिलक्षणं सम्यग्विचार्य बहोः कालात् भावध्वनेः पृथक्तयावस्थितानां भावोदयभावशान्तिभावसन्धिभावशवलतानां विद्यमानतया चर्व्यमाणेष्विव उत्पत्त्यवच्छिन्नत्व—विनश्यदवस्थत्व—सन्धीयमानत्व—परस्परसमानाधिकरणत्वैः प्रकारैश्चर्व्यमाणेष्वभावेष्विव प्राधान्यस्योचित्यात् चमत्कृतेस्तत्रैव विश्रान्तेः भावध्वनावेवान्तर्भावं समर्थयति । अभिधाप्रभृतीस्तिस्त्रोवृत्तीर्महता प्रबन्धेन विमृशति ।

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्जनम् ।”

इति मम्मटादिभिर्यञ्जनालक्षणे प्रतिपादिते, तदनादृत्य—

योगरूढस्य शब्दस्य योगे रूढ्या नियन्त्रिते ।

धियं योगस्पृशोऽर्थस्य या सूते व्यञ्जनैव सा ॥

इति नूतनं लक्षणं विधाय स्वविशिष्टतां स्थापयति । किं बहुना । उपमाद्यलङ्कारेषु प्राचीनानां लक्षणानि खण्डयित्वा स्वोपज्ञानि निर्माय सर्वापेक्षया अपूर्वं विमर्शं कृत्वा, असममुदाहरणं चेत्यलङ्कारद्वयं निर्माय सयुक्तिकं आत्मनो विमर्शनाशक्तिं निरूपयति । खण्डनविषयीकृतेषु पण्डितेषु अनवद्यविद्याकल्पद्रुमः श्रीमानप्पयदीक्षित एव प्रथमः प्रतिस्पर्धीव दरीदृश्यते । यतोऽनेन चित्रमीमांसाखण्डनं नाम ग्रन्थ एव व्यरचि दीक्षितदूषणपरः । तदितरे आलङ्कारिका अलङ्कारसर्वस्वकारादयोऽपि विमर्शविषयीकृताः तथापि तेषु अप्पयदीक्षित इवास्य रोषरूक्षा दृष्टिर्न निपतति ।

जगन्नाथस्य, कवितायामिव स्वविमर्शनायामपि अस्ति महानात्माभिमानः । अत एव स्वकवितामधिकृत्य सावलेपमेवमभिधत्ते ।

आमूलाद्रत्नसानोर्मलयवलयितादा च कूलात् पयोधेः

यावन्तस्सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशङ्कं वदन्तु ।

मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणरसज्ञरीमाधुरीभाग्यभाजां

वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ॥

पं. का. सं. ७७-२६

पद्यमिदं भगवद्रामानुजस्यगुरोर्यामुनाचार्यस्य प्रतिज्ञामनुकरोतीव । सा चेयम्—

आशैलादद्रिकन्याचरणकिसलयन्यासधन्योपकण्ठात्

आरक्षोनीतसीतामुखकमलसमुल्लासहेतोश्च सेतोः ।

आ च प्राच्यप्रतीच्यक्षितिधरयुगलादर्कचन्द्रावतंसात्
मीमांसाशास्त्रयुग्मश्रममृदितमना मृग्यतां मादृशोऽन्यः ॥

कविराजः पण्डितराजश्च जगन्नाथः निरुपमः कविर्निरुपमो
विमर्शकश्च । अत एव सहृदयसमाजे अभ्रङ्कषां कीर्ति, अप्रतिमां प्रतिष्ठां
च लब्धवानयं लब्धवर्णः । अत एव युक्तमुक्तमभियुक्तशिरोमणि-
भिरस्मद्गुरुचरणैः—

“विमर्शः कविता चेति द्वन्द्वं यदि सुसङ्गतम् । प्रसुवीत
रसं हृद्यसम्मोदाय सचेतसाम्” इति ।

‘सङ्गीतमथ साहित्यम्’

सङ्गीतमथ साहित्यं सरस्वत्याः स्तनद्वयम् ।

एकमापातमधुरम् अन्यदालोचनामृतम् ॥

श्रुते सङ्गीतपदे साहित्यपदं स्मृतिपथमागच्छति । नागरिकता-
संस्कृत्योरिव सङ्गीतसाहित्ययोः पृथक्करणानर्हस्सम्बन्धो विलसति ।
न नहि विदितं विदुषां यत् सङ्गीतरहितं साहित्यं वा, साहित्यरहितं
सङ्गीतं वा, न प्रकाशेते इति ।

“सङ्गीतसाहित्यकलाविहीन, स्साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः”
इति सहृदयानां भावना सरसा समीचीना समुचिता च । सङ्गीतं नाम
नृत्तगीतवाद्यानां समुचितं सम्मेलनम् । नाट्यनृत्यनृत्तानामीषद्भेदो
त्रिलोक्यते । “नट अवस्पन्दने” इत्यस्माद्धातोर्ण्यत्प्रत्यये नाट्यमिति रूपम् ।
नटः किञ्चित्स्पन्दनार्थकत्वात्सात्विकबाहुल्यम् । अतस्तत्कारिषु नटव्यप-
देशः । अवस्थानुकृतिर्नाट्यमिति तल्लक्षणम् । नाट्यं च रसाश्रयम् ।
रसाश्रयान्नाट्याद्धावाश्रयं नृत्यमन्यदेव । नृतेगात्रविक्षेपार्थकत्वेनाङ्गिक-
बाहुल्यम् । अतस्तत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । नृत्यादपि च नृत्तं भिन्नम् ।
तदुक्तम्—‘नृत्तं ताललयाश्रय’ मिति । मधुरं नृत्यं नुत्तं च लास्यमिति
उद्धृतं नृत्यं नृत्तं च ताण्डवमिति चाभिधीयेते । लास्यताण्डवे उभे अपि
शोभाधायकतया नाटकाद्युपकारके भवतः इत्यलमनेनाप्रस्तुतेन भेदोप-
वर्णनेन । “पशुर्वेत्ति शिशुर्वेत्ति वेत्ति गानरसं फणी” इति वचनानुसारमिदं
सङ्गीतं पशुमारभ्य पशुपतिपर्यन्तं सर्वेषां परमानन्दं जनयति । शिला
अपि द्रावयति । विषमुद्दिगरत्सु विषधरेष्वपि स्वप्रभावं दर्शयति । किं
बहुना! पशवोऽपि स्वाभाविकं मौर्यं विहाय, सङ्गीतगतं सहजं माधुर्य-

मनुभविष्यन्तीति कोविदा विदन्त्येव । अत एव, सङ्गीतं नाम ललितक-
लासु रसाभिज्ञैः स्पृहणीया श्लाघनीया च मुख्या कला ।

साहित्यपदस्य व्युत्पत्तिरभिज्ञैर्द्विविधा कथ्यते । सहितौ शब्दार्थौ ।
तावेव साहित्यम्, तयोर्भावो वा साहित्यम् । हितो नाम रसः तेन सह
वर्तते इति सहितौ । सहितौ=रसयुक्तौ शब्दार्थौ । तावेव, तयोर्भावो वा
साहित्यम् । गुणालङ्कारपरिष्कृतौ दोषरहितौ सरसौ शब्दार्थौ काव्य-
नाटकादिपदवाच्यौ साहित्यमिति व्यवह्रियेते । सुकुमारे साहित्ये कृत-
परिश्रमो जनस्सहृदय इत्यभिधीयते । साहित्यं मानवस्य कीर्ति, द्रविणं,
व्यवहारज्ञानं, अमङ्गलनिवृत्ति, विगलितवेद्यान्तरमानन्दं च जनयति ।
तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये, कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ इति ।

अपि चेदं, पुरुषार्थचतुष्टयं सकलासु कलासु कौशलं च सम्पा-
दयति । तदुक्तं भामहालङ्कारे—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासुच ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥

भामहः १-१

अन्यच्चेदं विज्ञानं, विवेकं विनोदं च वर्धयति । उत्तमपुरुषाणा-
मुदारचरितान्याश्राव्य घातुकमपि दयालुमारचयति ।

एवंविधे सङ्गीतसाहित्ये उभे अपि सरस्वत्यास्सहजभूषणं
स्तनद्वयमिति ब्रुवते हि सहृदयाः । प्रथममास्वादयितुरास्वादनानुपदमेव
माधुर्यमभिव्यञ्जयति । चरमं च गच्छता कालेन, आलोचनायां निमग्न-
स्यास्वादयितुर्निरुपममानन्दं जनयति । जिजीविषया मातुस्सरस्वत्या
उत्सङ्गे क्रीडतस्सहृदयस्य स्तनद्वयमिदं क्रमिकाभिवृद्धिं कल्पयति ।

ऐश्वर्य-गर्वसाहित्ययोरिव, सामर्थ्य-परोपकारयोरिव साम्राज्य-
 दाक्षिण्ययोरिव, औदार्य-प्रियवादयोरिव च, साहित्य-पाण्डित्ययोस्सामा-
 नाधिकरण्यं सम्भवेद्विरलतया । अन्ये च पण्डिता अभ्ये च साहित्यविदः ।
 पण्डितेषु साहित्यं मूढ्यं भवति । साहितीवित्सु च पाण्डित्यं शून्यं भवति ।
 पाण्डित्यं नाम शास्त्रीयविज्ञानम् । साहित्यं नाम स्वप्रतिभासम्पादित-
 स्सहज आत्मसंस्कारः । आत्मभेदेन संस्कृतिभेदस्संजायते । धारयन्ति हि
 सर्वेऽपि समानं शास्त्रीयं विज्ञानम् । अत एव वेदान्तिनामग्रगण्यो भूतपूर्व-
 राष्ट्रपतिश्च सर् राधाकृष्णपण्डित एवम् अभिहितवान् । ‘एकेन कृतस्य
 प्रयोगस्यापरोऽनुकुर्यात् । एकेन प्रणीतं काव्यमपरो न प्रणेयात् । यद्यमे-
 रिकां “कोलम्बस्” नाभिजानीयादन्यस्तामभिजानीयात् । कविकुलगुरुः
 कलिदासो यद्यस्माकं देशे नोत्पद्येत, रसनिधानस्य, अभिज्ञानशाकुन्तल-
 नाम्नो नाटकस्य पठनेनोत्पन्न आनन्दो नास्माभिरितरैश्चानुभूयेत । षेक्-
 स्पियर् महाकविर्यदि नोत्पद्येत, तर्हि हाम्लेट्सदृशानां रुचिराणां रूप-
 काणां पठनभाग्यं नास्माकं सिध्येत् ।’ इति ।

साहित्यं सामाजिकव्यवस्थायाः प्रतिबिम्बः । गुणानामुपादानं
 दोषाणां परिहारश्च साहित्यस्य मुख्यं फलम् । हंसानां क्षीरनीर-
 पृथक्करणसामर्थ्यमिव, सहजं हि सहृदयानां गुणदोषविवेचनसामर्थ्यम् ।
 तादृशसाहित्यस्य काव्यानि कुलभवन्ति । निजमृदुमधुरमनोहर-
 ललितकविताविलासैः काव्यानि निर्मितवतां कवीनां जीवितानि
 धन्यानि गण्यानि । सा कविता वन्ध्या यस्यां वदान्यो वक्ता च मुकुन्दो न
 वर्ण्यत इत्यमन्यत कश्चित् कविवतंसः । श्रूयतां तावत् ।

“कविता भुवि तावदेव वन्ध्या भविता यावदयं न वर्ण्यते हि
 तरसा सुरसालवद्वदान्यस्सरसालापवशंवदो मुकुन्दः ।”

श्री. वि. चं-१-३

विलासकथासु यदि कुतूहलं स्यात्, यद्यस्ति हरिनामस्मर्तु-
 मिच्छा, सुधामधुरिमाधरीकरणचतुरां स्वकवितां श्रोतुं सचेतसः

कामयतेऽन्यः कविवसंसः । श्रूयतामिदं पीयूषवर्षापरनामधेयस्य जयदेव-
स्य हृद्यं पद्यम् ।

“यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकथासु कुतूहलम् ।

कमलकोमलकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥

कविता नाम गणयतिप्रासानुसारेण च्छन्दसां निबन्धनमेवेति केचिन्मन्यन्ते । प्रागजन्मकृतसुकृतविशेषपरिपाकलब्धप्रतिभाविशेषादेव कविता मानवमनुसरतीति न जानन्ति । “प्रतिभायाश्च व्युत्प-
त्यभ्यासौ कारण” मित्याचष्टे पण्डितराजः कविराजश्च जगन्नाथः । सकलासु कलासु, सर्वेषु शास्त्रेषु, अनवद्यासु विद्यासु भूयसा यत्नेन परिश्रमो व्युत्पत्तिरिति वदन्ति साहित्यकोविदाः । मृद्वीकामधुमाधुर्य-
धुर्याणि काव्यानि ये रचयामासुस्तेषां शुश्रूषया काव्यगतगुणदोषविमर्शन-
पुरस्सरं प्रवृत्तिरभ्यास इति काव्यविदां समुदाचारः । एतत्त्रितयं समुदितं
कारणमिति वाग्देव्यपरावतारो मम्मटभट्ट आशेते । हितप्राप्तिरहित-
निवृत्तिश्च जीवात्मनो मुख्यकार्ये, याभ्यां मानवस्सर्वदा यतते । एते, शब्द-
प्रधानाभ्यां वेदशास्त्राभ्यां प्रभुसम्मिततया समुपदिश्येते, अर्थप्रधानाभ्या-
मितिहासपुराणाभ्यां सुहृत्सम्मिततया समुपदिश्येते । त्यागशीलस्स्वार्थ-
रहितो हितैषी च रामचन्द्रः, स्वार्थपरं परोपतापिनं चारित्र्यहीनं च
दशाननं निर्जित्य विजयलक्ष्म्या सह गृहलक्ष्मीं सीतामग्रहीदिति श्रीमद्रा-
मायणे सुहृत्सम्मिततया बोधित इत्यवगत एवायं विषयस्सर्वेषाम् ।
इतिहासपुराणयोरुपपादितमर्थमवगन्तुमशक्तानां सुकुमारमतीनां राज-
कुमाराणां कान्तासम्मिततया हितोपदेशं विधातुं काव्यानि प्रणीतानि ।
दृश्यन्ते ह्येतानि काव्यानि, गद्यमयानि, पद्यमयानि, उभयमयानीति
त्रिविधानि ।

हृद्यं पद्यं यदि द्राक्षयोपमीयते, तर्ह्यनवद्यं गद्यं मधुना तुल्यं
वदितुमर्हति । अतो गद्यपद्यात्मकाश्चम्पूप्रबन्धा मधुनि निक्षिप्तानि

द्राक्षाफलानीत्यवोचत् विश्वगुणादर्शकर्ता वेङ्कटाध्वरिः, यस्यायं मृदमधुरो
मनोहरश्च श्लोकः ।

‘पद्यं यद्यपि विद्यते बहु सतां हृद्यं विगद्यं न तत्
गद्यं च प्रतिपद्यते न विजहत्पद्यं बुधास्वाद्यताम् ।
आधत्ते हि तयोः प्रयोग उभयो रामोदभूमोदयं
सङ्गः कस्य हि न स्वदेत मनसे माध्वीकमृद्वीकयोः ॥

विश्व चं. गु. ४ श्लोकः

विद्वत्कविकल्पभूजो भोजो गन्धपद्ये वाद्यविशेषाकलितया गीत्या
तुलितवान् ।

एतानि काव्यानि दृश्यानि श्रव्याणि चेति द्विविधानि । विज्ञान-
सम्पन्नैरवगन्तुं योग्यानि काव्यानि श्रव्यकाव्यानि । तानि रघुवंशादीनि ।
रङ्गस्थले कुशलैः कुशीलवैरभिनेयानि मनोहराणि काव्यानि दृश्य-
काव्यानि । एतानि सुकुमारमतिभी राजकुमारैरप्यवगन्तुं योग्यानि,
अभिज्ञानशाकुन्तलादीनि । एतान्यनुकार्यरूपसमारोपाद्रूपकाणीत्यप्य-
भिधीयन्ते । रूपकाणि च दशधा विलसन्ति । तदुक्तं प्रतापरुद्रीये—

‘नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।

व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्केहामृगा दश ॥” इति

सन्त्यष्टादशोपरूपकाण्यपि । ‘वस्तु-नेतृ-रसास्तेषां भेदकाः ।

द. रू. १-८

मधुरायां संस्कृतभाषायां काव्यप्रणयने सिद्धहस्तः कविर्भगवान्
वाल्मीकिः । अयं कविश्श्रीमद्रामायणं नामादिकाव्यं प्रणीय महतीं कीर्तिं
प्रतिष्ठां च लेभे ।

“कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरुह्य कविताशाखां वन्दे वात्मीकिकोकिलम् ॥”

इति सहृदयानां प्रशंसायाः प्रात्रमभूत् ।

“मधुमयभ्रणितीनां मार्गदर्शी महर्षिः ।”

—रामायण चंपूः

इति राजर्षिर्भोजोऽप्यश्लाघत महर्षिं वात्मीकिम् ।

अनन्तरं गणनीयः कविर्भगवान् व्यासः, यः खलु महाभारतं, अष्टादशपुराणानि च प्रणिनाय । अत एवामुं, कश्चित् सहृदय एवमभ्यनन्दत् ।—

“अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनश्शम्भुर्भगवान् बादरायणः ।”

प्रतिभावन्ताविमावुभावपि कवी पुराणयुगसम्बन्धिनौ । अनयोः कविवरयोः पदपद्मानुसरणनिपुणः, अप्रतिमप्रतिभः सर्वशास्त्र-विशारदः, सकलकलाकलापालोचनकठोरमतिर्मतिमान् महाकविः कालिदासः काव्यसौधस्य नम्रकम्पनीयां भूमिकामारचयामास । कविकुल-गुरुरिति, कविसार्वभौम इति च विद्वत्कविलोकप्रशंसामप्यविन्दत । पूज्य-चरणा अस्माकं गुरुचरणाः कालिदासमेव मस्तुवंत स्वकाव्ये सुषुप्तिवृत्ते ।

“ललितामेव वितन्वन् सृष्टिं स्रष्टारमप्यतिशयानः ।

औचित्या मूर्तिर्मे भजनीयः कालिदासोऽत्र ॥”

अयं रघुवंशकुमारसम्भवमेघदूताख्यानि कमनीयानि त्रीणि श्रव्यकाव्यानि, मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशीय-अभिज्ञानशाकुन्तला-ख्यानि मनोहराणि त्रीणि रूपकाणि च प्रणिनाय ।

त्रिविधं तावत् काव्यम्, ध्वनि, गुणीभूतव्यङ्ग्यं, चित्रभेदात् ।
यत्र वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यं स ध्वनिः । यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यानतिशायि
तद् गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । यदव्यङ्ग्यमपि चारु तच्चित्रम् ।

महाकवेः कालिदासस्य काव्यानि प्रथमविभागेऽन्तर्भाव-
मर्हन्ति । अधस्तादुदाहृतस्य श्लोकस्य वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थौ परिशीलयामः ।

स्थिताः क्षणं पक्षमसु, ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे

चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥

कुमा ५-२४

पार्वती गौरीशिखरे, पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छन्ती तपस्यति
स्म । वसन्ततौ कर्तव्यं तपस्समाप्तिमगात् । अथ वर्षा आरभन्ते ।
प्रथमोदबिन्दवः पतितुमारभन्ते स्म । ते च पक्षमसु क्षणं स्थित्वा, अधरं
ताडयित्वा, स्तनोत्सेधे पतित्वा, चूर्णीभूय, वलीषु स्खलिताश्चिरेण
नाभिं प्रपेदिरे । अयमस्य वाच्यार्थः । प्रथमोदबिन्दूनां पतनक्रमे विचार्य-
माणे ध्याननिमग्नाया उपविष्टायाः पार्वत्याः स्थितिस्पष्टीभवति ।
ये ध्यानं कर्तुमिच्छन्ति ते नासाग्रे दृष्टिं विन्यस्य मुखं पिधाय, वक्षोऽग्रतो
विष्टभ्य निषण्णा भवन्ति । एतद्विधानं प्रथमोदबिन्दूनां विशेषणक्रम-
विचारणेन नूनं स्पष्टीभवति ।

पार्वत्यास्सौन्दर्यमपि विशेषणक्रमेणानेन वयं ज्ञातुं प्रभवामः ।
पक्षमसु बिन्दूनां क्षणं स्थित्वा, पक्षमणां सान्द्रत्वमवसीयते । उदबिन्दूनामधरे
निपत्य क्षतिकरणेनाधरोष्ठो मृदुल इति व्यज्यते । बिन्दूनां स्तनोत्सेध-
निपातेन चूर्णीभाववर्णनेन कुचयोः काठिन्यं व्यज्यते । वलीषु स्खलिता

इत्यनेन नाभेरतिगाम्भीर्यं व्यज्यते । सान्द्राणि पक्षमाणि, मूढुलमधरं^१ कठिनौ कुचौ, विस्पष्टं वलित्रयं, गम्भीरा नाभिश्च यस्या वनिताया भवन्ति, सा पद्मिनीजातावुत्पन्ना वनितेति सौन्दर्यवतीति च सामुद्रिक शास्त्रे कथितम् । एवं तस्यास्सौन्दर्यमपि श्लोके निरूपितम् ।

कालिदासादीनां पञ्चषाणां महाकवीनां रचना व्यङ्ग्यार्थ-प्रधाना भवन्ति । इतरेषां कवीनां रचनास्तु द्वितीये तृतीये वा विभागे-ज्जन्तर्भवन्ति । द्वितीयतृतीयविभागार्वापि न न्यूनी । तयोः केवलस्य व्यङ्ग्यार्थ-स्याप्राधान्यं भवति । अर्थालङ्कारैरलङ्कृता रचना अर्थचित्रमिति शब्दालङ्कारैरलङ्कृता रचना शब्दचित्रमिति च कथ्येते । प्रसन्नविस्तीर्णा-अर्थचित्रमीमांसा बहुभिर्बहुषु ग्रन्थेषु कृतेतीदानीं सहृदयानां मनोविनोदाय श्रुतिसुभगा शब्दचित्रमीमांसा मया प्रस्तूयते ।

शब्दचित्रे शब्दचमत्कारः प्रथमं स्थानमर्हति । भूरविरिति प्रसिद्धो भारविः, एकेनैवाक्षरेण श्लोकमेकं प्रणीतवान् शृणुत सावधानम् ।

^१ननोननुन्नो नुन्नोनो, नाना, नानानना ननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥

किरा १५-१४

१. नेति-पदच्छेदस्तावत्-न, ना, ऊननुन्नः, नुन्नोनः, ना, अना, नानाननाः, ननु, । नुन्नः, अनुन्नः, ननुन्नेनः, ना, अनेनाः, नुन्ननुन्ननुत् । अथ योजना—हे नानानना नानाप्रकाराणि आननानि येषां ते । नानाविधास्या इत्यर्थः । ऊनेन-निकृष्टेन नुन्नो विद्ध ऊननुन्नो यः स ना न पुरुषो न । तथा नुन्न ऊनो येन स नुन्नोनो ना पुरुषोऽना ननु अपुरुषः खलु । ऊनाद् भीतः पलायमानस्तु किं वक्तव्यमिति भावः । किं च, नुन्न इनः स्वामी यस्य स नुन्नेनः । स न भवतीति ननु-न्नेनः । नवर्थस्य नवशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । स नुन्नो विद्धोऽपि अनुन्नोऽविद्ध एव । यूयमनुन्नस्वामिकत्वादनुन्ना एवेति भावः । तथा नुन्ननुन्ननुदतिशयेन नुन्ना नुन्ननुन्नास्तानुदतीति नुन्ननुन्ननुत् । अतिपीडितपीडको ना पुरुषो अनेना निर्दोषो

अर्थगौरवमस्तु वा मा वा । पद्यमिदं श्रोतुरमन्दमानन्दं जन-
यतीत्यत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । भारवेरनन्तरकालीनः प्राप्तश्लाघो
माघोऽपि दकारेण श्लोकमेकं प्रणीतवान् ।

‘दाददो दुद्दुद्दादी दादादो दूददीददोः ।

दुद्दादं दददे दुद्दे, ददाददददो ददः ॥

शिशु १९-११४

न भवतीति, किन्तु सदोष एवेति । “नार्तं नाति परिक्षत” मिति निषेधा-
दित्यर्थः । अयं तु नैतादृश इति न पलायितव्यमिति भावः । अयमेव व्यञ्जनः ।
अन्त्यस्तकारस्तु न दोषावहः, “नान्त्यवर्णस्तु भेदकः” इत्यभ्यनुजानात् ।

अस्यायं भावः—दशदिशः प्रति पलायमाना हे सैनिकाः ! स्वस्मात् हीनेन
बाधितः पौरुषवान्न भवति । यो हीनं बाधते सोऽपि न पौरुषवान् । स्वयं
बाधितोऽपि योऽबाधितप्रभुः स न बाधितः । स न कदापि निर्दोषः, यो बाधितं
बाधते ।

१. दादाद इति—दद्यते इति दादः दानम् । “दद दाने” इति कर्मणि घञ् ।
दादं ददातीति दाददो दानप्रदः । आतोऽनुपसर्गे कः । दुद्दुद्दादी दुत् उपतापः
“दु दु उपतापे” क्विप् । दुतमुपतापं ददति साधूनामिति दुद्दाः खलाः । पूर्ववत्
कः । तेषां दुतमुपतापं ददत इति दुद्दुद्दादी । दद दाने इति घातोर्णिनिः ।
दादादः । दाः शुद्धिः ‘दैप् शोधने’ क्विप् । तां ददत इति दादादः, ‘दद दाने’
कर्मण्यण् । दूददीददोः । दूः परितापः । ‘दूङ् परितापे’ क्विप् । ददतीति दूदा
दुष्टाः । दीः क्षयः । दीङ् क्षये क्विप् । तां दत्त इति दीदौ नाशदौ । उभयत्रातोऽ
नुपसर्गे कः । दूदानां दीदौ दुष्टमर्दकौ दोषौ भुजौ यस्य सः दूददीददोः । दुष्ट
भञ्जकभुज इत्यर्थः । ददाददददः । ददन्ते इति ददाः दातारः । न ददन्ते इति
अददाः अदातारः, तेषां द्वयानामपि ददो दाता ददाददददः । सर्वत्र ‘दद दाने’
पचाद्यच् । अदन्तीत्यदाः बकासुरप्रभृतयः । अदेः पचाद्यच् । तान् द्यति खण्डय-
तीति अददः । ‘दो अवखण्डने’ ‘आतोऽनुपसर्गे कः । एवंभूतो हरिः । दुतं
ददातीति दुद्दः, दुःखदः, तस्मिन् दुद्दे शत्रौ । दुतः ददते इति दुद्दादं शस्त्रम् ।

माघभारवी द्वाभ्यामक्षराभ्यामेव पञ्चषान् श्लोकान् प्रणि-
न्याते । महाकवेर्मघस्य द्व्यक्षरप्रासश्लोकोऽयमाकर्ण्यताम् ।

भूरिभिर्भारिभिर्भीरैर्भूभारैरभिरेभिरे ।

भेरीरेभिभिरभ्राभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥

शिशु. १६-१६

भकाररकाराभ्यां रचितश्लोकोऽयमाकर्षत्यतीव सचेतसां
चेतांसि ।

‘चारचुञ्चुश्चिरारेर्चा चञ्चच्चीररुचा रुचः ।

चचाररुचिरश्चारु चारैराचारचञ्चुरः ॥

भारवेः द्व्यक्षरप्रासश्लोकोऽयम् ।

किरा १५-३८

एकैकस्मिन् पादे एकैकेनाक्षरेण केचन श्लोका लिखिताः ।
एते सहृदयानां कर्णरसायनं भविष्यन्ति । शृणुत सावधानम् एकाक्षरपादः
यथा—

‘दद दाने’ कर्मण्यण् । दददे ददौ । प्रयुक्तवानित्यर्थः । ‘दद दाने’ कर्तरि लिट् ।
एकाक्षरानुप्रासोऽलङ्कारः ।

अस्यायं भावः—दानप्रदः, खलोपतापी, परिशुद्धिजनकः, दुष्टानां
बाधकौ बाहू यस्य सः; दातृभ्योऽदातृभ्यश्च दाता श्रीकृष्णः शत्रौ खड्गं निचि-
क्षेप । इति ।

१. चारेति—चारैर्गतिविशेषैर्वित्त इति चारचुञ्चुः । ‘तेन वित्तं शुञ्चुप्-
षणपी’ इति चुञ्चुप्रत्ययः । चिरमारेचयति रिक्तीकरोति शत्रूनि चिरारेर्ची ।
चञ्चतः चलतश्चीरस्य वल्कलस्य रुचा प्रभया । रोचत इति रुचः शोभमानः ।
‘इगुपधज्ञाप्रकीरः कः’ इति कः । रुचिरस्सुन्दरः । चञ्चयते भृशं चरतीति
चञ्चुरः । चरते यङ्स्तात्पचाद्यच् । ‘चरफलश्च’ इति नुमागमः । यङोचि
च इति यङो लुक् । आचारस्य युद्धव्यवहारस्य चञ्चुरो भूशमाचरितः स मुनि-
श्चारु यथा तथा चारैश्चक्रबन्धादिगतिविशेषैः । चचार । ‘चारः प्रियालवूक्षे
स्याद्गती बन्धापसर्पयोः’ इति विश्वः ।

१ जजौजो जाजिजिज्जाजी, तन्ततोतिततातितुत् ।

भाभोऽभीभाभिभूभाभू ररारिररिरीररः ॥

शिशु- १६-३

चतुर्षु पादेषु जतभरैरक्षरैरमुं श्लोकं लिखितवान् । भारवेरयं
श्लोकोऽपि सकृत् कर्णगोचरः क्रियताम् ।

२ स सासिः सासुसूः सासो येवायेयाययाययः ।

ललौ लीलां ललोऽलोलः शशीशशिशुशूः शशन् ॥

किरा १५-५

१. जजाविति—ततोऽवलोकनानन्तरं जजन्तीति जजा योधाः । जज युद्धे
पचाद्यच् । जजानामोजसा जाता जजौजोजा तामाजिं जयतीति जजौ जोजाजिजित् ।
जयतेः क्विप् जजतीति जाजी योद्धी । ताच्छीत्ये णिनिः । अतिततानत्युद्धतानति-
तुदति अतिव्यथयतीत्यतितुत् । तुदतेः क्विप् । भस्येवाभा यस्य स भाभो नक्षत्र-
कान्तिः । ‘नक्षत्रमृक्षं भं तारा’ इत्यमरः । नास्ति भीर्येषां तैऽभियो निर्भीकाः
तानिभान् गजानमिभवतीति अभोभाभिभूः । तस्य भासस्तेजसो भूः स्थानम् अभी-
भाभिभूभाभूः । अरास्सन्त्येषामित्यरीणि चक्राणि तैः रिणन्ति गच्छन्तीति
अरिरयो रथाः । ‘री गतिश्लेषणयोः इति धातोः क्विप् । तेषां ईः णं प्रेरणं राति
अरिरीररो रथिकः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ अरिशत्रुर्वलभद्रः तं वेणुदारिणं आर
योद्धुमाससारेत्यर्थः । भिन्नैकाक्षरपादाख्योऽनुप्रासभेदः । भाभ इत्युपमानुप्रासयो
रेकवाचकानुप्रवेशलक्षणसङ्करः ॥

२. स सासिरिति—सहासिना वर्तमानस्सासिः सखड्गः । असून् सुवन्ति
प्रेरयन्तीति असुसुवो वाणाः, ‘षू प्रेरणे’ इति धातोः ‘सत्सुद्विष’ इत्यादिना क्विप् ।
असुसूभिरसह वर्ततइति सासुसूस्सवाणः । अस्मन्ते क्षिप्यन्ते शरा अनेनेत्यासो धनुः ।
आसेन सह वर्तत इति सासः । सचापः । येया यातव्या यानसाध्याः, अयेयाः
अयातव्या यानं विनैव साध्याः । येयाश्च अयेयाश्च येयायेयाः, तेषां द्वयानामाये
स्वर्णगजादिलाभे याति प्राप्नोतीति येयायेयायः । अयः शुभावहद्वैवं यातीत्यययः,
येयाययश्चासौ अययश्चेति—येयायेयाययाययः असौ ललति विलसतीति ललः

शब्दचमत्कारमभिवर्धयितुं पुनरुक्तवदाभास-छेकानुप्रास-वृत्त्य-
नुप्रास-लाटानुप्रासाः अपि प्रभवन्ति ।

यत्रार्थः पुनरुक्तवदवभासते, अन्वयवेलायामन्यथा भवति,
स पुनरुक्तवदाभासालङ्कारः यथा—

जिष्णुरिन्द्रः क्षितिभुजां श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
भास्वान् सूर्यः स्फुरत्तेजाः काकतीन्द्रो विराजते ॥

प्रताप पृ. २४६

“यत्राव्यवहितव्यञ्जनयुग्मयोः पौनरुक्त्यं तत्र च्छेकानुप्रासः ।
यथा—

महीमहीनविभवे घत्ते क्षेमंकरे करे ।
राजन्यजन्यविजयी राजा राजद्गुणोदयः ॥

प्रताप पृ. २४८

एकद्विप्रभृतीनां व्यञ्जनानां यदा पुनरुक्तिस्तदा वृत्त्यनुप्रासः ।
तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया ।
चकाशे शालि किशारु कपिशशाशामुखा शरत् ॥

का. सं.

अत्र शकारस्यासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः ।

यत्र शब्दार्थयोरुभयोरपि तात्पर्यभेदवत् पौनरुक्त्यं भवति
तत्र लाटानुप्रासः यथा—

“लल विलासे” पचाद्यच् । ललीलो, ललपलः, ललितः ईशशिवः । तस्य शिशुः
स्कन्दः तं शृणाति । हिनस्तीति शशीशशिशुशीः क्विप् । शशन् प्लुतगतिं कुर्वन्
शश प्लुतगतौ इति घातोः शतृप्रत्ययः । सोऽर्जुनो लीलां शोभां ललौ प्राप । ला
लादाने कर्तरि लिट् ।

कविराजमविज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः ।

कविराजं च विज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः ॥

वा. सू. पृ. १०६

यथा वा

कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः ।

कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः ॥

अस्ति शब्दचमत्कारस्य परिपोषणे यमकस्य मुख्यं स्थानम् । किं नाम यमकम् ? , यम्यते गुण्यते आवर्त्यते पदमक्षरंवेति यमः । बहुलग्रहणात् कर्मणि घप्रत्ययः । यम एव यमकम् । भिन्नार्थमेकमनेकं वा पदं, तद्वदेकमनेकं वाक्षरं च स्थाननियमे सति आवृत्तं यमकं भवति । तथा च पदयमकं अक्षरयमकमिति यमकस्यैव द्वैविध्यं सिद्धम् । तदुक्तं वामनेन—“पदमनेकार्थमक्षरं वा वृत्तं स्थाननियमे यमकम्” का.स.४-१ । पादाः एकस्य च पादस्य आदिमध्यान्तभागाः अनेकस्य च पादस्य त एव स्थानानि । तदुक्तं वामनेन-पादाःपादस्यैकस्यानेकस्य चादिमध्यान्तभागाः स्थानानि ॥ का. सू. ४-२. तदुक्तं काव्यादर्शे दण्डिना—

“अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः ।

यमकं, तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥

का. द. ३-१

इदं यमकं पादयमकं पदयमकं अक्षरयमकं चेति त्रिविधम् । एकस्यैव पादस्य द्विधावृत्तौ पादयमकम् । यथा—

१ विकचवारिरुहं दधतं सर—

स्सकलहंसगणं शुचिमानसम् ।

१. विकचेति—विकचवारिरुहं नित्यविकसितारविन्दमित्यर्थः वृत्तिसामर्थ्यात् । कलहंसगणैस्सह वर्तत इति सकलहंसगणम् । “कादम्बः कलहंसस्या” इत्यमरः ।

शिवमगात्मजया च कृतेर्ष्यया

सकलहं सगणं शुचिमानसम् ॥

किरा ५-१३

अत्र द्वितीयचतुर्थपादौ आवृत्तिः प्राप्ता । पादस्य आदौ वा मध्ये वा पदस्य द्विरावृत्तिः पदयमकम् । आदियमकं यथा —

हन्त हन्तररातीनां धीरधीरचिता तव ।

कामं कामन्दकीनीतिरस्या रस्या दिवानिशम् ॥

का. सू. पृ-१००

अत्र चतुर्षु पादेषु यमकस्य आदौ विद्यमानतया आदियमकम् । मध्ययमकं यथा—

नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकय—

त्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥

शिशु-६-२

पादमध्ये यमकस्य विद्यमानतया मध्ययमकम् । अन्त्ययमकं यथा—

यद्वा, सकलाश्चर्वे हंसगणा यस्मिन्सक्तयोक्तम् । शुचि नित्यनिर्मलं मानसं मानसा-
रव्यं सरो दधतम् । किञ्च कृतेर्ष्यया । कुतश्चिन्निमित्तात् कुपितयेत्यर्थः । अगात्मजया
पार्वत्या सकलहं सविवादं । सगणं सप्रमथं । “गणाः प्रमथसंख्यौघा” इति वैजयन्ती ।
शुचिमानसं अविद्याविनिर्मुक्तचित्तं शिवं च दधतम् । एतेन सकलवैलक्षण्यमस्य
शैलस्योक्तम् ।

सुलभैस्सदा नयवता यवता
 निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ।
 अमुना धनैः क्षितिभृतातिभृता
 समतीत्य भाति जगती जगती ॥

किरा ५-२०

पादान्ते यमकस्य विद्यमानतया अन्तयमकम् । द्वयोःपादयो-
 षादियमकं यथा—

श्रीरङ्गे शोभते यस्य श्रीरङ्गे शोभते च यः ।
 नमोऽहं कलये तस्मै न मोहं कलये ततः ॥

विश्व. च-७५४ श्लो.

प्रथमद्वितीययोः पादयोरादौ तृतीयचतुर्थयोः पादयोरादौ च
 यमकस्य विद्यमानतया आदियमकम् द्वयोः पादयोर्मध्ययमकं यथा—

“अप्यशक्यं त्वयादत्तं दुःखं शक्यन्तरात्मनि ।
 बाष्पो वाहीकनारीणां वेगवाही कपोलयोः ॥

का. सू. पृ. १०१

पादयोर्मध्ये यमकस्य विद्यमानतया मध्ययमकम् । द्वयोः
 पादयोरन्तयमकं यथा—

सपदि कृतपदस्त्वदीक्षितेन
 स्मितशुचिना स्मरतत्त्वदीक्षितेन ।
 भवति बत जनस्सचित्तदाहो
 न खलु मृषा कृत एव चित्तदाहो ॥

का. सू. पृ. १०२

पादयोरन्ते यमकस्य विद्यमानतया अन्तयमकम् । एकान्तरित-
 पादादियमकं यथा

^१करोऽतिताम्रो रामाणां तन्त्रीताडनविभ्रमम् ।

करोति सेष्यं कान्ते च, श्रवणोत्पलताडनम् ॥

का. द. ३-२१

अत्र प्रथमतृतीययोः पादयोरादियमकम् । अत एकपादान्त-
रितयमकम् ।

एकान्तरितपादमध्ययमकं यथा —

यान्ति यस्यान्तिके सर्वेऽप्यन्तकान्तमुपाधयः

तं शान्तचित्तवृत्तान्तं कालीकान्तमुपास्महे ॥

का. सू. का. ४-१-१०२

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्मध्ययमकम् । यमकस्य तृतीय-
पादान्तरितत्वेन एकान्तरितपादमध्ययमकम् ।

एकान्तरितपादान्तयमकं यथा —

उद्वेजयति भूतानि यस्य राज्ञः^२ कुशासनम् ।

सिंहासनवियुक्तस्य तस्य क्षिप्रं^३ कुशासनम् ॥

का. सू. १०२

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोरन्तयमकम् । यमकस्य तृतीय-
पादान्तरितत्वेन, एकान्तरितपादान्तयमकम् ।

१. रामाणां रमणीनां अतिताम्रः करः तन्त्रीताडनविभ्रमं वीणावादनविलासं
तथा कान्ते सेष्यं सप्रणयकोपं यथा तथा श्रवणोत्पलताडनं कर्णोत्पलाभ्यां प्रहारं
करोति । अत्र प्रथमतृतीयपादगतं व्यवहितं मिश्रमादिभागयमकम् ।

२. कुत्सितं शासनं कुशासनम् ।

३. कुशानामासनं कुशासनम् ।

चतुर्ष्वपि पादेषु अन्तयमकं यथा—

नतोन्नतभ्रूगतिवद्धलास्यां
विलोक्य तन्वीं शशिपेशलास्याम् ।
मनः किमुत्ताम्यसि चञ्चलास्यां
कृती स्मराज्ञा यदि पुष्कला स्याम् ॥

का. सू. पट. १०२

अन्ते “लास्याम्” इत्यस्य चतुर्ष्वपि पादेष्ववृत्तेः उपर्युक्तं
यमकम् ।

शृङ्खलायमकं यथा—भारवेरयं श्लोकः—

सनाकवनितं नितम्बरचिरं
चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम् ।
मताफणवतोऽवतो रसपरा
परास्तवसुधा सुधाधिवसति ॥

किरा. ५-२७

यथा वा,

समीरशिशिरशिशरस्सु वसतां
सतां जवनिका निकाममुखिनाम् ।
बिभर्ति जनयन्नयं मुदमपा—
मपायधवला वलाहकततीः ॥

शिशु ४-५२

माघस्यायं श्लोकः ।

४. ‘नतोन्नतेति—हे चञ्चल मनः, नते उन्नते च भ्रूवौ तयोर्गतिभिर्वलना-
भङ्गीभिः वद्धं लास्यं शृङ्गारनटनं यथा ताम् । शशीव पेशलं मनोज्ञमास्यं यस्या-
स्ताम् । तन्वी विलोक्य किमुत्ताम्यसि । अस्यां तन्व्यां स्मराज्ञा यदि पुष्कला
भवेत् । तर्हि कृती स्यामिति सम्बन्धः ।

सर्वपादयमकं यथा—

१विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा
विकाशमीयुर्जगतीश मार्गणाः ।
विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा
विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥

किरा — १५-५२

महायमकं यथा,

२समानयास ! मानया समानयासमानया
समानया समानया समान या समानया ।

का. द. ३-७१

अत्र पादचतुष्टयाभ्यासे पादखण्डस्यापि अभ्यासान्महा-
यमकम्

तदुक्तम् दण्डिना—

“एकाकारचतुष्टपादं
तन्महायमकाह्वयम् ।

१. विकाशमिति—जगतीशस्य पृथिवीपतेरर्जुनस्य मार्गणा बाणा विकाशः प्रसारम् । ईयुः । तथा, जगति लोके ईशमार्गणाः शम्भुशराः विकाशं विषमगति ईयुः भङ्गमीयुरित्यर्थः । तथा जगतीं पृथ्वीं श्यन्ति तनूकुर्वन्तीति जगतीशा दानवाः । तान्मारयन्तीति जगतीशमारः ।

ते च ते गणाः प्रमथाः जगतीशमार्गणाः । विकाशमुल्लासं हर्षं । ईयुः प्रापुरित्यर्थः । अहो देवेभ्यस्य पराक्रमप्रसर इति विस्मयादिति भावः । तदानीं मार्गयन्तीति मार्गणा अन्वेषकाः शिवद्रष्टारो देवर्ष्यादयो वीनां पक्षिणां काशो तिरत्रेति विकाशमाकाशम् । ईयुः । विद्ध्येति भावः ।

२. समानयेति—अत्रायं पदच्छेदः—समानयास, मा, अनया, समानय, असमानया, समानया, समानया, समान, या, समानया । इति ।

तत्रापि दृश्यतेऽभ्यासः

सा परा यमकक्रिया ॥

का. द. ३-७०

अर्धपादस्य प्रतिलोमावृत्त्या समग्रः पादः, पूर्वपादस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरपादः, पूर्वार्धस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरार्धं, तथा एकस्य श्लोकस्य-प्रतिलोमावृत्त्या श्लोकान्तरं च निष्पद्यते ।

नानाजाव, वजानाता सा जनौघघनौजसा ।

परानिहाहानिराप तान्वियाततयान्विता ॥

शि. १६-४०

हे समानयास ! समानः यासः प्रयत्नः यस्य तत्सम्बद्धौ, सर्वत्र तुल्ययत्न इत्यर्थः । तथा समान ! समदर्शिन् ! सर्वत्र आत्मवद्दर्शन इत्यर्थः । असमानया निरुपमया समानयामानवत्या समानया सम्माननीयया अनया नायिकया मा मां समानय सङ्गमय । या नायिका, मा च नयश्च मानयौ ताभ्यां सह वर्तत इति समानया मा लक्ष्मीशोभा च, नयः नीतिः विद्या इत्यर्थः । ताभ्यां सह वर्तमाना सुन्दरी विदुषी चेत्यर्थः । अतोऽस्यास्सङ्गमोऽतीवादरणीय इति भावः । अत्र पादचतुष्टयाभ्यासे पादखण्डस्याप्यभ्यासात् महायमकम् ।

१. नानेति—इहास्यां नानाविधायामाजी चित्रयुद्धे ओजसा तेजसा, अवजानाना अवज्ञां कुर्वती । जनौघः घना सान्द्रा जनौघघना बहुजनेत्यर्थः । अहानिरभया वियाततया वैयात्येन घाष्टयेनान्विता धृष्टेत्यर्थः । “धृष्टो धृष्णवियातश्च” इत्यमरः । सा चैद्यसेना परानरीनाप प्राप । अत्र प्रतिपादं पादार्धस्यैवावृत्तेः अर्धपाद प्रतिलोमयमकम् ।

वारणेति—कीहशी सेना वारणैरेवानैरचलैर्गभीरा दुरवगाहा वारणागभीरा सा साराणां श्रेष्ठानां नभियं गच्छन्तीत्यभीशानां निर्भीकाणां गणानां जस्तुसङ्घानामारावो यस्यां सा साराभीगगणारवा । कारितारिवधा कृतशत्रुवधा । “रामो राज्यमकारयत्” इतिवदत्र स्वार्थे णिच् । नास्त्यासेवः प्रतिषेधः यस्यां सा नासेधा नञर्थेन नशब्देन बहुव्रीहिः । अनासेधा वा, वरितारिका ईक्षितशत्रुका अनेनाहं योत्स्य इति स्वयं वृतप्रतिभदेत्यर्थः । सा सेना पपातेति पूर्वोणान्वयः ।

अत्र प्रतिपादं पादार्धस्यैवावृत्तेः अर्धपादप्रतिलोमयमकम् ।

पादप्रतिलोमयमकं यथा—

वारणागगभीरासा साराभीगगणारवा ।

कारितारिवधासेना नासेधावरितारिका ॥

शिशु. १६-४४

अर्धावृत्तियमकं यथा—

१तं श्रीयावनयानस्तरुचा सारतया तथा ।

यातयातरसाचारु स्तनयानघयाश्रितम् ॥

शिशु. १६-८८

अत्र प्रातिलोम्यादर्धावृत्तेः अर्धावृत्तियमकम् ।

श्लोकावृत्तियमकं यथा —

२वाहनाजनि मानासे साराजावनमाततः ।

मत्तसारगराजेभे भारीहावज्जनध्वनि ॥

शिशु. १९-३३

१. तमिति--घनया आनन्दसान्द्रया, अनस्तरुचा? अक्षीणकान्त्या सारतया सारत्वेन सर्वोत्कर्षगुणेन, यातया व्याप्तया, चारुस्तनया रम्यकुचया, अनघया-निदोषया तथा प्रसिद्धया श्रिया रमया, तरसा त्वरया, श्रितमालिङ्गितं तं हरि-मृद्धीक्षप्रेत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्रापि प्रातिलोम्येनार्धावृत्तेर्ध्वप्रतिलोमयमकम् ।

२. वाहनेति--तन्नेऽनन्तरं मानमभिमानं अस्यति क्षिपतीति तस्मिन् मानासे अहङ्कारहारिणि, मत्ताः सारगाः बलभाजश्च राजेभा नृपगजाः यस्मिन् मत्तसारग राजेभे साराजौ श्रेष्ठ युद्धे । आज्ञेः पुल्लिङ्गता ज्ञेया । भारी भारवान् पूर्ण ईहावतामृत्साह्वतां जनातां ध्वनिर्यस्मिंस्तत् भारीहावज्जनध्वनि यथा तथा न नमतीति अनमा अभङ्गः । वाहनानिर्वाहयितृत्वम् । अजनि जाता । सैनिकाना-मित्यर्थात्सिद्धम् ।

(५१)

१ निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमा ।

ततमानवजारासा सेना मानिजनाहवा ॥

शिशु. १६-३४

प्रथमश्लोकस्य प्रातिलोम्यात् द्वितीयश्लोक उत्पद्यते ।

मुक्तपदग्रस्तयमकं यथा —

दिव्यश्रीणां सचरणलाक्षाराणां
रागायाते निपतितपुष्पापीडाः ।
पीडाभाजः कुसुमचितास्साशंसं
शंसन्त्यस्मिन्सुरतविशेषं शय्याः

किरा-५-२३

अक्षरयमकं द्विविधम् — एकाक्षरमनेकाक्षरं चेति ।

एकाक्षरयमकं यथा —

नानाकारेण कान्ताभ्रू राराधितमनोभुवा
विविक्तेन विलासेन ततश्च हृदयं नृणाम् ।

का. सू-१०३

सजातीयनैवन्तर्यादस्य प्रकर्षो भवति . स चायं हरिप्रबोधे
दृश्यते ।

---

१. निध्वनदिति--निध्वनन्तो बृंहन्तो, जवा, जवनाः हारिणो मनोहराश्चेभाः
यस्यां निध्वनज्जनहारीभा । ततो विस्तृतो मानवजो मनुष्यजातः, आरासः कल-
कलो यस्यां सा ततमानवजारासा । मानिनां मानवतां जनानामाहवो यस्यां
सां मानिजनाहवा सेना, रज्यतेनेनेति रागः क्रोधः । स एव रसस्तम्भात् रागरसात्,
तमोमोहं भेजे क्रोधान्धाजनीत्यर्थः । अत्र प्रातिलोम्येन पूर्वश्लोकस्य (वाहना-
जनीत्यस्य) आवृत्तेः श्लोकप्रतिलोमयमकम् ।

विविधधववनानाजगर्धर्धनाना
 विविततगगनानाममज्जज्जनाना ।
 रुशशललनाना नन स्पस्वनाना
 मम हिहित नाना नन स्वस्व नाना ॥

का. सू पृ-१०४

यथा शक्ति शब्दचित्रमीमांसा मया निरूपिता।
 सङ्गीतसाहित्ययोस्स्वरूपं शेषेणाप्यशेषं वेदितुमशक्यम् ।

—

१. विविधेति—अत्र पारावारपरिसर मभिलक्ष्य हलधरं हरिराह—
 विविधानि बहुविधानि धवानामर्जुनानां वनानि यस्यां सा विविधधववना । “धवो
 वृक्षे नरे पत्या वर्जुने च द्रुमान्तरे” इति वैजयन्ती । नागाः कुञ्जरा स्सर्पावा,
 तान् गृध्रयन्ति अभिलष्यन्तीति नागगर्द्धाः, तथाविधाः ऋद्धास्समृद्धाः ये नानाविधाः
 वयः पक्षिणः तैवितत्वं व्याप्तं गगनं यस्यास्सा नाग गर्द्धनाना विविततगगना । न
 विद्यते नामो नमनं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा मज्जन्तो जना यस्यां सा अनाम-
 मज्जज्जना । अविति प्रातितीति अना स्फुरन्तीति यावत् । अथवा न विद्यन्ते नरो
 यस्यां सा अना । रुहणां शशानां च ललनं विलसनं यस्य । सा रुशशललना नी
 आवयोः अबन्धुं शत्रुं, धुनानहि । यस्मात् कारणात् मम हितं तनोतीति हिततना ।
 न विद्यते आननं यस्यासौ अनाननः, स्व आत्मीयः स्वन एव अनः प्राणनं यस्याः
 सा अनानस्वस्वनाना । एवं विधा समुद्रभूमिरिति वाक्यार्थः ।

वाणीं भजत गैर्वाणीम्

विदितचरमेव ह्येतत्सर्वेषां यत्—अस्माकं मातृभूमिभारत-
भूमिः, पुण्यभूमिरिति, ज्ञानभूमिरिति कर्मभूमिरिति च प्रसिद्धिमगादिति ।
“जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी” तयार्योक्तिमनुसृत्य मातृ-
भूमिरियं देवभूमेरप्यतिशयिततया, श्लाघनीया स्पृहणीया च । मत-
प्रवर्तकाचार्यैश्शङ्कर — रामानुज — मध्वाचार्यप्रभृतिभिः वेदान्तिभी
रामकृष्णविवेकानन्दरमणमहर्षिप्रभृतिभिः, महाकविभिः, कालिदास,
भवभूति, भारविप्रभृतिभिः, गङ्गा-यमुना-कावेरीप्रभृतिभिर्जीवनदाभि-
र्जीवनदीभिः, श्रीरङ्गश्रीशैलतिरुपत्यादिभिर्दिव्यक्षेत्रैश्च भासमानेयं, आ-
सेतोरां च शीताचलात् एकैव भूमिरिति विख्याता विश्वस्यैव प्रतिनिधि-
विराजते नितराम् । अस्यां वसन्ती जनता, भारतजातिरिति गीयते ।
ईदृश्या भारतजातेस्संस्कृतभाषैव जातीयभाषा चराचरस्यैवोज्ज्वलभूषा
च । अस्याश्च गीर्वाणभाषेति, अमरवाणीति, दैववाणीति, अमरभाषेति
च बहूनि नामानि विलसन्ति व्यवहारे । लोकव्यवहारे भाषेयमस्ति
न वेति विचार इदानीं मास्तु । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं सभक्तिश्रद्धमग्नौ
कुर्वद्भिर्याज्ञिकैर्भाषेयमुपायुज्यतेति, अस्या गीर्वाणभाषेति अमरवाणीति
दैववाणिति च नामानि व्यवहारपथं गतानीति दृढो मे निश्चयः । स्वर्गे
लोके अजरामरैरमरैरुपयुक्ततया भाषाया अस्या अमरवाणीति नामा-
सीदिति केषाञ्चिदभ्यूहो न समीचीन इति मे प्रतिभाति । मन्ये चाहं
प्राकृतभाषायाः प्रतिद्वन्द्वितया संस्कृतभाषेति व्यवहारोऽस्यास्त्वृतः ।
प्रकृतिर्नाम प्रजाः प्रजाभिर्व्यवहृततया, अस्याः प्राकृतभाषेति व्यव-
हारोऽजायत ।

गैर्वाण्यां निबद्धस्य, वाङ्मयस्य, अथवा साहित्यस्य संस्कृतवाङ्-
मयमिति, संस्कृतसाहित्यमिति च व्यवहारस्तत्ततः प्रसूभर आसीत् ।

अयं व्यवहारश्च श्रीमद्रामायणे भगवता वान्मीकिना प्रथमं विहित
आसीत् ।

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृतम् ।

रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥

रामायणम्.

संस्कृतवाङ्मयं द्विविधं, वैविकवाङ्मयं लौकिकवाङ्मयं चेति ।
ऋग्यजुस्सामाधर्ववेदास्तेषां ब्राह्मणानि आरण्यकानि, उपनिषदः,
श्रौतगृह्यधर्मसूत्रापरनामधेयानि कल्पसूत्राणि, अनुक्रमणीग्रन्थास्तदितरे
केचन ग्रन्थाश्च, वैदिकवाङ्मये भजन्त्यन्तर्भावम् । आदिकाव्यं श्रीमद्रा-
मायणं, इतिहासो व्यासरचितं महाभारतं; पुराणानि शास्त्रवाङ्मयं
लौकिकवाङ्मयं च लौकिकवाङ्मये भजन्त्यन्तर्भावम् । उभे अपि ते
वाङ्मये, इदानीं पठनपाठनयोर्वर्तते । उपर्युक्तवाङ्मयद्वयस्योपादानकारणं
संस्कृतभाषा जगति प्रवजन्तीभ्यस्सर्वाभ्यो भाषाभ्यो विस्तृता, विशिष्टा,
विचित्रा च विराजते । वेदचतुष्टयं साहित्येष्वग्रगण्याद् ग्रीकसाहित्याद्
द्विगुणं वर्तते इति ग्रीकोरोमकोभ्यसाहित्याभ्यां संस्कृतसाहित्यमतिशयितं
चेत्यभिज्ञानामभिप्रायः । सर्वाभ्योऽपि भाषाभ्यस्संस्कृतभाषा विशिष्टं
स्थानमाक्रामतीति भाषाविदामाशयः । सप्तविभक्तयः, त्रीति वचनानि,
त्रीणि लिङ्गानि, परस्मैपदित्वमात्मनेपदित्वमुभयपदित्वं चेति घातूनां
त्रिभेदता विशेषणानामपि लिङ्गवचनविभक्तिपरत्वं चेत्येत एतद्भाषा-
गोचरा विशेषाः ।

भाषैषा मृतभाषेति, न कदाचिदपि व्यावहारिकी बभूवेति,
ग्रीकभाषावलोकनजनितसंस्कारेण, तत्प्रतिद्वन्द्वितया कल्पितेति च
केचिदाशेरते । तेषामाशयोऽनादरणीयो न विश्वसनीयश्च, या खलु भाषा
पठनपाठनाभ्यां प्रच्युता, साहित्यसृष्टिं कर्तुमपारयन्ती, इतरवाङ्मयेषु
प्रवेशमलभमाना, व्यवहारात्प्रच्युता, कृशीभूय भूयोऽपि नाशं प्राप्नुयात्,
तां भाषां मृतभाषां व्याहरन्ति भाषाभिज्ञाः । अमरवाणीति विश्रुतेयं

भाषा न तथा । न नहि विदितमेतद्भवतां यत् त्रिमहस्रवत्सरीतः प्रागिवाद्यापि, बहुश्रुतेभ्यो विश्रुतेभ्यस्सुश्रुतेभ्यश्च गुरुभ्यो विनीया विनेया विधेयाश्च शिष्या, विनैव ग्रन्थावलोकनं गुरुचचारणानूचचारणविधानेन श्रुतीरभ्यस्यन्ति । धर्मज्योतिस्तर्कमीमांसातिशास्त्राण्यभ्यस्यतो भारतीय-बालान्वयमालोकयामः । क्रियते खलु प्रत्यहं, पल्ल्यां पत्तने च संस्कृत-भाषाया अभ्यासो बालैर्बालिकाभिश्च संप्रवर्तते स्वलु देवालयेषु प्रतिदिनमुभयोस्सन्ध्ययोः भगवद्गीताया गानं विष्णुसहस्रनाम्नामाम्नायः, वेदपारायणं च । पठन्ते ननु प्रतिप्रभातं सुप्रभातस्तोत्राणि तदितरस्तोत्राणि च ।

यद्यपि संस्कृतसाहित्ये सर्वैरपि रचना मा क्रियन्ताम् तथापि कैश्चित् क्रियन्त एव । यद्यपि कृतास्सर्वा रचना मा भवन्तु गताः प्रतमश्रेणीन् तथापि काश्चिदाक्रामन्ति प्रथमश्रेणीम् । अपि च सर्वासु प्रान्तीयभाषासु संस्कृतभाषायास्सम्बन्धो दरीदृश्यते । आन्ध्रभाषया मिश्रयं भाषा, तस्या भाषाया भूषणतां सम्पादयन्ती, कलायति विशिष्टं स्थानंमात्मनः । यच्चान्ध्रप्रबन्धेभ्यः संस्कृतं पृथक् कुर्याम तदा तेषां प्रबन्धानां स्थितिरनिर्वचनीया स्यादिति, विदाङ्कुर्वन्तु सहृदयाः । इदमत्रावद्येयं यत् प्रान्तीयभाषासु संस्कृतस्य विशिष्टं स्थानमस्तीति ।

पुरा खल्वियं संस्कृतभाषा व्यावहारिकी सती, प्रचारेऽवर्तत । अत एव भगवान् पाणिनिः दूरस्थितस्य पुहषस्य सम्बोधने कर्तव्ये, तन्नाम्नश्चरमाक्षरे प्लुतं विहितवान् । यदेयं व्यावहारिकी स्यात्तदैव प्लुतस्य विधानं समीचीनं स्यात् । अपि च दण्डादण्डि, केशाकेशि, उदरपूरं भुङ्क्ते इत्यादीनि रूपाणि पाणिनिना साधितानि । एतान्ये-व्यावहारिकतां साधयन्तीत्यत्र नास्ति संशं तिलेशः । सधितवांश्च भगवान् कात्यायनस्तदानीन्तनानि व्यावहारिकपदानि स्वार्तिकैः । महाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि देशभेदेन क्रियाभेदानुपवर्णितवान् । मुराष्ट्रे व्यवहियमाणाया हम्मतिक्रियायाः स्थाने, प्राच्यदेशे रंहतिरिति,

तस्याः स्थाने गच्छतिरार्यैर्व्यवह्रियत इति च विज्ञायते । महाभाष्ये
 क्वचित् स्थितात् रमणीयाद्वैयाकरण-रथवाहकसंवादात् एतद्विज्ञातुं
 शक्यते यत् पुरा संस्कृतं व्यावहारिकी भाषाऽभूदिति । विद्वत्कविकल्प-
 भूजस्य भोजस्य संस्थाने निर्वक्रविक्रमस्य विक्रमस्य नवरत्नभूषितायां च
 संस्कृतभाषाया व्यावहारिकत्वसम्पादने बहूनि प्राचीनानि प्रमाणान्य-
 स्माभिरूपलभ्यन्ते । महदिदं नः प्रमोदस्थानं यत् पुरेवाद्यापि संस्कृत-
 भाषां भाषमाणास्सन्त्येव बहुषु प्रदेशेषु बहवः पण्डिताः । बहुदिनसाध्ये-
 ष्वध्वरेषु पञ्चाहसाध्येषु पाणिग्रहणमहोत्सवेषु द्विजातीनामुपनयनमहो-
 त्सवेषु, अपरेषु गृह्यकर्मसु च संस्कृतभाषां मुपयुञ्जन्ति जनाः ।

आसेतुशीताचलं निवसन्त्या भारतजात्याः प्रधानभाषा संस्कृत-
 भाषेत्यत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । उत्तरापथवृत्तीनां भाषाणां
 सर्वासामपीयं भाषा जननीत्यत्र न कश्चिदपि संशोतिलेशो नापि कश्चना-
 वेशः । नेदं वितथं वचो यत् प्रान्तीयभाषासु संस्कृतभाषायाः प्रभावो
 वर्ततेतरामिति । संस्कृतभाषामनभ्यस्यतां प्रान्तीयभाषासु निर्दिष्टा च
 पण्डितो नोत्पद्यते । मानवानां संस्कृतिसंस्कृत एव सुरक्षितेति वदन्तो
 वयं मन्यामहे नापभाषिणस्म इति । मानवाभ्युदयस्य मूलं चतुर्विध-
 पुरुषार्थाः । ते च धर्मार्थकाममोक्षाः । एषु प्रथमः पुरुषार्थो धर्मः ।
 चरमः पुरुषार्थो मोक्षः । धर्मार्थकामा, मोक्षपुरुषार्थस्य । भवन्त्य-
 ज्ञानि । अर्थकामौ च धर्मस्याङ्गे भवतः । धर्मो नाम वेदेन विधीय-
 मानस्सप्रयोजनोऽर्थः । “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति हि मीमांसका
 आमनन्ति । अस्माभिर्यो धर्मो रक्ष्येत स धर्मोऽस्माकं रक्षणं कुर्यात् ।
 सत्योऽयं लोकप्रवादो यत् “धर्मो रक्षति रक्षित” इति । धर्मश्च विधि-
 निषेधरूपः । धर्मस्य मूलं वेदः । वेदविदां स्मृतिशीले च । अत
 एवोक्तं महर्षिणा गीतमेन “वेदो धर्ममूलम् ।” “तद्विदां च स्मृतिशीले”
 इति । यदि वयं धर्मस्य मर्माणि वेदितुं कृतव्ययत्नास्स्याम, स्वाध्यायोऽ-
 क्श्यमध्येयो भवेत् । वेदार्थविग्राहनाय, संस्कृतभाषाध्ययनस्यावश्य-
 कता स्यात् । वेदार्थविवृण्णाय स्मृतय इतिहासाः पुराणानि च
 निरमीयन्त । अर्थपुरुषार्थसाधनाय कौटिल्यादीनामर्थशास्त्रादीनि चा-

वश्यपठनीयानि । उक्तपूर्वोऽयं विषयो मोक्षः प्रधानपुरुषार्थ इति, तत्साधनाय वेदान्तशास्त्रस्यावश्यपठनीयतेति च । प्रेयश्च्रेयश्शास्त्रयोरुभयोरपि, संस्कृतभाषायामेव विद्यमानतया तामभ्यस्यतां भोगमोक्षौ करतलामलके भवतः । भारतीयानामितिहासेन साकं चीना, जपान्, कोरिया, देशवासिनामितिहासश्च संस्कृतवाङ्मय एव सुरक्षितो वर्तते ।

राजनीतिरायुर्वेदो ज्योतिषमङ्गगणितं रेखागणितमितीमानि संस्कृतभाषायामेव निपुणैर्निबद्धानि लोकोपकारकानि भवन्तीति विदितमेवैतत् सर्वेषाम् । सूत्रवाङ्मयं संस्कृतवाङ्मये महतीं वृद्धिमभजत । यथास्यां भाषायां सूत्राणि निबद्धानि, न तथा जगत्यन्यासु भाषासु । तेषामर्था अनन्ता, अनल्पा, अमिताश्च । कल्पसूत्राणि शुल्बसूत्राणि सूत्रवाङ्मयस्य समीचीनान्युदाहरणानि । शुल्बसूत्राणि रेखागणितस्य परां काष्ठामावेदयन्ति । नेयमतिशयोक्तिरत्युक्तिर्वा किन्तु स्वभावोक्तिर्यत् पाणिनीयानि सूत्राणि सूत्रवाङ्मयस्य चरमां सीमामधितिष्ठन्तीति । तानि रमणीयायां शैल्यां रचितानि । तेषां संक्षिप्तता स्फुटता गम्भीरार्थता पाटवं च सर्वैः स्पृहणीयानि श्लाघनीयानि च भवन्ति । सन्ति तत्र बहूनि द्व्यक्षराणि सूत्राणि । तत्र “अ अ” इति सूत्रमतिमात्रगम्भीरमतीव मनोहरं च । भगवता पाणिनिना चतुस्सहस्रेषु सूत्रेषु वाङ्मयोपयोगि सर्वं व्याकरणं समुचितया रीत्या समुपनिबद्धम् । एषां सूत्राणां “अष्टाध्यायीति” नाम जगति सुप्रसिद्धमासीत् । पाणिनीयाद्व्याकरणादतिशयितं व्याकरणं कस्याञ्चिदपि भाषायां न वयं पश्यामो द्रक्ष्यामश्च ।

न्यायवैशेषिके, पूर्वोत्तरमीमांसे च वाङ्मयेऽस्मिन् प्रापुरपरिमितां वृद्धिम् । मानवस्य मननशक्तेर्निदर्शनानि दर्शनानि कानिचित्, अस्मिन् वाङ्मये समुत्पन्नानि । वैदिकधर्मस्तद्विरुद्धा बौद्धधर्माश्च संस्कृतभाषायां सुप्रतिष्ठिताः । भारतीयानां पारायणग्रन्थेषु रामायणमहाभारत-भागवतेषु आर्याणां संस्कृतिर्नागरिकता च सुष्ठु निक्षिप्ते । संस्कृतं भारतीयसंस्कृतेर्मूलम् । यदि संस्कृतं संरक्ष्यते तर्हि भारती-

संस्कृतिस्संरक्ष्यते । यदि यूयं भारतीयसंस्कृतिं रक्षितुं कामयेध्वम्, संस्कृतभाषाया रक्षणं कर्तुं यतध्वम् । जानीत यूयं यत् संस्कृतभाषा-संरक्षणं नाम भारतीयसर्वभाषासंरक्षणम् । यदि वयं जलेन सिञ्चेम वृक्षस्य मूलं, तदा तदङ्गानां पत्रपुष्पफलानामपि संरक्षणमवश्यं भविष्यति । यदि संस्कृतभाषासंरक्षणं क्रियते, तदा भारतीयसंस्कृतिस्संरक्षिता भविष्यति । तस्मादियं संस्कृतभाषा समेषां भारतीयानां सर्वदा सर्वथा रक्षणीया, स्पृहणीया, पठनीया च । अत एव, युक्तमुक्तमभियुक्तैः 'वाणीं भजत गैर्वाणी' मिति ।

कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि

विदितचरमेव ह्येतत्सर्वेषामपि विदुषां यत् अहितनिवृत्ति-पूर्विका हितप्राप्तिप्रयोजना च धर्मसंसेवा कर्तव्या सर्वैर्मानवैरिति । को नामायं धर्मः ? किमस्य मूलम् ? किंप्रयोजनोऽयम् ? इत्येतेषां प्रश्नानां समाधानं प्रथमतो देयं भवति । वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मः स च विधिनिषेधरूपः । “सत्यं वद”, “धर्मं चर”, “स्वाध्यायात्मा प्रमदः” इत्येवं रूपः । वेद्यते ज्ञायतेऽनेन धर्मस्वरूपमिति करणव्युत्पत्त्या, योगरूढ्या च वेदशब्दः मन्त्रब्राह्मणाख्यं ग्रन्थराशिमभिधत्ते । स च वेदो ऋग्यजुस्सामभेदेन त्रिधा भिद्यमानस्त्रयीति व्यवह्रियते । गुरुपरम्परया श्रवणमेवैषां वर्तत इति श्रुतिरिति च पण्डितसमाजे व्यवहारस्समजनि । कालक्रमेणाथर्ववेदस्यापि वेदत्वमङ्गीकृतम् । एवं चत्वारो वेदा धर्मस्य मूलं भवन्ति । वेदविदां स्मृतिशीलयोरपि धर्ममूलत्वमभ्युपगत-माचार्यैः । वेदवच्छास्त्राणामितिहासपुराणादीनां काव्यानां च धर्म-मूलत्वमुररीकृतं सुधीभिः । अतो वेदाश्चास्त्राणि, इतिहासपुराणादयः काव्यानि च विहितकर्मणां कर्तव्यतां निषिद्धकर्मणां निराकरणं च बोधयन्ति ।

यथा काव्यात् कर्तव्यताधीस्सरसा, अन्यत्र न तथा । यथा कामिनी कटाक्षवीक्षणादिविलासैरेव कामिनमावर्जयन्ती ममेदमभिलषितं कुरु अनभिलषितं मा कुरु इत्यनुक्त्वैवैव सर्वं सम्पादयति, तथा काव्य-श्रीरपि व्यञ्जनाव्यापारमात्रपरत्वेन, उपसर्जनीभूतशब्दार्थतया शब्दार्थ-प्रधानाभ्यां प्रभुसुहृत्सस्मिताभ्यां वेदपुराणाभ्यां विलक्षणा सती सहृदय-हृदयाह्लादकारिणा व्यञ्जनाव्यापारेणैव रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणा-दिवदिति पुंसः कर्तव्ये प्रवर्तयति निवर्तयति चाकर्तव्यादिति ।

मानवैस्सर्वैरपि धर्ममार्गगामिभिर्भवितव्यम् । वेदविहितानां मपि धर्माणामाचरणे अवश्यकर्तव्येऽपि विद्यार्थिनामुपयोगाय केवलं कतिचन धर्मानत्र निर्दिशामः ।

आद्यन्तशून्यस्य, निखिललोककारणस्य, पुरुषोत्तमस्य देवदेवस्य पूजा सर्वैरपि कर्तव्या । स च सकललोकाध्यक्षः । तदाज्ञयैव वायुर्वाति । सूर्यः प्रकाशते । मेघो वर्षति विश्वम्भरा च सस्यसम्पन्ना जायते । किं बहुना ! विना तदाज्ञया तृणमपि न चलति । पुरुषोत्तमसदृशा गुरवोऽपि पूजनीयाः । ये खल्वज्ञानं निरस्य, विद्यां प्रदाय, भयाहारनिद्रामात्रवेदिभ्यः पशुभ्यो भेदं जनयन्ति । पूज्यपूजां ये न कुर्वन्ति ते न खलु श्रेयसां भाजनं भवन्ति ।

पुरा किल मनुवंशकेतुर्दिलीपो नाम राजा शक्रमुपस्थाय दिवो भुवमागच्छति स्म । धर्मलोपभिया ऋतुस्नातां भार्यामनुस्मरन्, अचिर-प्रसूतां कल्पतरुच्छायामाश्रितां प्रदक्षिणक्रियार्हां कामधेनुमप्रदक्षिणीं कृत्यैव निजराजधानीमगात् । आराधनीयां निजप्रसूतिमनाराध्यतस्तस्योपरि कुपिता कामधेनुः विना मत्प्रसूतेराराधनेन ते प्रजा मा भूदिति शापं दत्तवती । तेन शापेन स चिरमनपत्यो भूत्वा तन्नयनानन्दिनीं नन्दिनी-माराध्य वंशकर्तारं कीर्तिमन्तं च तनयं सुदक्षिणायां लेभे । अत एव कविकुलतिलकेन कालिदासेनाभिहितम् । “प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पुज्य-पूजाव्यतिक्रमः” रघु-१-७६ इति ।

“सन्ति खलु मानवे शरीरं बुद्धिरात्मा चेति त्रयो भागाः । यद्यपि व्यायामादिना निजशरीरं वर्धयन्तो जनाः मांसला दर्शनीयाकृत-यश्च भवन्ति, तथापि बुद्धिबलराहित्येन ते पशुसहोदराः कथ्यन्ते । आत्मानमुपेक्षमाणा ये बुद्धिं परां पुष्टिं नयन्ति ते राक्षसा इत्याख्यायन्ते ये च शरीरं बुद्धिं च निजवशे निधाय स्वात्मगुणान् पुष्णन्ति ते खलु महात्मान इत्यभिधीयन्ते । तादृशा महात्मानस्तत्र तत्र लोके विरला

दृश्यन्ते । को महान् ? इति प्रश्ने धवलदेहः सालप्रांशुः व्यूढोरस्कश्च पुरुषो न भवति महान् । कृशशरीरोऽपि विदितसकलशास्त्रः सकलकला-कुशलः चालितविमानोऽपि, आत्मगुणरहितः पुरुषो न भवति महान् । अनधीयानोऽपि दयाशौचसत्यक्षमाद्यात्मगुणसनाथ एव महानिति वक्तुं शक्यते । अत एव चत्वारिंशता संस्कारैर्विरहितेनापि पुरुषेण दयाशौचादिकमात्मनो गुणाष्टकमुपार्जनीयम् । तदुक्तं गौतमधर्मसूत्रेषु—“दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति ।

दया नाम परहितचिन्तनम् । तदात्वे व्यथाजनकमपि यदुत्तर-काले सुखजनकं तदुच्यते हितमिति । प्रियं नाम तात्कालिकप्रीतिजनक-मपि यदुत्तरकाले दुःखजनकम् । मानवैस्सर्वैरपि प्रियं हितं च यद्भवति तदेव वक्तव्यम् ।— तात्कालिककोपजनकत्वेन अप्रियं हितं न सन्तोषाय सम्पद्यते । प्रियमहितं न सन्तुष्टिं जनयति आयतौ बाधाजनकत्वात् । अप्रियमहितं न मुदे कल्पेत । उभयथाप्यश्रेयस्करत्वात् । प्रियं हितं च यद् भवति तदेव कथनीयमादरणीयं च । तादृशं प्रियहितं दुर्लभं खल्वस्मिन् महीतले । अत एवोक्तं भारविमहाकविना—“हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः” इति । “अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।” “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मस्सनातनः” इति प्राचीनोक्ती च सङ्गच्छेते । यः खल्वात्मना समं सर्वेषु भूतेषु दयां प्रदर्शयति स दयालुरिति कथ्यते । तादृशः पुरुष इह लोके सर्वैः स्तूयमानो महतीं कीर्तिं लब्ध्वा परत्र स्वर्गसुखान्यनुभविष्यति ।

पुरा सिंहोरुसत्त्वः पुरुषसिंहो दिलीपः, सिंहेन हन्यमानां गां रक्षितुकामः, स्वदेहमामिषपिण्डमिव क्रूरसत्त्वाय सिंहाय समर्प्य धेनोः प्राणरक्षणमकार्षीत् ।

अपि च, औशीन रश्मिबिर्नाम कश्चिद्राजा नृशंसेन श्येनेन हन्यमाने अतिकरुणमाक्रन्दति कपोतपोतके सञ्जातकरुणस्तमेवमवादीत् ।

“न कपोत भवन्तमण्वपि स्पृशतु श्येनसमुद्भवं भयम् ।
इदमद्य मया तृणीकृतं भवदायुःकुशलं कलेबरम् ॥”

ततस्स राजा कपोतप्राणत्राणाय, श्येनस्याहारदानाय च स्वशरीरान्मांसमुत्कृत्योत्कृत्य यावदेकस्यां धटायामन्यक्षिपत् तावत् कपोताधिष्ठतामन्यां धटां नम्रां दृष्ट्वा स्वयमेव धटायामन्यविक्षत् । तदा तुष्टा देवाः पुष्पवृष्टिमवर्षन् । दुन्दुभिध्वानमकुर्वन् । श्येनकपोतौ चेन्द्रान्यो रूपे आस्थाय, अभीप्सितान् वरान् महाराजाय दत्त्वा, यथागतं जग्मतुः ।

किं बहुना ! जीमूतवाहनो नाम कश्चिद्विद्याधरः प्राज्यं राज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषार्थी वनं गत्वा, तत्र मलयवतीं नाम सिद्धसम्भवां कन्यामुपयेमे । ततो दशदिनाभ्यन्तर एव विहङ्गराजेन हन्यमानं नागराजेन प्रेषितं नागकुमारं त्रातुकामस्वप्राणानर्पितवान् । अनेनैतत्सुव्यक्तं भवति यत् प्राणैः कण्ठगतैरपि प्राणिनां रक्षणमवश्यकर्तव्यमिति ।

आत्मगुणेष्वन्यतमो गुणः क्षमा नाम । यया विना क्रियमाणान्यापि महान्ति तपांसि भवन्ति निरर्थकानि । अत एव युक्तमुक्तं वाणी-हृदयवासिना पञ्चबाणेन बाणेन ‘क्षमा हि मूलं सर्वतपसाम्’ इति । उत्तरे काले भृशमियमुपकरोति । प्रभूतस्य कर्मफलस्य प्रधानं कारणं भवति । स्वयमविनश्यन्त्यपि शत्रूणां विनाशिनी सम्पद्यते । अनया तुल्यं साधनं किञ्चिदपि विमृश्यमानमपि न दृश्यते । अत एवेदं न व्यभिचारि यत् “न तितिक्षासममस्ति साधनम्” । यश्च क्षमावान्न भवति तस्य कार्याणि न सिध्यन्ति । शरीरमिन्द्रियाणि च भवन्ति भाजनं सन्तापस्य । समयसाधने तस्य नानुकूले भवतः ।

गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । तया विरहितः पुण्योऽनसूयुरिति कथ्यते । स च समस्तभोगभाजनं पुण्यवतां निवासं श्रेयसां निधानं स्वर्गाभिधानं धाम लब्ध्वा निस्सीमानमानन्दं लभते । मङ्गलं नाम शिवकरीष्वेव क्रियासु प्रवृत्तः, सदा सर्वेषां शिवानुध्यानपरो भवेत् ।

न कदाप्यमङ्गलचिन्तां मनसापि कुर्यात् । अत एवोक्तं भगवता पतञ्जलिना—‘मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते’ इति । अकार्पण्यं नाम दैन्येन विना जीवनम् । केचित्तु धनवन्तोऽपि यथाशक्ति धनमव्ययन्तो दुर्गतेभ्योऽपि हीनां दुर्गतिमनुभवन्ति तच्च न युक्तमिति निर्णयते । अत एवोक्तम्—‘सति विभवे न जीर्णमलवद्वासास्स्यात् न रक्तमुल्बणमन्यधृतं वासो बिभृयात् ’ इति । स्पृहा नाम परेषां वस्तुषु लिप्साभावः । ये खल्वस्पृहासहिता भवन्ति ते स्वजीविते बाधां नानुभवन्ति । परेषामुत्कर्षं वीक्षितुं ते शक्नुवन्ति । न कस्याप्याज्ञावशवर्तिनस्ते भवेयुः । राजानमीश्वरमपि वा ते तृणाय मन्येरन् । अत एवोक्तं विशाखदत्तेन “निरीहाणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः” इति । अतस्सर्वैरप्यात्मगुणसम्पन्नैर्भूतव्यम् ।

सत्यवादित्वं नाम कश्चिद्गुणो गुणान्तरेभ्यो भिद्यमानो गुणिनां गुणवत्तामाविष्करोति । सत्यवादी सर्वैः पूज्यते । अत एव औपनिषदी सरस्वती “सत्यं वद” ‘धर्मं चरे’ ति मुक्तकण्ठमुद्घोषयति । सत्यवचनेन कीर्तिप्रतिष्ठे लभ्येते । सापवादोऽपि पुरुषसत्यवादेन बन्धनान्मुच्यते । प्राणा अपि च रक्ष्यन्ते । सुखं च प्राप्यते ।

पुरा हरिश्चन्द्रो नाम कश्चिद्राजा विश्वामित्राय यज्ञार्थं प्रभूतं धनं दातुं प्रतिज्ञातवान् । तदनु कदाचिन्मातङ्गकन्ये परिणेतुं विश्वामित्रेण वाञ्छितस्स राजर्षिः “अखिलमपि राज्यं दातुमिच्छामि, नैतद्धर्मकार्यं कर्तुमङ्गीकरोमि” इत्युत्तरं ददत्, असत्यवादिनं राजानं कर्तुं यतमानाय गाधेयाय सर्वं राज्यं ददौ । गृहीतराज्यो विश्वामित्रो यज्ञार्थं प्रतिज्ञातं धनमर्थितवान् । पुनस्स राजर्षिः भार्यां स्वपुत्रं च विक्रीय महतः क्लेशाननुभूय, प्रतिश्रुतमर्थं प्रदाय सत्यसन्ध इति कीर्तिं लेभे । अपि च पुरा कश्चन व्याघ्रः कस्मिंश्चिदरण्ये तृणानि चरन्तीं गां दृष्ट्वा हन्तुमुद्यतः । गौश्च स्वतर्णकं प्रेक्षितुं पयो दातुं च तं घातुकमर्थितवती । अङ्गीकृतं च तद्वचनं तेन । गौश्च तत्क्षणं गृहान् गत्वा स्वतर्णकाय पयो दत्वा “व्याघ्राय आहारो भवामि । वत्सश्चायमविदितलोकः, रक्षतेमम्

इतीतराभ्यो गोभ्यो निवेद्य, स्ववत्साय नीतीरुपदिश्य व्याघ्रसमीपं जगाम ।
दयायत्तचित्तस्स व्याघ्रोऽपि सत्यवादिनीं तां गामभ्यमुञ्चत् । एवं कदा-
चित् प्राणा अपि रक्ष्यन्ते ।

कृतज्ञतेत्यपरो गुणः, गुणानामुत्तमः उत्तमगुणैस्सर्वै रभ्यर्थनी-
यश्च । कृतं जानातीति कृतज्ञः तस्य भावः कृतज्ञता । कृतज्ञता नाम
परैः कृतस्योपकारस्यादिस्मरणम् कृतज्ञतारहितः पुरुषः कृतघ्न इति
व्यपदिश्यते । स चैवं निन्द्यते ।

“मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातुकः ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरम् ॥

अचेतनोपि कृतज्ञ एवमभिनन्द्यते—

प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरन्त—

शिशरसि निहितभासा नारिकेला नराणाम् ।

सलिलममृतकल्पं दद्युराजीवितान्तं

न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥

ततो जगत्यामस्यां कीर्तिप्रतिष्ठे लब्धुकामैस्सर्वैरपि मानवैर्धर्म-
सङ्ग्रहाख्यं कर्तव्यमवश्यकर्तव्यमिति शीर्षिकार्थः ।

तासां त्वं प्रभवो गिराम्

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥”

इति चतुर्दश विद्यास्थानानि सुप्रसिद्धानि । तानि विज्ञानमपेक्ष-
माणेन मानवेनावश्यं वेदितव्यानि ।

“शिक्षा व्याकरणं छन्दो, निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।

कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः ॥”

इति षडङ्गान्युपवर्णितानि । षडङ्गसहितानां चतुर्णां वेदाना-
मध्ययनं विद्यार्थिभिरवश्यं कर्तव्यमिति वदन्ति मनीषिणः । अत एवोक्तं
दण्डिना दशकुमारे—“षडङ्गसहितवेदसमुदायकोविदत्वमिति । इदानीं
प्रयतामहे च वयं चतुर्णां वेदानां स्वरूपं सङ्ग्रहेण निरूपयितुम् । को
नाम वेदः ? वेदो नाम छन्दोमयः, गानयोग्यः, गद्यमयश्च कश्चिद् ग्रन्थ-
समुदायः । अयमतीव प्राचीनतमः । विषयसौन्दर्येण भाषामाधुर्येण
छन्दोबन्धनचातुर्येण च यौरोपवंशीयानां ग्रन्थानां शिरोरत्नायमानस्स-
मुल्लसति । वेदशब्दो हि ज्ञानार्थकाद्विदधातोर्निष्पन्नः । ज्ञानोपदेशपरान्-
ग्रन्थान् निर्दिशन्, स एव शब्दः क्रमेण ग्रन्थविशेषे निरूढः पश्चाद्विशे-
षार्थवाची परिणतः ।

वेद्यते ज्ञायतेऽनेन धर्मस्वरूपमिति करणव्युत्पत्त्या योगरूढ्या
च वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणाख्यं ग्रन्थराशिमभिधत्ते । ‘वेद्यन्ते धर्मादयः
पुरुषार्था यैस्ते वेदा इति बह्वृक्प्रातिशाख्यम् । सायणस्तु “अपीरुषेयं
वाक्यं वेद” इत्याह । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं, यो
वेद स वेद’ इति भाष्यभूमिकायामुक्तम् । तत्र प्रमाणमपि तत्रैवोक्तम् ।

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यत्रोपायो न बुध्यते ।

येन विन्दन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

“आम्नायः आगमः श्रुतिः वेद” इति सर्वे शब्दास्समानार्थकाः ।
सोऽयं वेदस्त्रयीति पदेन व्यवहियते । ऋग्यजुस्सामरूपत्वात् ऋग्यजु-
स्सामाख्यास्त्रय एव वेदाः पूर्वमासन् ।

“अग्नेः ऋचः, वायोर्यजूंषि सामादित्यात् ।” छा. ब्रा. ६-१७

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।

दुदोह यज्ञं सिद्धार्थं ऋग्यजुस्सामलक्षणम् ॥

मनु-१-१३

अतो “वेदानां त्रित्वादेव तत्र त्रयीति व्यवहारो वास्तवो न
प्रकारभेदकृतः” इति यदुक्तं तन्नाङ्गीकरणीयम् । ऋग्वेदेऽपि अथर्ववेद
नामोत्प्लेखदर्शनात् । चत्वारो वेदास्साङ्गाः सरहस्या इति पस्पशात्तिके
पतञ्जलिनापि स्पष्टमुक्तत्वात् । अथ कोऽयं त्रयीति व्यवहार इति चेत्
वेदरचनायास्त्रिप्रकारकत्वात् । पद्यमयी गद्यमयी गानमयी चेति रचना
त्रिधा दृश्यते । तस्मादृग्यजुस्सामाथर्वभेदेन चत्वारो वेदा अनादिसिद्धा
इति सिद्धम् ।

पुरुषार्थचतुष्टयसम्पादनपरेण पुरुषेण वेदानामध्ययनमवश्यं
कर्तव्यम् । पुरुषार्थचतुष्टयं नाम धर्मार्थकाममोक्षाः । वेदेन प्रयोजन-
मुद्दिश्य विधीयमानो अर्थो धर्मः । स च विधिनिषेधरूपः । “सत्यं वद”
‘धर्मं चर’ ‘स्वाध्यायान्मा प्रमदः’ इत्येवंरूपः, ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत’, ‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’ ‘विश्वजिता यजेत’, इत्येवं
रूपश्च । अर्थकामौ धर्मस्याङ्गे भवतः । अर्थकामसहितो धर्मश्च मोक्ष-
स्याङ्गं भवति । वेदः, तद्विदां स्मृतिशीले च धर्मस्याङ्गं भवन्ति । अत
एव महर्षिणा गौतमेनासूत्रितम् । “वेदो धर्ममूलम् । तद्विदां च स्मृति-
शीले” इति ।

ऋग्वेद :

ऋच्यन्ते स्तुयन्ते देवता आभिरिति ऋचः देवतास्तुतिरूपाभिः ऋग्भिर्घटितत्वादयमृग्वेद इति कथ्यते । ऋग्वेदो नाम यागेषु पठनीयः स्तुतिरूपश्छन्दोमयो ग्रन्थः । अस्मिन्नद्योपलभ्यमानशाकलपाठानुसारेण सप्तदशोत्तरसहस्रं १०१७ सूक्तानि सन्ति । अष्टममण्डले खिलांशत्वेन समुपलभ्यमानानां वालखिल्यसूक्तानां योगे सूक्तसंख्या, अष्टाविंशत्युत्तर-सहस्रं १०२८ भविष्यति । एतानि सूक्तानि दशभिर्मण्डलैर्विभज्योपनि-बद्धानि । द्वितीयादारभ्यासप्तमं षण्मण्डलानि गोत्रमण्डलानीत्यभिधी-यन्ते । तानीमानि तत्तद्गोत्रीयैः पुरुषैरानुपूरुषं पृथगात्मतया चिरं परिरक्षितानि पश्चादेकीकृतानि । नवममण्डलं सोमयागविषयकैस्सूक्तैरेव घटितम् । अतस्सोममण्डलमिति कथ्यते । अत्र मन्त्राश्च सप्तषष्ट्युत्तर-चतुश्शताधिकदशसहस्रपरिमिता १०४६७ इति शाकलः । अशीत्युत्तर-पञ्चशताधिकदशसहस्रं १०५८० मन्त्रास्सन्तीति शौनकानुक्रमणी निर्दिशति । शब्दसंख्या च षड्विंशत्युत्तर-अष्टशताधिक-त्रिपञ्चाशते सहस्रोत्तर-लक्षपरिमिताः १५३८२६ शब्दास्सन्तीति, द्वात्रिंशत्सहस्रा-धिकचतुर्लक्षपरिमितानि ४३२००० अक्षराणि च सन्तीति वदन्ति । सर्वे मन्त्राश्च चतुर्दशसु च्छन्दस्सु विभक्ताश्च । ऋग्वेदपरिरक्षणे तैर्दर्शिता श्रद्धा काममभिनन्दनीया । पदपाठः, क्रमपाठः, जटापाठः घनपाठः, इत्येते वेदपरिरक्षणार्थं परिकल्पिता उपायाः ।

ऋग्वेदे स्तोत्रपात्रीकृतेषु बहुषु देवेषु वरुणोऽत्यन्तं प्रधानः । स च सर्वज्ञः । स च पक्षिणां ड्यनं, समुद्रे नावां चलनं, दूरगतेर्वायोः पन्थानं च जानाति । सर्वमुत्पन्नमुत्पत्स्यमानं वा रहस्यं वेत्ति । स च पापीयसो भृशं दण्डयति । धर्मोल्लङ्घ्यपि यश्शरणं प्रपद्यते तमसौ परित्यजति । अज्ञानादाज्ञावधीरिणमयमनुगृह्णाति ।

पञ्चानां सौरदेवतानां मध्ये मित्रः प्राचीनतमः । सूर्यः प्रधान-तमः । अयं देवानां चक्षुरित्यभिधीयते । मनुष्याणां पुण्यपापे पश्यति ।

सूर्येण प्रचोदिता मनुष्याः कर्माणि कुर्वन्ति । स्वाभीष्टं सम्पादयन्ति च । स च सप्तभिर्वाजिभिर्ह्यमानेन रथेन याति । सर्वे प्राणिनस्तेन जीवन्तीति हेतोः, स सर्वकर्तृत्युच्यते । सविता नाम काचित्सौरदेवता । अयं मायाविनो राक्षसान् दिगन्तरं प्रापयति । दुस्स्वप्नान् दूरीकरोति । देवानाममृतत्वं, मनुष्याणां दीर्घायुष्यं च विधत्ते । इन्द्रवरुणप्रभृतयो देवाश्च, तस्य स्वतन्त्रतां शासनं च निरोद्धुं नेशते । ऋग्वेदीयः कश्चिन्मन्त्रः, सवितारमुद्दिश्य प्रवृत्तः । स च मन्त्रोऽद्यापि भारतीयैस्सन्ध्योपास्ती नयमेनोच्चार्यते, योऽयं प्रतिपाद्यदेवतानुरोधात् सावित्रीति, छन्दोनुरोधाद् गायत्रीति चोच्यते ।

स चायं मन्त्रः—

‘तत्सवितुर्वरेण्यं । भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ।’

अन्यो देवः पूषा (पोषकः) स चाविपालानां मुख्यो देवः । अयमजैरुह्यमानं रथमारोहति । इह लोके मनुष्यान् मृगांश्च रक्षन् परलोके पितृलोकगामिनां पन्थानं दर्शयन् परमोपकारी भवति । अपरा, सौरदेवता विष्णुः । अप्रधानोऽप्ययं, अद्यत्वे भारतीयैस्सर्वोन्नतं पदमारोपितः । त्रेधा पदन्यासश्चास्य प्रधानः कर्मविशेषः । ब्राह्माणग्रन्थेष्वेवमुपाख्यायते—“विष्णुर्वामनरूपेण त्रेधा पदं निदधानः, राक्षसापहृतां महीमुन्मोचयितुमवतीर्ण इति । अस्य परोपकारशीलता पौराणिकीषु कथासु बहुधोपवर्णिता ।

उषाः केवलमेका स्त्रीदेवता । ऋषिभिरियं बहुधा स्तुता । अस्याश्शोभया समावर्जितमनसो महर्षयस्तां बहुधा स्तुवन्ति स्म । स्तूयमानो यमलरूपावश्विनौ । तौ दिवः पुत्रौ नित्ययौवनौ । सुन्दरौ, च । तौ लोकान् शोकाद्विमोचयतः । जनान्नावा समुद्रादुत्तारयतः । प्रकृत्या तौ दिविजौ भिषजौ । अन्धाननन्धान् पङ्गूनपङ्गूश्च कुरुतः ।

देवानामिन्द्रः प्रधानतमः । अयं वृत्रहा इत्यभिधीयते । अयं समरप्रियो देवः । अयमार्यवर्णानामुन्नमयिता, कृष्णवर्णानामवनमयिता च । नानाविधान्यधर्म्याणि कर्माण्ययमाचरन् स्तूयते । अयं सोमरसं पिबति । निजानुजाया उषसो रथं भञ्जयति । आत्मनः पितरं हन्ति । पृथिवीस्थानानां देवानां मध्ये, अग्निः प्रधानतमः । यज्ञेषु दीयमानं हविर्देवान्नयति । अयं प्रतिगृहं प्रतिवसति । बहुत्र दीयमानोऽप्ययमेक एव । सर्वे देवास्तस्मिन्नेव निलीनाः । अग्निरयमनश्वरो भवति । स च नश्वराणां मध्ये स्वस्थानमकल्पयत् । मर्त्यानां गृहमागतमेनं अतिथि-
रित्याहुः । अयं गृहपतिरित्यपि व्यवह्रियते । एवं प्रधानानप्रधानांश्च बहून् देवान् स्तुवन्नयमृगवेदोऽन्वर्थाभिधानो भवति । संहिताभागं, ब्राह्मणानि आरण्यकानि, उपनिषदश्चेत्यस्य चत्वारो भागास्सन्ति । संहिताभागे देवा स्तूयन्ते । ऋचां व्याख्यानरूपाणि ब्राह्मणानि । ब्रह्म वेदः, तत्सम्बन्धीनि ब्राह्मणानि । विविक्तत्वादरण्ये पठितव्या मन्त्रा आरण्यकानि । ब्रह्मस्वरूपनिरूपणपराः आख्यानरूपाः तत्त्वविद्याबोधने कृतप्रयत्ना वैदिककालस्य परमदशायामुत्पन्ना मन्त्राः उपनिषद इत्युच्यन्ते ।

सामवेदः

उद्गात्रा विलक्षणेन स्वरेण, उद्गीयमानो ऋङ्मन्त्राशिरेव सामवेदः । सामशब्दो गानार्थोऽपि शक्तः । पञ्चसप्तति मन्त्रान्विहाय सर्वे मन्त्रा अत्र ऋग्वेदादुद्धृता एव । प्रायेणाष्टममण्डलात्, सोमयाग-विषयकान्नवममण्डलाच्च मन्त्रास्समुद्धृताः । सामवेदमन्त्राणां सन्ति सप्त स्वराः । तेषामेव ऋङ्मन्त्राणां त्रय एव स्वराः । सामवेदेऽस्मिन् एकोनपञ्चाशदुत्तरपञ्चशताधिकसहस्रं १५४६ सूक्तानि सन्ति । तानि आर्चिकाख्ये विभागद्वये विभज्य विन्यस्तानि । आर्चिकं नाम ऋचां समूहः । आर्चिकं च प्रपाठकाख्यैरवान्तरविभागैस्सहितम् । पूर्वार्चिकं छन्दः छन्दसी छन्दसिका चेति त्रिभिरपि नामभिरभिधीयते । आग्नेयपर्व, ऐन्द्रपर्व, पवमानपर्व, आरण्यपर्वेति नामभिश्चतुर्षु भागेषु विभज्यते । पूर्वार्चिकं विषयानुसारम् । उत्तरार्चिकं त्वनुष्ठाननिर्देशकम् ।

तस्य बहवो विभागाः— दशरात्रं, संवत्सरं, ऐकाहं, अहीनं, सत्रं, प्रायश्चित्तं, क्षुद्रं चेत्यादयस्तत्र भेदाः ।

सामवेदस्य कौथुम-राणायनीयाख्यं शाखाद्वयमिदानीमुपलभ्यते ।

यजुर्वेद :

यजुश्शब्दोऽयं यजधातोर्निष्पन्नः । अतोऽयं यज्ञक्रियाविषयकः । सामवेद इवायं वेदोऽपि ऋङ्मन्त्रघटितः । अस्मिन् वेदे गद्यप्रस्थानमिदं प्रथमतया उपक्रान्तं दृश्यते । सामवेद इवात्रापि यज्ञक्रियानुरोधेन मन्त्रा व्यवस्थापिताः । यजुर्वेदस्य बहवश्शाखास्सन्ति । तत्रादिमा कठशाखा । तस्या एव काप्युपशाखा कपिष्ठलाख्या । अपरा मैत्रायणीयशाखा । अस्या एव नामान्तरं कालापशाखेति । इदं शाखाद्वयं भारते सर्वत्रापि लब्धप्रचारमभूत् यतस्तत्रभवान् पतञ्जलिः काठकं कालापकं च ग्रामे ग्रामे प्रोच्यमानं विश्वतश्श्रूयमाणं चाह । तैत्तिरीय-वाजसनेयसमाख्ये द्वे शाखे अपि प्रसिद्धे, याभ्यां कठकालापकशाखे अधःकृते अभूताम् ।

अयं, कृष्णयजुर्वेदश्शुक्लयजुर्वेद इति द्विविधः । तैत्तिरीयादि-संहितात्रये मन्त्रार्थवादभागा इव, ब्राह्मणभागा अपि संहितायामेव सङ्कलिताः । एवं विषयसाङ्कर्येण ते शिष्याणां व्यामोहं जनयन्ति । अतोऽयं कृष्णयजुर्वेद इति कथ्यते । वाजसनेयसंहितायां यज्ञक्रियासु पठितव्या मन्त्रा अर्थवादाश्च परं निबद्धाः, न तु ब्राह्मणभागाः । ते तु पृथगेव ब्राह्मणग्रन्थे सङ्कलिताः । इत्थं विषयविभागेन शिष्यबुद्धिवैश-द्यापादकत्वात् अयं शुक्लयजुर्वेद इत्यभिधीयते ।

यजुर्वेदस्यास्य-द्विप्रकारत्वं पौराणिका एवं कथयन्ति । व्यासो वैशम्पायनाय वेदं प्रोवाच । स स्वशिष्याय याज्ञवल्क्याय । कुतोऽपि कारणात् रुष्टो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यमुवाच देहि मदधीतं वेद' मिति

याज्ञवल्क्यो गुरुवचनपालनाय ततोऽधीतं वेदं सद्यो वान्तवान् । अन्ये
वैशम्पायनशिष्याः, तित्तिरिरूपं धृत्वा याज्ञवल्क्येन वान्तं वेदं गृहीतवन्तः ।
स एवायं वान्तगृहीतो वेदः कृष्णयजुर्वेदः ।

वैशम्पायने कुपिते, ततोऽधीतं वेदं विसृज्य याज्ञवल्क्यः पुन-
र्वेदाधिगतये सूर्यमाराधयामास । ततश्च वेदमाप । ततोऽयं वेदश्शुक्ल-
यजुर्नाम्ना अप्रथत । अनयोर्वेदयोर्महदन्तरम् ।

अथर्ववेदः

अभिचारक्रियाणां प्राधान्येन प्रतिपादकोऽयं वेदोऽथर्ववेदः ।
अथर्वनाम्ना ऋषिणा दृष्टत्वादयमथर्ववेद इत्यभिधीयते । अस्मिन्विंशतिः
काण्डा विद्यन्ते । अत्र, एकत्रिंशदुत्तरसप्तशतं ७३० सूक्तानि, सप्ताशी-
त्युत्तरनवशताधिकपञ्चसहस्रं ५६८७ मन्त्राश्च विद्यन्ते । द्विशतोत्तर-
सहस्रं १२०० ऋग्वेदीयमन्त्रा अपि सन्ति । अथर्ववेदस्य नवशाखा
आसन् । शौनकपिप्पलादसमाख्ये द्वे एव शाखे इदानीमुपलभ्येते ।

अथर्ववेदोऽयमृग्वेदापेक्षया बलवत्तरान्धविश्वासघटितः । रक्षः
पिशाचाद्यस्तित्वाभिमानकलुषाः प्राकृतजनोचिताः वासनाविशेषा अत्र
समुपस्थाप्यन्ते न तु मतधर्मविषयकाः प्रत्ययविशेषाः । अत्रेतरसंहिता-
पेक्षया, ईश्वरास्तित्ववादस्सविशेषमुद्भावितः । महाभाष्यकाले त्वयं वेदः
परां प्रतिष्ठामुपगतः । अत एव ऋगवान् पतञ्जलिः, अमुं वेदं प्रथमवेद-
त्वेनोदाहरति । “अथर्वविद्वेद” इति चाह । अथर्वान्तरस इत्यप्यस्य
नामान्तरम् । आदितो वर्तमानोऽप्ययं वेदः प्रतिपाद्यविषयस्वभाव-
वैलक्षण्येन बहोः कालादनन्तरमेव वेदत्वेन प्रतिपन्नः । अभिचारक्रिया-
सम्बन्धात् यज्ञियवेदेष्वस्य परिग्रहो नाभूदिति केचिदभ्यूहन्ति ।

ऋग्वेदीये पुरुषसूक्ते ऋग्यजुस्साम्नामेव नामानि निर्दिष्टानि ।
 ऋग्वेदब्राह्मणेष्वथर्ववेदस्य नामापि नास्ति । शतपथब्राह्मणे, अथर्ववेदस्य
 न केवलं वेदत्वं किन्तु वेदानामाद्यत्वं च निरूपितं भवति । एवमथर्ववेद
 आभिचारिकक्रियासम्बन्धात् त्रयीतो भिद्यमानो दूरत एवावर्तिष्ट । अन्तत-
 स्तस्यापि प्राधान्यमङ्गीकृतम् । अतश्चत्वारो वेदा इति सिद्धम् ।

कविकुलगुरुः कालिदासो वेदानधिकृत्य स्वाभिप्रायमेवमावि-
 रकरोत् ।

उद्धातः प्रणवो यासां, न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।

कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥

कुमा-२-१४

कुलपतेः परिचयः

परश्शतशिष्यजनसंसेवित पादपद्मस्य, उत्तमगुरुपूजाधुरन्धरस्य, सकलविद्यासङ्केतस्थानस्य, रामचन्द्रपादारविन्दमरन्दास्वादनमत्त-मिलिन्दस्य, आश्रितजनकल्पपादपस्य, वदान्यशेखरस्य, भारद्वाजवंशपयःपाराबारराकासुधाकरस्य लक्ष्मीनृसिंहदम्पतीगर्भशुवितमुक्ताफलस्य सरसकाव्यनिर्माणमार्मिकस्य, अनवद्यहृद्यगद्यरचनाचतुरस्य सकलसद्गुण-सम्पन्नस्य, स्वप्रभावोपात्तकलाशालाध्यक्षस्य, पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणस्य विद्यालयप्रतिष्ठापकस्य देवालयसमुद्धारकस्य वैद्यालय-सहायकस्य, अनेकलोकोपकारक-संस्थाविशिष्टसभ्यस्य अनेकविश्व-विद्यालयसम्मानितस्य कूलङ्कषप्रज्ञाशालिनः, अभ्रङ्कषयशोविशालस्य सदयहृदयस्य, सहृदयस्य महोपाध्यायस्य वाणीवत्तलभस्य लक्ष्मीपतेः कुलपतेः कलाप्रपूर्णस्य श्रीमतो वरदाचार्यमहोदयस्य परिचय इदानीं मया कियते ।

श्रीमान् वरदाचार्यमहोदयः चिट्टिगूडूरग्रामे नन्दनसंवत्सर-श्रावणशुद्धदशम्यां अनूराधानक्षत्रे (१८९२ तमे वर्षे) भुवमवतीर्ण-वान् अयं स्वबाल्ये भागवतोत्तमात्, ऋषिसत्तमात् नीति-वित्तमात् स्वमातुलात् वेङ्कटरङ्गरामानुजाचार्यात् संस्कृतभाषायां प्रथमपरिचयं लब्धवान् । तदनु, ज्योतिर्विदाभरणात् सकलकला-निपुणात् पण्डितग्रेसरात् श्रीमतस्ताण्डवकृष्णमाचार्यात् काव्यनाट-कादिसाहित्यविज्ञानं समुपार्जितवान् । मच्चिलीपत्तनस्थनोबुल्कला-शालायां, उत्तमपाण्डितीं वहद्भ्यो महद्भ्यो गुरुभ्यो विज्ञानातिशयं सम्पादितवान् ।

ततः परं स मद्रपुरीं ययौ । तत्र प्रेसिडेन्सीकलाशालायां दर्शनसार्वभौमानां पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणानां, महामहोपाध्या-

यानां, से. कुप्पुस्वामिशास्त्रमहोदयानां सन्निधौ महाविदुषां मण्डयन्
रङ्गाचार्याणां सविधे च, निर्विरामं शास्त्रेषु कृतभूरिपरिश्रमः, M. A.
(Hons.) परीक्षायां प्रथमश्रेण्यां उत्तीर्णो भूत्वा पारितोषिकतया हैमं
भूषणं लेभे ।

“नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम्” इतीदमाभाणकं न
वितथम् । विद्यार्थिदशायामेव वदान्यतागुणो वरदं वव्रे । दक्षिणा-
फ्रिकायां प्रवृत्ते भारतीयसत्याग्रहे, मद्रपुर्यां सम्पिपादयिषिताय द्रव्य-
निधये पञ्चशतं रूप्यकाणि दत्तवानयमिति विश्रुतासीदाम्भ्रमण्डले ।
तदनु निजपष्टचन्दपूतौ पञ्चदशसहस्रं रूप्यकाणि विद्यालयेभ्यो
वितीर्णानि । दत्तं नि देवालयेभ्यो वैद्यालयेभ्यश्च बहूनि रूप्यकाणां
सहस्राणि । विद्वद्भ्यो विद्यार्थिभ्यश्च प्रभूतं धनं दत्तम् । कियन्त-
चित्कालं विद्यार्थिनां मज्जनभोजनादिकं स्वमन्दिर एवाकारयत् । एवं
दानशौण्ड इति ख्यातिमवाप ।

उपात्तविद्यो वरदाचार्यः देशसेवां कर्तुकामः, स्वयमेव तदानीं
सुप्रसिद्धैः कीर्तिशेषैः कोपल्ले हनुमन्तरायैः प्रतिष्ठापितायां आन्ध्र-
जातीयकलाशालायां आत्मानं निर्वैतनिकं पण्डितं नियोजयामास ।
गच्छता कालेन तत्र कञ्चन वैतनिकं पण्डितं स्वद्रविणदानेन नियुज्य,
विजयनगरमहाराजैराकारितः, महाराजसंस्कृतकलाशालायां, उपाध्यक्ष-
पदवीं लब्धवानयं लब्धवर्णः । तत्र, आङ्ग्लसंस्कृतकलाशालयोरुभयो-
रप्यध्यक्षः मनस्वी मनीषी महात्मा सरस्वत्यपरावतारः, रामावतार-
महोदयः, वयसाल्पमपि ज्ञानेन वृद्धं प्रगल्भवाचं परिणतप्रज्ञं विज्ञाननिधिं
वरदं विलोक्य बहुधा सम्मानयामास । अनेन क्रियमाणां सेवामभि-
नन्दितवांश्च । उपाध्यक्षो भवन्नयं उपाध्यायानां विद्यार्थिनां च सन्तोषाय,
उपयोगीनि बहूनि कार्याणि कुर्वन् स्वकीयं कार्याचरणसामर्थ्यं
प्राचकटत् ।

तत्र बहुग्रन्थप्रणयिनां विमर्शकाग्रेसराणां अपरपतञ्जलीनां,
महामहोपाध्यायानां, कलाप्रपूर्णानां तातासुब्बाराय शास्त्रि महोदयानां,

अपरगीतमानां सङ्गमेश्वरशारित्रणां, इतरेषां विद्वत्प्रवराणां च साहचर्यं समासादितम् । बहुषु शास्त्रेषु भूरिपरिश्रमाय लब्धो महानवकाशः । महोपाध्याय इति बिहृदं च लेभे । सर्वासु दिशासु व्याप्नुतां चास्य कीर्तिप्रतिष्ठे । सम्पादिताश्च बहवश्शिष्या अप्रतिमप्रतिभा गुणवन्तो विनयरुचयो विज्ञाननिधयश्च ।

तदनन्तरं मद्राष्ट्रसंस्कृतविद्यालयपर्यवेक्षक Superintendent पदवीनिर्वहणाय तदानीन्तनप्रभुत्वपक्षात् आकरणां प्राप्य मद्रपुरीं ययौ । तस्मिन्नवसरे मद्राष्ट्रीयानां संस्कृतकलाशालानां संस्कृतपाठशालानां च परिपालनाधिकारो हस्तगतो बभूवास्य यूनो दक्षस्य गैर्वाणीबल-भस्य । अस्य परिपालने बहवो विद्यालया स्थापिताः । स्थापितपूर्वाणां विद्यालयानां समुचितं साहाय्यं दत्तम् । बहुषु स्थलेषु विद्यार्थिनामु-पाध्यायानां परिपालकानां चाविरोधस्सम्पादितः । संस्कृतभाषा च यथा सर्वत्र व्याप्तिं प्राप्नोति तथा प्रयत्नाः कृताः । न केवलमियं ब्रह्मणानां भाषा, किन्तु भारतीयानां भाषेति प्रवादस्समजन्यस्य परि-पालने । अनया पदव्या श्रीमान् वरदाचार्यः, श्रीमता वरदाचार्येण पदवीचेयं शोभत इति लोकवादस्संवृत्तः ।

अत्रान्तरे “श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनान्तरायैः” (किरा. ५-४६) इति न्यायेन तत्पदवीस्थितिरस्य दुष्करा संवृत्ता । जातिपितुः, यशसा सुगन्धेः महात्मनो गान्धेः “परित्यजत पदवीः” “मा कुरुत साहाय्यं प्रभुत्वरस्य” इत्यादीन्निनादान्निशम्य बहवो जनास्स्वस्वपदवीः पर्य-त्यजन् । अयमपि प्रियमुपदिशतामधिकारिणां वचनानि धिक्कुर्वन् महतीमपि स्वपदवीं परित्यजाज । “अथवा भवितव्यता बलवती” (शाकुं-६)

सद्य एवायं कोव्वूरग्रामस्थिते आन्ध्रगीर्वाणविद्यापीठे विनैव वेतनं अध्यक्षपदवीं परिजग्राह । विजयनगरादागतेशिष्यैरुपाध्यायै स्सहितः कोव्वूरग्रामे निवसन् शिष्यानुपदिशन्, मान्यान् मानयन्

प्रियहितानि कार्याणि कुर्वन्, मित्राणि रञ्जयन् अन्तरायान् भञ्जयन्
उत्तमभावान् व्यञ्जयन्—गोदावरीतीरे सुखं वत्सरमुवास ।

कालः करालः श्वपुच्छमिव कुटिलश्च । ऋजुस्सन्न तिष्ठति ।
परिपालकवर्गस्य, अस्य च वैमत्यात् इयं पदव्यपि, अनतिचिरादेव
परित्यक्तव्या आसीत् । तदानीमयं किङ्कर्तव्यताविमूढ आसीत् ।
स्वाश्रितानां विषये का गतिरिति चाचिन्तयत् । “मित्रभावेन सम्प्राप्तं
नृत्यजेयं कथञ्चन” (शामा युद्ध. १८ स०) इति कविकोकिलस्य वाल्मी-
केरुक्तिः, स्मृतिपथमाजगाम । “स्वाश्रितरक्षणं हि परमो धर्मः, इत्या-
त्मन्यमन्यत । अल्पयैव कालकलया, अस्य मनसि शोभना मतिरुदियाय ।
मया खलु कलाशाला स्थापनीया । आश्रितानां रक्षणमवश्यं कर्तव्यम्
अन्यथा, एते निराश्रयाः स्युः । सत्योऽयं प्रवादः, यत् “निराश्रया न
शोभन्ते पण्डिता वनिता लताः” इति ।

भाविविद्यार्थिनामदृष्टवशात्. आत्मनः पूर्वजानां पुराकृत-
सुकृतपरिपाकवशाच्च चिट्टिगूडूग्रामे स्वपितुः सुगृहीतनामधेयस्य नर-
सिंहाचार्यस्य नाम्ना संस्कृतकलाशाला काचन २७-७-१९२३ तारि-
कायां स्थापिता । उद्देशपटवः उदारमतयः, उहयशोविशालाः
पण्डितप्रकाण्डास्तत्र नियुक्ताः । आन्ध्रप्रदेशस्य चतुरन्तेभ्यो ग्रहणधार-
णषट्वो विनयशालिनो विद्यार्थिनस्समागताः । यैः कलाशालायाः
कीर्तिस्तथावर्धत, यथास्याः गुरुकुलमिति प्रथा तदधिपतेश्च कुलपति-
रिति विरुद्धं च विख्याते अभूताम् । विद्यार्थिनां चिरेण मज्जनभोज-
नादिकं वसतिश्च स्वगृह एव कल्पिते । अपत्यनिविशेषं वर्धितास्ते
श्रीमतामपारकृपारसभाजनमभूवन् । प्रभुत्वसाहाय्येन केषाञ्चिद्दातृणां
साहाय्येन, आत्मनो वितरणेन च कलाशाला सुस्थिरामभिवृद्धि-
नीता । तदभिवृद्धौ स्वामनुलः स्वविमाता च हेतुरिति स्वयमेव प्रोक्तम् ।
स्वविमातुः स्मारकचिह्नं विद्यार्थिनां निवासगृहं निर्मितम् । अत्र,
उपात्तविद्या विद्यार्थिनः प्राथमिकपाठशालामारभ्य, आविश्वविद्यालयं
बहुषु विद्यासंस्थासु नियुक्ताः, गैर्वाणीमान्ध्रभाषां च बोधयन्तः, कला-

शालायाः, कुलपतेः स्वेषां च कीर्तिं दिक्षु वर्धयन्ति । प्रभूतं वित्तमार्ज-
यन्तः स्वकुटुम्बपोषणं कुर्वन्ति । एवं बहूनां कुटुम्बानां पोषकताहेतुत्वं
कुलपतौ समुल्लिख्यते सहृदयैः ।

१९५३ तमे वर्षे, कुलपतेः षष्ठ्यब्दपूर्तिमहोत्सवः,—कलाशा-
लायां रजतोत्सवश्च महता हर्षेण शिष्यवर्गेण निर्व्यूढौ । यत्र भूतपूर्वा
विद्यार्थिनः अधिकारिणः विख्याताः पण्डिताश्च सममिलन । समी-
चीनान् स्वाभिप्रायांश्च प्रकट्यकार्पुः ।

तत्रभवान् रामावतार इवायमपि बहुमुखप्रज्ञाशास्त्रनेक-
कार्यकर्ता च । १९४६ तमे वर्षे जीर्णां लुप्तप्रायां नाममात्रावशिष्टां,
आन्ध्रजातीयकलाशालां महता प्रयासेन समुद्धृतवान् । भिन्नाभिप्रायैः
नानाविधैस्सभ्यैस्सह संवृत्ते महति कोलाहले चाणक्यमतिविभवं स्मारय-
ता स्वमतिविभवेन सर्वासां समस्यानां परिष्कारं कृत्वा बहूनां कलानां
शास्त्राणां च निलयमान्ध्रजातीयकलाशालां पुनर्निर्ममी । तस्यामष्टौ
वर्षाण्यध्यक्षपदवीं निर्व्यूढवान् । इदमत्रावधेयं यत्—रामावतारमहोदय
इवायमपि, उभयोः कलाशालयोरध्यक्षो बभूव । संस्कृतभाषाभिज्ञ
आङ्गलकलाशालायाः अधिपतिरिति यत् निम्नाभिमुखस्य पयसः
प्रतीपगमनमेवेति न विस्मरणीयम् ।

विना विरामं पञ्चपञ्चाशद्वत्सरा अस्य सेवासमयः इत्यपि
समुल्लेख्यः कश्चिद्विशेषः । सर्वदापि संस्कृतसेवैवास्य परमं लक्ष्यम् ।
“संस्कृतसेवैकजीवितप्रयोजनोऽहमिति बहुशः प्रकटितमाचरणेन निरूपितं
च । सुगुणाभरणस्य भद्राचलाभरणस्य जानकीरमणस्य रामचन्द्रस्य,
आलयोद्धरणादिकं स्वार्थरहितया भक्त्या विरच्य प्रकटीकृतमनेनात्मनो
रामदासदासत्वं, चरमावधिदासत्वं च चन्द्रमौलेस्साहचर्येण । लक्ष्मी-
स्सरस्वती च स्वीयं निसर्गभिन्नास्पदत्वं परित्यज्य गुणिनं सहृदयं मनी-
षिणमुदारं चामुं सर्वदा समाराधयतः ।

सरस्वतीसमाराधनतत्परमेतं, कविताकन्या स्वयमेव वव्रे ।
सप्तविंशतिश्लोकात्मकं तत्त्वकथनं कथनं विनैव गीर्वाणवाण्या रत्नाभर-

मिति श्लाघ्यते । भारतीयेतिवृत्तमभिदधति “सुषुप्तिवृत्ते” सर्गत्रया-
त्मके, वैदर्भीवल्लभस्य कालिदासस्य रीतिमुत्पश्यन्तो गुरवोऽप्यसीमान-
मानन्दमनुबभूवुः । कुलपतेः कविता कविकुलगुरोः कालिदासस्य कवितेव
सरसा, सरला, सगुणा, सुगमा, सुलभा, सुमगा, सालङ्कारा च । चतु-
स्सर्गात्मके सत्यविजये, उपर्युक्तो भावस्सहृदयैरभिव्यञ्जितः । अनेन
रचितं प्रास्ताविककदम्बकम् । सदयहृदयानां सहृदयानां हृदयानि रञ्ज-
यति । अनेनान्ध्रभाषायां, सुप्रसिद्धानि, कृष्ण, वेमन, सुमति, भास्कर,
दाशरथि नरसिंह, काक्षहस्तीश्वर, आन्ध्रनायकशतकानि, संस्कृतभाषा-
यां रमणीयया शैल्या नन्वनूदितानि । गायत्रीनीतिगीतावलेस्संस्कृतानुवादो
न कस्य विस्मयमुत्पादयति? गैर्वाण्या आन्ध्रानुवादो दृष्टपूर्वः आन्ध्रया
गैर्वाण्यनुवादो न दृष्टपूर्वो नापि श्रुतपूर्वश्च । अतोऽयं संस्कृतानुवाद
स्सर्वान् विस्मितान् सस्मितांश्चाकरोत् । आन्ध्रप्रदेश साहित्य अकाडमी-
सभ्याः आन्ध्रसाहित्यस्य संस्कृतानुवादेन सन्तुष्टाः, शतकसप्तकं प्रका-
शितवन्तः । उक्तसभाया विशिष्टसभ्यतां च दत्तवन्तः । अनूदितान्या-
न्ध्रशतकानि, भारतवर्षस्य सर्वेषु कोणेषु इतरदेशेषु च विशेषविदुषां
विदुषां स्तोत्रपात्राण्यभूवन् । न केवलमयं हृदयानां पद्यानां रचनायामेव
पटिष्ठः किन्तु अनवद्यस्य गद्यस्य रचनायामपि । भाषाशास्त्रसङ्ग्रहोऽ-
स्मिन्विषये परममुदाहरणम् ।

प्रियशिष्याणामुत्तसगुरुणां, अश्रयनाध्यापनाचरणप्रचारण-
निपुणानां, विश्वश्रेयःकामुकानां, श्रीमतां वरदाचार्याणां कृते, आन्ध्र-
विश्वविद्यालयेन वितीर्ण कलाप्रपूर्णविरुदं, एतेषां बहुमुखप्रज्ञां भाषासेवां
जनानुरागं च व्यञ्जयति । रसिकमनांसि रञ्जयति । योग्यतमाय
दत्तं विरुदं स्वस्य महत्तां प्रकटयत् विरुदधारिणं प्रकाशयति चेति
शम् ॥

शास्त्रिमहोदयः

श्री दुर्वूरिवंशपयःपारावारराकासुधाकरश्श्रीवेङ्कटरमणशा-
स्त्रिमहोदयस्सुप्रसिद्ध आन्ध्रपण्डितः । अप्रतिमप्रतिभो रचयिता ।
अखण्डपाण्डित्यमण्डितानां गुरुवरेण्यानां प्रियशिष्यः । प्रतिभावता=
मान्ध्रपण्डितप्रकाण्डानां बहूनां प्रीतिकरो गुरुः । मृदुमधुरमनोहरभाव=
भावेनावसितान्तःकरणस्सद्दयशिरोमणिः । सुहृचिरमतिवैभवचुलुकी-
कृतान्ध्रव्याकरणवारांनिविस्मुधीतल्लजः । परेङ्गितज्ञो रसज्ञः ।
परिणतप्रज्ञो विशेषज्ञश्च ।

अयं गोदावरीमण्डलान्तर्गतस्य दक्षारामस्य निकटवर्तिन्यां
मसकपल्ल्यां विलम्बिसंवत्सरे वैशाखशुद्धपञ्चम्यां (२५-५-१८९८)
भुवमवतीर्णवान् । अत्रायमवधेयो विशेषो यत् जगद्गुरोश्चङ्करस्य
रामानुजस्य च जन्मतिथिरप्येष एवेति यादृच्छिको विशेषः ।

अयं बाल्ये स्वपितामहस्य सन्निधौ काव्यनाटकादिसाहित्य-
ग्रन्थेषु भूरिपरिश्रमं कृतवान् । तदनु तदानीं विद्याविहारपदवीति
विश्रुतायां पीठिकापुर्यां सुप्रसिद्धवैयाकरणानां वेदुल सूर्यनारायण-
शास्त्रिणां सन्निधौ संस्कृतव्याकरणाध्ययनमकरोत् । यदा मद्रपुरी-
विश्वविद्यालये प्राच्यबिरुदपरीक्षा आरभ्यन्त, तदायं विद्यानगरं
विजयनगरं गत्वा, श्रीमन्महाराज-संस्कृतकलाशालायां “विद्वान्” परी-
क्षार्थं संस्कृतान्ध्रग्रन्थेषु निरन्तरं निर्विरामं निरूपमं च कृषि-
मकरोत् ।

तत्र गुरुप्रसादाद्यनेकग्रन्थकर्तृणां, महामहोपाध्यायानां, कला-
प्रपूर्णानामपरपतञ्जलीनां तातोपनामक, श्री सुब्बारायशास्त्रिणां सन्निधौ
पाणिनीयव्याकरणमध्यगीष्ट । संस्कृतभाषासैवैकजीवितप्रयोजनानां,

कुलपतीनां, कलाप्रपूर्णाणां, महोपाध्यायानां, श्रीमतां S.T.G. वरदा-
चार्याणां सन्निधौ काव्यनाटकादिसाहित्यं विज्ञातवान् । विमर्शकाग्रे-
सराणां विज्ञाननिधीनां कलाप्रपूर्णाणां श्री वज्रल चिनसीतारामस्वामि-
शास्त्रिणां सन्निधौ, आन्ध्रव्याकरणमान्ध्रप्रबन्धांश्चायमधीतवान् ।
उत्तमानां गुरुणां सन्निधौ सम्यगध्ययनेन, अप्रधृष्यं वैदुष्यं सम्पाद्य,
शास्त्रिमहोदयोऽयं मद्रपुरीविश्वविद्यालये, “विद्वान्” परीक्षायां
प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णवान् ।

तदनु तस्यामेव विजयनगर-संस्कृतकलाशालायां १९१८-२२
पर्यन्तं चतुरो वत्सरान् अध्यष्ठीयतानेन संस्कृतान्धाध्यापकपदवी ।
मातृसंस्थायामेवाध्यापकपदवीलाभो न केवलं पाठप्रवचनपाठवस्य,
किन्त्वसदृशवैदुष्यस्यापि प्रत्यायको हेतुः । ततो गोदावरीपश्चिमतीरस्थे
कोव्वूरग्रामे, आन्ध्रगीर्वाणविद्यापीठे वर्षमेकमध्यापकपदवीमधिष्ठित
वान् । अनन्तरं १९२३ तमवत्सरादारभ्य १९४१ तमवत्सरपर्यन्तं,
अष्टादशवत्सरान् कृष्णामण्डलान्तर्गते, मचिलीपत्तनसमीपस्थे चिट्टि-
गूडूरग्रामे श्रीनारसिंहसंस्कृतकलाशालायां प्रधानान्धाध्यापकपदवी-
मधिष्ठाय, सुमेधसां तत्कलाशालाध्यक्षाणां S.T.G. वरदाचार्याणां,
अपरिपितादरस्य, प्राज्ञताकलितानां भाषाप्रवीणशिष्याणामपारगौर-
वस्य चायं भाजनमभवत् ।

ततः परं, एकचत्वारिंशदुत्तरैकोनविंशतिशततमे वत्सरे
(१९४१) प्राप्ते च गुरुणां विश्रामसमये, आन्ध्रविश्वकलापरिषदि,
आन्ध्रशाखायां पण्डितपदवीमधिष्ठाय स्वगुरुस्थानस्य सुषमामजनयत् ।
तत्र परिणतबुद्धीन् विनयविनम्रान् बहून् प्रियशिष्यान्, आन्ध्रव्याकरण-
मध्याप्य, तान्सर्वानपि समर्थान् M.A. विरुदाङ्कितानकरोत् । अस्या-
मेवान्ध्रविश्वकलापरिषदात्मीयानां प्रियशिष्याणामभिवन्दनैः, गुण-
ग्राहिणामधिकारिणामभिनन्दनैश्च त्रयोविंशतिवत्सरान्, आत्मनोऽध्या-
पकपदवीं यथाखिलतृप्तिं निरुह्य १९६३ तमे वर्षे श्रीशास्त्रिमहोदयो
विश्रान्तिं गृहीतवान् ।

एतेषु पञ्चचत्वारिंशद्वत्सरेषु संवृत्तायां सेवायां, अनेन सम्पादितेषु शिष्येषु पञ्चाशदधिकशतं, भाषाप्रवीणपण्डिताः, चत्वारिंशदुत्तरशतं M. A. पट्टभद्राश्चेत्याहृत्य त्रिशतं विद्यापुत्राः, रचयितारो वक्तारो विमर्शकाः पण्डिता उपन्यासका अध्यापकाः प्राध्यापकाश्च भूत्वा, स्वेषु स्वेषु स्थानेषु ख्यातिं विन्दन्ति स्म । एवंविधान् शिष्यान्विलोक्य, “शिष्यसम्पदस्तुल्या न कापि सम्पदिति सिद्धान्तं मनसिकृत्य, तत्सम्पदं लब्ध्वा संतृप्तिमापन्नशिष्यवात्सल्यमूर्तिश्च्री शास्त्रमहोदयः ।

पञ्चत्रिंशद्वत्सरानभिव्याप्य ग्रन्थनिर्णयसभायां, त्रीन्वत्सरानभिव्याप्य सेनेट् एकडमिक कौन्सिल सभयोश्च सभ्यतामयं समासादितवान् । B. A. सभायां आनसं सभायां, ओरियंटल् सभायां च बहुवारं परीक्षकतां प्राप्य यथाविधि यथाशक्ति च स्वीयं कार्यक्रमं निर्व्यूढवानयम् त्रिचतुरेषु इतरराष्ट्रीयेषु, केषुचिद्विश्वविद्यालयेष्वपि परीक्षकपदवीं निर्व्यूढवानयम् ।

मुदुमधुरमञ्जुलमनोज्ञायां शैल्यां सहृदयहृदयङ्गमं चतुरं चमत्कृतिमच्च वचनरचनमस्य खल्वजन्मसिद्धो गुणः । अस्य रचनासु कलभाषिणी प्रथमा । पिङ्गलि-सूरनार्यस्य कमनीया कृतिः कला-पूर्णोदयमान्ध्रभाषामद्वितीयः प्रबन्ध इति ननु विदितं सर्वेषाम् । तत्र कथाचमत्कारः कल्पनारीतिः पात्रचित्रणं रसपोषणं च बालानामपि हृदयगोचरा भूषेयुरिति मनसिकृत्य, ललितवचनरचनायां मधुरायां शैल्यां कलभाषिणीं रचयामास ।

अस्य रचानायां सौन्दर्यातिशयः कौशल्यतिशयश्च यो जागर्ति तस्य विज्ञातारः प्रयोक्तारश्च सन्ति प्रविरलाः । भगवता गौतम-महर्षिणा प्रणीतं न्यायदर्शनमान्ध्रभाषायामयमनूदितवान् । अयं शास्त्रग्रन्थानुवादः, अन्यूनानतिरिक्तोऽतिविशदश्च पण्डितानां प्रशंसायाः पात्रमभूत् ।

अस्य रचनासु निरन्तरवरणीयश्च ग्रन्थो रमणीयम् । अयं
 चाभेयप्रतिभासम्पन्नस्य चित्रयसूरेर्बालव्याकरणस्य समीक्षालक्षणः ।
 बालव्याकरणमुद्दिश्य बहुषु व्याख्यानेषु प्रकाशितेष्वपि, एतादृशी रम-
 णीयसमीक्षा नाविष्कृतेति परिशीलकषण्डितलोकसिद्धान्तः । पञ्च-
 चत्वारिंशत्संवत्सरपरिमितेऽध्यापनकाले समर्जितया व्युत्पत्त्या, आन्ध्र-
 सारस्वताम्बुधिमथनेन च सम्पादितममृतकलशं रमणीयम् । चित्रयसूरेः
 परिणतप्रज्ञायाः फलितं बालव्याकरणम् । शास्त्रिमहोदयस्य निर्वि-
 रामकृपेः फलितमिदं रमणीयम् ।* मन्यामहे चैतादृशी कृतिरिय-
 मान्ध्रभाषाध्यापकानां पुराकृतंमुकृतफलम् । अस्मिन् प्रतिप्रकरणं
 प्रतिपङ्क्तिं प्रतिपदं च शास्त्रिमहोदयस्य परिशीलनारामणीयकं,
 सूक्ष्मदृष्टिकौशलं च परिस्फुरतः प्रतिपदम् । अस्य हृदये भव्या
 भावाः सूरेस्सरसं हृदयं सम्यगाविष्कुर्वन्ति । रमणीयस्य रचना-
 प्रणालिकायामनेन प्रदर्शिते, श्रद्धासवती, शक्तियुक्ती स्पष्टतास्वच्छते,
 औचित्यसौन्दर्ये च निरूपमे अनितरसाधारणे च । रमणीयेऽस्मिन्नु-
 क्तिलालित्यं, शीलसौम्यता प्रयोगपरिशीलन, मनुवादविवेचनं चेति
 प्रकरणान्यतीव हृदयावर्जकान्यत्यन्तश्लाघनीयानि स्पृहणीयानि च ।
 इदं रमणीयमस्य कीर्तिप्रतिष्ठयोरजरामरा रमणीया मूर्तिः । सूरेस्सु-
 न्दरमूर्ति शास्त्री रमणीयरूपेणान्ध्रपाठकानां हृदयपीठे सुस्थिराम-
 करोत् ।

एतेभ्यो ग्रन्थेभ्यो व्यतिरिक्ततया, भाषावाङ्मये अघिकृत्य,
 आन्ध्रसाहित्यपरिषत्पत्रिकासु प्रकटितानामस्य निबन्धानां संख्याऽऽसन्न-
 चत्वारिंशेति वक्तुं वयं प्रमोदामहे । आकाशवाणीमुखेनानेन कृताः

---

* रमणेन प्रोक्तम् रमणीयम् । रमणशब्दात् 'वा नामधेयस्य' इति
 वार्तिकेन वैकल्पिकवृद्धसंज्ञायां, वृद्धाच्छ इति सूत्रेण छप्रत्यये ईयादेशो रमणीय-
 मितिरूपम् । रमधातोर्नीयर् प्रत्यये रमणीयमित्यपरं रूपम् । उभयोरपि रमणीय-
 शब्दयोरेकशेषे, रमणीयमिति रूपं सिध्यति । रमणेन प्रोक्तं सुन्दरं चेति
 रमणीयमित्यस्यार्थः ।

व्याकरणवाङ्मयादिललितप्रसङ्गा बहुवो बहुवारं प्रसारिता स्सारस्वत-
श्रोतृणां श्रोत्रयोरमन्दमानन्दमुपजनयन्ति ।

अस्यैवंविधविशिष्टतां विज्ञाय, अस्माकं देशे स्थिता बह्व-
स्सारस्वतसंस्थाः सम्मानयामासुः । तत्र भवतश्चिन्नयसूरेश्शतवार्षिक-
जयन्त्युत्सवसन्दर्भे सूरिशब्दशास्त्रवैदुष्यमधिकृत्य शास्त्रिमहोदयो मधुरं
ललितं गम्भीरं च प्रसङ्गमकरोत् । तन्निश्चय, जातविस्मया आन्ध्र-
साहित्य अकाडमी सभ्याश्शास्त्रिमहोदयं महता वैभवेन गौरवादारा-
भिमानपुरस्सरं सम्मानयामासुः ।

नन्नयपदकोशाविष्करणसन्दर्भे, आन्ध्रप्रदेशराजधान्यां भाग्य-
नगर्यां श्रीकृष्णदेवरायभाषानिलये, बहुभिर्भङ्गिभिर्बहूकृत आसीदयम् ।

रमणीयसम्मेलनसन्दर्भे तेनालिनगरे समवेताः कृष्णागुण्टूरु-
मण्डलपण्डिता महतोत्साहेन समाविष्टा अभूवन् । ‘क्लिष्टकर्कशो
व्याकरणांशोऽपि शास्त्रिणां वचनेषु मनोहरकाव्यत्वं रीतिमभजतेति,
न सन्ति ते मनीषिणो, ये भवत्पाण्डित्यपटिम्नस्सौजन्यगरिम्णश्च
विस्मिता न भवन्तीति, नास्त्येकाप्यान्ध्रविश्वविद्यालयसम्बन्धिनी
कलाशाला, यस्यां न सन्ति भवतश्शिष्या इति च वदन्तस्सानन्दम-
भ्यनन्दन् । बहुभिर्बहुमानैश्च शास्त्रप्रवरं बहूकृतवन्तश्च । अददुश्च
तस्मै धनभस्त्रिकां, या स्वेषां कृतज्ञतां व्यञ्जयति ।

विशाखपत्तने, आन्ध्रप्रदेशप्रभुत्वेन निर्व्युढे मण्डलीये सत्कारे
शास्त्रप्रवरोऽपि महता वैभवेन सत्कृतः ।

विजयनगरादारभ्य, अनन्तपुरपर्यन्तमुपदशसु पत्तनेषु रमणीया-
विष्करणसन्दर्भे संप्रवृत्तेषु समावेशेषु पारितोषिकप्रदानपुरस्सरं
शास्त्रिमहोदयस्सम्मानितश्लाघितश्च ।

एवमप्रतिमप्रतिभानां गुरुणां सन्निधावध्ययनेन गीर्वाणान्ध्र-
भाषाद्वयपाण्डित्यपटिम्ना, शिष्याणां महोत्सासजनकेन विज्ञानदायकेन,

पञ्चचत्वारिंशद्वत्सरपरिमितेनाध्यापनोद्योगेन अनितरसाधारणेन,
विशेषप्रशंसापात्रेण च शिष्यवात्सल्येन, देशव्याप्तायाशिष्यसन्ते-
र्वाहुल्येन, सरससुकुमारवचनरचनाकौशलेन रमणीयमित्यन्वर्था-
भिधानेन प्राप्तसारस्वतप्रशंसाया व्याकरणसमीक्षाया रचने नैपुण्येन,
उदात्तपवित्रशीलसौकुमार्येण च सहितमगमुद्दिश्य, आन्ध्रविश्व-
विद्यालयाधिकारिभिर्दत्तमिदं कलाप्रपूर्णविरुदं समुचितं समञ्जसं
समीचीनं चेति मत्वा कांक्षितशिष्याभ्युदयं शास्त्रिमहोदयं प्रति
धन्यवादानर्पयामः ।

यतिपतेरागमनम्

सकलसुगुणसिन्धुः, सर्वलोकैकबन्धुः
समहितनिजनामा, संस्तुतीदार्यभूमा ।
बुधजनहृदयालुः, भूतजाते दयालुः
स जयति यतिचन्द्रः, सन्तुतः कीर्तिसान्द्रः ॥

विश्वं विश्वमपीश्वरपितमति कुर्वत्सुदूरस्थिता-
मन्दानन्दपदं पदं गमयितुं शक्तं निधानं मुदाम् ।
आधानं सुकृतस्य यद्गुरुपदाम्भोजातसंसेवनं
कीर्तिं वर्धयते तदेव हि नृणां सर्वात्मना शाश्वतीम् ॥

सदा समाराधितचन्द्रशेखरः
सरस्वतीनिस्तुलमूर्धशेखरः ।
शिरोधृतश्रीयुतमात्यशेखरः
जयत्वयं सम्प्रति चन्द्रशेखरः ॥

अनवरतविद्याविद्योतितशान्तस्वान्तानां, गणयागणितगुणगण-
शेवधीनां, वदान्यतागुणचरमावधीनां अश्रान्तविचारितान्तवेदान्त-
रहस्यानां, षडङ्गसहितचतुर्वेदरक्षणदीक्षाबद्धकङ्कणानां, वर्णाश्रमधर्म-
सहितकर्मकाण्डासक्तपण्डितप्रकाण्डपरिपोषणबद्धलक्ष्याणां, समस्त-
सन्मङ्गलसमवाप्तिलक्षणमहोपदेशबोधननिरतानां सद्यहृदयानां
सहृदयानां जगद्गुरुश्रीश्रीश्री काञ्चीकामकोटिपीठाधिपतीनां चन्द्र-
शेखरस्वामिपादानां पादपद्मसन्निधौ सविनयमिदं विज्ञाप्यते ।

भो भोस्वामिचरणाः । तत्रभवतां भवतां पादपङ्कजरज-
स्सङ्गेन न केवलमियं भूमिः पूता, मृदुमधुरमनोहरगम्भीरोपन्यास

श्रवणेन नश्रवणे पूते, सुन्दरसुकुमारसुधीरनिग्रहसहितभवद्विग्रहदर्शनेन
 नश्चक्षुषी पूते, मनोहरतमोहरशिवङ्करवशङ्करभवद्गुणगणसमाकर्णनेन
 नो हृदयं च पूतं जातम् । असदृशानां भवादृशानां लोकगुरुणां दर्शनं
 ब्रह्मणो दर्शनमिव किमिव हि न जनयति जगति जन्तूनाम् । श्रियं
 वितनोति । अधानि दलयति । श्रेयो ददाति । कीर्तिप्रतिष्ठे जनयति ।
 अपि च कालत्रयेऽपि शरीरभाजां योग्यतां व्यनक्ति । प्राक्कालिक
 दर्शनेन सांप्रतिकमधमपहरति । साम्प्रतिकेनैव दर्शनेन भाविन्यपि
 जन्मनि पापपरिहारो भविष्यति । जन्मान्तरकृतादृशनादेव, सांप्रतं
 भवदर्शनफलमनुभवामः । अनन्तकिरणेनापि सूर्येण यत्तमो नापनुद्यते
 तत्तमोऽपि भवता नन्वपनुद्यते । अत एवोपात्तरसानुभूतिना भवभूतिना
 “सतां सद्भिस्सङ्गः कयमपि हि पुण्येन भवति” इत्यभिहितम् । तेन
 साधूनां चरितं विशुद्धमिति निष्कपटमिति चोच्यते । भवादृशोदा-
 हरणयोग्यजनदर्शनेनैव श्लोकोऽयं रचितस्स्यात् ।

प्रियप्राया वृत्तिविनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मति, रनवगीतः परिचयः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥

उत्तर. रा. २-२

सन्ति लोके दर्शनीयान्यतिपवित्राणि गङ्गायमुनासरस्वती-
 प्रमुखानि तीर्थानि । विलसन्ति च विशालाक्षीसनाथस्य विश्वनाथस्य
 वसतिः काशी, सकलकल्याणनिवासस्य श्रीनिवासस्य वसतिस्तिरुपतिः
 सकलजनवराभयदानदीक्षितस्य वसतिः काञ्ची चेति । दिव्यानि
 क्षेत्राणि एवं तीर्थैः क्षेत्रैः देवताभिश्च मानवस्य पवित्रतायां सिध्यन्त्यां
 किमर्थं साधुजनसंसेवा कर्तव्येत्याक्षेपस्य समाधानतया केनचिदभि युक्ते-
 नोक्तम् । तीर्थानि क्षेत्राणि देवताश्च चिरेण कालेन पुनन्ति । साधवस्तु
 दर्शनानुपदमेव पुनन्ति । तस्माद्भवदर्शनममोघमिति वयं मोदामहे
 वन्दामहे च बहुवारम् ।

किञ्चिद्दूनेभ्यः पञ्चाशद्वर्षेभ्यः प्रभृति श्रीनारसिंहसंस्कृत-
कलाशालेति नाम्नैवाभ्नायमाना संस्कृतकलाशालेयमत्र प्रचलति ।
व्याकरणशास्त्रं, न्यायशास्त्रं, अलङ्कारशास्त्रं, चाध्याप्यन्ते । आन्ध्र
व्याकरणमान्ध्रप्रबन्धाश्चाध्याप्यन्ते । एतदध्यापनार्थमत्र विद्याप्रवीण-
भाषाप्रवीणकक्ष्याः प्रचाल्यन्ते । अत्र, अष्टावध्यापकास्सन्ति । षष्टि-
श्छात्राश्च सन्ति । श्रीमतां S. T. G. वरदाचार्याणां पुत्रः श्रीमान्
S. T. G. नरसिंहाचार्यः, अध्यक्षपदवीमधितिष्ठति ।

इयं कलाशालास्माकं पोषणकर्त्री माता । ईप्सितार्थदात्री
कल्पवल्ली च । अस्या उत्सङ्ग एव वृद्धिं परिपोषं च नीता वयम् ।
ददातीयं कल्पवल्ली काङ्क्षितानि फलानि । अस्याः कल्पवल्याः
प्ररोहकः, अस्माकं गुरुवर्यः S.T.G. वरदाचार्यमहोदयः । अयं नाना-
दिङ्मुखसमागतद्विजकुलावासः, विनिद्रमुमनोविराजितः पूरितसकल
जनमनोरथः, मनोभिरामो वरद इति विख्यातः, कल्पवृक्षः । एतत्कल्प-
वृक्षसमाश्रिताया अस्या कल्पवल्याः छायायां वयं निवसामः, अनु-
भवामश्चास्यास्सुमधुराणि फलानि ।

अनुगृह्यतामेषा कल्पवल्ली भवतां कृष्णाकटाक्षैरनवरतम् ।
योज्यतां च पुरःपाकाभिराशीभिरिति च पुनः पुनरभ्यर्थयामहे ।
अमोघेन फलेग्रहिणा च भवद्दर्शनेन वयमसीमानमानन्दमनुभवामः ।
विहिताञ्जलयो, रोमाञ्चितगत्रास्सगद्गदकण्ठस्वराः पुनः पुनः
प्रणमामश्च ॥

आदिकविशदिकाव्यञ्च

परमकारुणिकस्त्रिजगत्पूज्यश्च भगवान् वाल्मीकिर्जनस्य
हितमुपदेष्टुकामः, परमपवित्रं श्रीमद्रामायणं नाम महाकाव्यं प्रणि-
नाय । सहृदयहृदयङ्गमं तत्काव्यं, अक्षयं सत्यसूक्तिनिधि,
नीतिरीतिनिलयं धर्ममार्गदर्शकं च भावयन्ति भारतीयाः । भारतीया-
नामिदं, कामितार्थप्रदः कल्पवृक्षः, कांक्षितार्थदायिनी कामधेनुः,
चिन्तितार्थप्रपदश्चिन्तामणिश्च । तदाप्रभृत्यद्यावधि रामायणं
भारतीयानां पारायणग्रन्थ इति प्रशस्तिं लभते । काव्यस्यास्य वेदस्येव
महत्प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति सुधीतलजाः ।

“वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ।

वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥

वेदवेद्ये परमपुरुषे, दशरथनन्दनत्वेन धरणिमवतीर्णे सति,
परमपुरुषस्य महिमातिशयमुपवर्णयन् वेदो रामायणात्मना भगवता
वाल्मीकिमहर्षिणा प्रणीत इति भावः ।

अपि च,

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।

एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥

रघूणां धुरि कीर्तनीयस्य रामचन्द्रस्य दिव्यं चरित्रं शतको-
टिश्लोकैस्सनाथं सत्यलोके प्रकाशते । तस्मिन्नेकैकमक्षरमपि पञ्चापि
महापातकान्यपोहितुमलम् । अन्यच्च—

वाल्मीकिगिरिसम्भूता रामसागरगामिनी ।

पुनाति भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥

वाल्मीकि-सानुमति समुत्पन्ना रामसागरे पतन्ती विविक्ता
रामायणनदी पवित्रयति मध्यमं लोकम् ।

रामायणं नाम सकलमानवानामनुभवयोग्यो मधुरपदार्थः ।
अस्मिन् शब्दा मधुराः । अर्थाश्च मधुराः । पात्राणि मधुराणि कथा च
मधुरा । कवितापि मधुरा । माधुर्यरहितः पदार्थोऽत्र कश्चिदपि न
दृश्यते । अत एव गोर्वागत्राणीसेवालालसमानसो महापतिर्महीपति-
र्भोजः प्रतिभावन्तं वाल्मीकिं प्राशंसीत् ।

“मधुमयभणितीनां मार्गदर्शी महर्षिः ।” इति ।

कर्मानुष्ठानपरो वेदाध्ययनशीलश्चास्त्रार्थकोविदः, विज्ञान-
निधिरज्ञाननिवर्तकश्च त्रिलोकसञ्चारी नारदः, कदाचिद् ब्रह्मणा
चोदितो, भगवतो वाल्मीकेरन्तिकमाजगाम । भगवान् वाल्मीकिं मुनि-
पुङ्गवं नारदमेवं परिपप्रच्छ ।

कोन्वस्हिन् सांप्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान्,
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥

चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः ।

विद्वान् कः कस्समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥

आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः ।

कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।

महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥

रामा. बाल. २-५

प्रघट्टकरस्यास्यायं सारांशः—हे नारद ! सर्वत्र चरित्वा
सर्वान् विषयान् वेदितुं भवान् समर्थः । अपिजानासि ? अस्मिन् लोके
कोनु समर्थः ? कस्सीशील्यसम्पन्नः ? को वा तिरस्कृतां परेषाम् ?

सामान्यधर्मान् विशेषधर्माश्च को जानाति ? स कः ? कृतमुपकृतं यो न विस्मरति । किन्तु तत्सदसि प्रशंसति स कः ? क्लेशाननुभूयापि यस्सत्यव्रतमनुतिष्ठति । सत्स्वपि महत्स्ववरोधेषु, यः प्रारब्धं न परित्यजति ? कुलक्रमागतेषु सामयिकेष्वचारेष्वभिविनीतः कः ? मित्राणामिव शत्रूणामपि को जानीते ? कः प्रजा अनुरञ्जयति ? को वा प्रियदर्शनः ? को वा जितक्रोधः ? को वा धैर्यवान् ? को वा अरिषड्वर्गविजयी ? को वा गुणेषु दोषाविष्करणं न करोति ? को वा जातरोषस्संयुगे देवानामपि भयमुत्पादयति ? एवंविधो महनीयो मानवो यत्र कुत्रापि त्वया दृष्टश्चेत्, कथय, यतश्चोतुं मम जायते परं कौतूहलम् ।

विशेषज्ञः कालत्रयवेदी, लोकत्रयसंचारी च, देवर्षिर्नारदो ब्रह्मर्षिर्वाल्मीकिमवोचत् ।

बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः ।

मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा, तैर्युक्तश्श्रूयतां नरः ॥

इक्ष्वाकुवंश प्रभवो रामो नाम जनैश्श्रुतः । रामा-१. १-७-८

त्वया कीर्तिता गुणा स्सर्वेऽपि, परमपुरुषादृते, लोकेऽस्मिन् स्थिते नरे न भवन्ति । तथापि, इक्ष्वाकुकुलतिलको रामो गुणैः परिपूर्णः, स सप्रजाः प्रजा अनुरञ्जयन्, प्रजानां प्रशंसायाः पात्रं भवति । एवं रामस्य जनानुरञ्जकान् गुणान् पवित्रं चरित्रं च संक्षेपेणाभिधाय हरिनामस्मरणं कुर्वन् मुनिर्नारदस्तिरोबभूव ।

नारदोपदेशश्रवणानन्तरं महर्षिर्वाल्मीकिर्माध्यात्मिकसवनकर्म-निर्वहणाय तमसानदीं जगाम । स जितेन्द्रियोऽपि विधिचोदितः, प्रकृतिशोभामवलोकयन्, रसमयं समयमयापयत् । सपल्लवबालपत्र-शोभितायां तरुशाखायां प्रेमातिशयपुरस्सरं कालं यापयत् कौञ्चद्वन्द्वमपश्यत् । स तत्सौन्दर्यातिशयं पश्यन् परवशो बभूव । अपरिमिता-

नन्दपरवंशो बभूव । विटपान्तरितगात्रः करुणारहितः कश्चिद्व्याधो
निशितशरेण विव्याध पुरुषपक्षिणम् । मर्मणि गाढं प्रहतस्स पक्षी,
दिक्षु चक्षुःशून्यं विक्षिपन्, पक्षावितस्ततो विधुन्वन् पपात भूमाव-
संस्कृतायाम् । पतनानुपदमेव, विजहौ प्राणान् । द्वितीयः पक्षी पत्यु-
विरहमसहमानः दैन्यं प्राप । बभूव च किकर्तन्यताविमूढः । हृदय-
विदारकस्य करुणरसस्य पदमिदं प्रतिभयदृश्यं पश्यतस्सहजकारुण्य
स्वभावस्य महर्षेर्मनस्यजायत महती वेदना । परदुःखदुःखितस्य
महर्षेर्मुखात्--

“मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमश्शाश्वतीस्समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

“हेव्याध ! यतस्त्वं क्रौञ्चद्वन्द्वात्, सुरतक्रीडाविवशं पुरुष-
पक्षिणं हेतुं विना हतवानसि, ततश्चिचरेणानुभव, दुस्सहं दुःखम् । मा
गमश्च प्रतिष्ठाम्” इति सारांशः । शोकविकलचित्ते मुनिसत्तमे,
किरातं प्रति दत्तशापे, शापाक्षरेषु, समानाक्षरैश्चतुर्भिः पादैस्सहिते
श्लोके संवृत्ते वाल्मीकिराश्चर्यचकितो बभूव ।” इति विचारयति
महामुनी भूतभावनः पद्मयोनिः पुरतः प्रत्यक्षीभूय, प्राञ्जलिं प्रणतं च
वाल्मीकिमेवमवोचत् ।

श्लोक एव त्वया बद्धो नात्रकार्या विचारणा ।

मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥

अतो भवान्नारदादाकर्णितं रामचरितं रचयतु । अव्याहत-
ज्योतिरार्षं ते प्रातिभं चक्षुः प्रतिभातु । आद्यः कविरसि । श्लो-
कोऽयं रामायणस्य नान्दी भविष्यतीत्यभिधाय तिरोहितो बभूव ।

मानिषाद = हे श्रीनिवास ! शाश्वतीस्समाः = बहून् वत्सरान्
त्वं = भवान्, प्रतिष्ठां अगमः = मर्यादां प्राप्नुहि । यत् = यस्माद्धेतो
क्रौञ्चमिथुनात् = राक्षसद्वन्द्वात्, काममोहितं = कामार्तं, एकं = अन्यतरं

पुरुषपक्षिणं, अवधीः=हतवानसि । इति श्लोकस्यार्थोऽयमभियुक्तै-
रभिवर्णितः ।

ब्रह्मणा समादिष्टो ब्रह्मर्षिर्वाल्मीकिः, करुणरसभरितं,
व्यङ्ग्यार्थसम्भृतं, शब्दार्थचमत्कारसुन्दरं, अष्टादशभिर्वर्णनैर्वन्धुरं,
द्राक्षापाकमिलितं, रसानुगुणशय्यायुतं, रामायणं नाम महाकाव्यं रच-
यामास । इदमनेकेषां व्यङ्ग्यार्थानां स्फोरकम् । रामायणं रामायण-
तुल्यमित्यत्र न कस्यापि सन्देहः । व्याख्यातारस्त्वप्रतिभाविशेषात्,
अनेकार्थान् प्रतिपादयितुं समर्था भवन्ति । केषांचन श्लोकानां, अर्थ-
दशकमप्यस्तीति कथनं नात्युक्तिर्नाप्यतिशयोक्तिः । हृद्यं पद्यमिद-
माकर्ण्यताम् ।

‘रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।

अयोध्यामटवीविद्धि, गच्छ तात यथासुखम् ॥’

अयमत्र सन्दर्भः—श्रीरामसीतया साकं, पितृवाक्यपरिपालनार्थं-
मटवीं प्रति प्रतस्थे । लक्ष्मणोऽपि राममनुससार । तस्मिन्समये
हितमुपदिशन्त्या मातुस्सुमित्रायाः, स्वसुतं लक्ष्मणं प्रत्युक्तिरियम् ।
पद्येऽस्मिन् व्याख्यातृभिरभिहितान्, उपदशानर्थानभिधातुमत्र वयं
प्रयतामहे ।

(१) तात=वत्स, लक्ष्मण, तदा, यदा त्वमटव्यां वर्तसे,
रामं=रामचन्द्रं, दशरथं=तव पितरं दशरथं, विद्धि=जानीहि ।
सीता=तव प्रजावती, मां=तव मातरं मां, विद्धि=जानीहि ।
अटवीं=अरण्यं, अयोध्यां=अयोध्यापुरीं, विद्धि=जानीहि । यथा-
सुखं=सुखमनतिक्रम्य, गच्छ=प्रयाणं कुरु ।

(२) तात=वत्स, लक्ष्मण, रामं=रामचन्द्रं, दशरथं=गरुड-
वाहनं विष्णुं, विद्धि=जानीहि । जनकात्मजां=सीतां, मां=लक्ष्मीं,

विद्धि = जानीहि । अटवीं = अरण्यं, अयोध्यां = वैकुण्ठपुरी, विद्धि = जानीहि । यथासुखं गच्छ = सुखमनतिक्रम्य कुरु यात्राम् ।

(३) तात = वत्स, लक्ष्मण ! रामं विद्धि, दशरथं विद्धि = अर्थात् पितृवाक्यपरिपालकं रामं जानीहि । प्रियावचनं श्रुत्वा प्रिय-सुतमटवीं प्रेषितवन्तं दशरथं जानीहि । जानीहि पितापुत्रयोः किय-दन्तरमस्तीति । मां विद्धि, सीतां विद्धि = मम च सीतायाश्च यदन्तरं दृश्यते तदवधेहि । अयोध्यां विद्धि, अटवीं विद्धि = अयोध्याया अटव्याश्च यदन्तरं तज्जानीहि । अयोध्याया अटव्येवोत्तमा, यस्यां ते भ्रातृपरिचर्याया अवकाशो लभ्यते । यथासुखं गच्छ = सुखेन प्रयाणं कुरु ।

(४) तात = वत्स, लक्ष्मण, दशरथं = तव पितरं, रामं विद्धि = उपरतं जानीहि । मां = सुमित्रां, जनकात्मजां = जनकस्य आत्मजां = निजपितृगृहवर्तिनीं, विद्धि = जानीहि । अयोध्यां = अयोध्यानगरीं, अटवीं निर्जनसञ्चारां विद्धि = जानीहि ।

(५) तात = वत्स लक्ष्मण ! रामं दशरथं विद्धि = सोपाधि-कपितरि दशरथ इव निरुपाधिकपितरि रामे प्रीतिं कुरु । मां विद्धि जनकात्मजां = सोपाधिकमातरं मां विहाय निरुपाधिकमातरि सीतायां भक्तिं कुरु । अयोध्यां अटवीं विद्धि = सोपाधिकामयोध्यां विहाय, रामनिवासत्वेन निरुपाधिकप्राप्यदेशे वने प्रीतिं कुरु । यथा सुखं गच्छ = सुखेन यात्रां कुरु ।

(६) तात = वत्स लक्ष्मण ! रामं = रामचन्द्रं, दशरथं = दशरथसमं विद्धि = जानीहि । ज्येष्ठभ्राता पितृसम इति स्मरणात् । जनकात्मजां = सीतां, मां = मातृसमां, विद्धि = जानीहि, अटवीं = अरण्यं, अयोध्यां = अयोध्यावद्भोग्यतमां विद्धि = जानीहि ।

(७) तात = वत्स लक्ष्मण ! रामं दशरथं विद्धि = रामं दशरथमिव स्त्रीपरवशं जानीहि । जनकात्मजां मां विद्धि = अहं यथा

राममनुगच्छेति वदामि, एवमेव जानकी वदिष्यति । अयोध्यामटवीं विद्धि = अटवीमपि विहायान्यत्र गच्छेत् । सर्वत्र सावधानो भव । यथासुखं गच्छ = सुखेन यात्रां कुरु ।

(८) रामं दशरथमिवातिशूरं विद्धि = जानीहि । देवासुर युद्धे दशरथस्य शौर्यं सुप्रसिद्धम् । जनकात्मजां मां विद्धि = सीतां मामिव अभिनन्दनपरां जानीहि । यथाहं भर्तृविजये भर्तारमभिनन्दामि तथा जनकात्मजापि राममभिनन्दिष्यति । अयोध्यामटवीं विद्धि = अयोध्यां व्याघ्रावासं गुल्ममिव जानीहि ।

(९) रामं दशरथं विद्धि = दशरथो यथा रामविश्लेषं न सहते तथा रामो युष्मद्विश्लेषं न सहते । मां विद्धि जनकात्मजाम् = अहं यथाभवद्विश्लेषं न सहे तथा सीता भवद्विश्लेषं न सहते । अयोध्यामटवीं विद्धि = रामविश्लेषेणायोध्या यथाऽपभ्रष्टमनुष्या चेत्याद्यवस्थां प्राप्ता तथा, अटव्यपि, “अपि वृक्षाः परिम्लाना” इत्याद्यवस्थां प्राप्नोति ।

(१०) रामं = पदातिरिति मावमंस्थाः । दशरथं विद्धि = पुष्पकादिबहुरथसंचारिणं विद्धि । दश रथा यस्य सः, दशसु दिशासु, अप्रतिहताः रथा यस्येति च विग्रहः । मां विद्धि जनकात्मजां = देवासुरादियुद्धेषु दशरथेन सह यथाहं सञ्चरामि तथा सीता रामेण सञ्चरिष्यति । अयोध्यामटवीं विद्धि = इदानीम् ।

(११) दशरथं रामं विद्धि = रामे यथा पितृत्वबुद्धिपूर्तिः, तथा दशरथेऽपि कुरु । “अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः” इत्युक्तरीत्या, दशरथे अवज्ञामकृत्वा रामस्य दशरथे पितृत्वबुद्धिपूर्तिमनुसृत्य, त्वयापि तादृशबुद्धिः कार्या । मां विद्धि जनकात्मजाम् = दशरथपाणिग्रहणकृतदोषं मनस्यकृत्वा, रामसपत्नीमातृत्वप्रयुक्तबहुमानं वा अनुसृत्य मयि सीतायामित् मातृत्वबुद्धिपूर्तिः कार्या । अयोध्यामटवीं विद्धि ।

“वनं नगरमेवास्तु, येन गच्छति राघवः ।” इत्युक्तरतीत्या, अयोध्या-
वमर्तिर्न कार्या । रामपादुकासनाथत्वेनायोध्याप्युद्देश्यतयानुसन्धेया ।
एवमेकस्यैव श्लोकस्य बहवोऽन्वया व्याख्याविधायिभिरभिधीयन्ते ।

अपिचान्यो विशेषः— विश्वामित्रस्तु निर्विघ्नं निज
यज्ञनिर्वहणानन्तरं, राघवाय जानकीं दिदापयिषुमिथिलां प्रति
प्रातिष्ठत । मध्येमार्गं रघुनन्दनचरणकमलरजस्संसर्गेण शिलाभावा-
द्विमुक्ता गीतमसहधर्मचारिण्यहल्या रघुनन्दनं सानन्दमपूजयत् ।
“तदनु मिथिलां प्रविश्य गृहीतातिथ्ये कौशिके निजागमनकारणमावेद-
यति, जनकेन प्रदर्शितं शिवशरासनं दशरथात्मजो ब्रभञ्ज ।”
जातानन्दो जनकोऽपि सकुटुम्बपुरोधसं दशरथं—स्त्वरितगतिभिर्दूतै-
राह्वापयामास । तदा महोत्साहेन सीतारामयोः पाणिग्रहणमहोत्सवं
कर्तुंकामो जनकः, कल्याणमण्डपं प्रति सकलसद्गुणनिलयां सर्वाभरण-
भूषितां सहजविनयोपेतां सर्वाङ्गमुन्दरीं सीतामादाय रामाभिमुखं
स्थापयित्वा, तमेवं वक्तुमारेभे ।

“इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ।
प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥
पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ।”

अत्र भगवतो वाल्मीकेर्भावनाशक्तिरस्माभिरवलोक्यते ।
इयं सीता मम पुत्री । भवतस्सर्वदा सहधर्मचारिणी भविष्यति । इमां
परिगृहाण । भवतु भवतश्शुभम् । पाणिं गृह्णीष्व पाणिना । इयं
पतिव्रता, कीर्तिसम्पन्ना, छायेव त्वामनुगमिष्यति । अयं श्लोकस्यास्य
वाच्योऽर्थः ।

हृद्ये पद्येऽस्मिन् बहवो व्यङ्ग्यार्थास्सन्ति गर्भिताः । इयमिति
प्रत्यक्षनिर्देशेन, सौन्दर्यं, सौकुमार्यं, लावण्यं, इत्यादयो बहवो गुणा
व्यज्यन्ते । सीतेति नामनिर्देशात् हलरेखायामियं दृष्टा, अयोनिजा
महाद्भुतशक्तियुक्तेति च व्यज्यते । यस्या विख्यातं नाम निशम्य

त्वमियद्दूरमागतवानसि, सेयं सीतिति वक्तुस्त्वितवैचित्र्यम् । मम सुतेति कथनात्, आचारप्रधानानामस्माकं वंशे जातेयमिति, आभिजात्य-मभिव्यज्यते । पाणिं गृह्णीष्व पाणिनेति कथनात् विवाहोऽयं नाधर्म्यो, राक्षसविवाहः नापि गान्धर्वः न चाप्यासुरो न वापि च पैशाचः किन्तु धर्म्यो ब्राह्मविवाहः, यः खलु “ब्राह्मो विद्याचारित्रशीलसम्पन्नाय दद्यादाच्छाद्यालङ्कृता” मिति भगवता गीतमेव धर्म्यतया निर्णीतः । “भद्रं ते” इत्यनेन समानकुलशीलरूपवयसोर्नूतनवधूवरयोर्दृष्टिदोष-परिहारार्थं शुभमस्त्वित्याशीर्वचनम् ।

राम इत्यभिरामं नाम तारकं नाम । रामनाम्नो यन्महिमा तदितरनाम्नां नास्ति । सकलसुगुणरत्नाकारो राम एव विष्णुरिति नारदो निरणैषीत् । यागसंरक्षणं अहत्याशापविमोचनम्, शिवधनु-र्भङ्गः, परशुरामविजयः, सप्तसालभेदनम्, वालिवधः सेतुबन्धन-मित्यादयो विषया रामस्य परमपुरुषत्वं निर्णयन्ति । रामपदव्युत्पत्ति-रपि रामस्य महत्तां प्रकटयति । रमयति सर्वान् गुणैरिति राम इत्येका व्युत्पत्तिः । यद्वा, रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति राम इत्यपरा । एताभ्यां व्युत्पत्तिभ्यां, सर्वान् गुणैस्सन्तोषयत्ययमिति, सर्वेऽपि राम-गुणान् वीक्ष्य सन्तुष्यन्तीति च निर्गलितोऽर्थः ।

सर्वश्रेयोऽभिलाषिणा रामदूतेनाञ्जनेयेन जञ्जप्यमानमानन्द-दायकं रामनाम विपदो रुणद्धि । सम्पदो वितरति च । निरर्थकमपि रामनाम समुच्चरितं चेत् शाश्वतं भगवतोऽग्राम ददाति । पुरा किल केचिच्चोरा दुष्प्रवेशे वने निवसन्तो वनमार्गेण चरतो जनान् बाधित्वा, तद्धनं वनिताश्च हरन्तो,

“वनेचरामो वनिता हरामो नदीस्तारामो न भयं स्मरामः”

इत्यनारतं गायन्त आसन् । ते च जीवितान्ते निरर्थकस्यापि रामपद-स्यासकृदुच्चारणादपवर्गमुपगता इति प्रतीतिः । अत एव कश्चि-द्विपश्चित् प्रत्यहं भगवन्तमेवं ध्यायति ।

“ध्यायामि राम अभिरामगिरामरन्द-

धारामधुघ्नमितराममरेविरामम् ।

आराममद्भुततरामलसद्गुणानां

घोरामयघ्नमसुरामरवन्दिताङ्घ्रिम् ॥

विश्व-चं” इति ।

अत्र दशवारं रामपदस्य निबन्धनं कृतम् । यदि पद्यमिदं दशवारं पठ्यते शतकृत्वो रामपदोच्चारणफलं लभेत पठिता । अत्र दशसु रामपदेषु, राममित्येकमेवपदं सार्थकं, इतराणि निरर्थकानि । अभिरामपदे रामपदं निरर्थकम् । गिरामरन्दधारामधुघ्नमित्युभयत्रापि पदद्वयसंयोजनेन रामशब्दद्वयं निष्पादितम् । घोरामये रामो दृष्टः कविना । किं बहुना ! परस्परविरोधिष्वसुरेष्वमरेष्वपि रामो विलो-
कितो भक्तवरेण्येन । निरर्थकमपि रामपदमपवर्गप्राप्तौ हेतुरिति विपश्चितामपश्चिमोऽभिप्रायः । न केवलं निरर्थकं रामपदं, व्यत्यस्त-
मपि रामपदमुच्चरितं चेत् रामनामोच्चारणफलं दद्यादिति कोविदा विदन्त्येव । भगवान् वाल्मीकिरपि स्वपूर्वावस्थायां, व्यत्यस्तरामपदो-
च्चारणेनैव कविताधारां लब्धवानिति वदन्ति लब्धवर्णाः ।

भगवतो वैकुण्ठरामस्य धामनि भद्रगिरौ आलयगोपुरप्राकार-
मण्डपादीनां निर्माता भागवतोत्तमो गोपराजः, श्रीमद्भागवतस्य परिवर्तयिता, भक्तवरेण्यः पोतसजः, सुप्रसिद्धानां, रामकीर्तनानां प्रणेता भक्तशेखरस्त्यागराजश्च रामनाम्नस्सङ्गीर्तनमेव शाश्वत-
श्रेयसो हेतुरिति मुक्तकण्ठमुदघोषयन् ।

श्रीरामरामरामेति रामनाम्नस्त्रिरुच्चारणेन विष्णुसहस्र-
नामपारायणजं पुण्यमुच्चारयिता लभेतेति सुदृढो विश्वासस्साम्प्र-
दायिकानाम् ।

तदुक्तम्-“श्रीराम राम रामेति रमे रामे मनोरमे

सहस्रनामतस्तुल्यं रामनाम वरानने’ इति ।

एवंविधपवित्रनामपरिगतस्य रघुकुलजलधिसोमस्य सकल-
 सुगुणाभिरामस्य चरितं रामायणम् । इदं च सकलदोषलतालवित्रं
 परमपवित्रं च । अस्य प्रत्यहं पायायणं, अश्वमेधयागजन्यफलं वितरति ।
 अतो भारतीयैस्सर्वैस्सकलधर्माणामाकरं, आदिकविप्रणीतमादि-
 काव्यं श्रीमद्रामायणं अवश्यं पठनीयमादरणीयं च ।

अत एवोक्तं भवोपगतभूतिना भवभूतिना—

“पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च शेयांसि सेयं कथा
 माङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।
 तामेतां परिभूषयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधा
 शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतां प्राज्ञस्य वाणीमिमाम्” ॥

“गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति”

काव्यं द्विविधं, दृश्यं श्रव्यं चेति । श्रव्यकाव्यं पद्यात्मकं गद्यात्म-
कमिति द्वेधा विभज्यते । अपादः पदसङ्घातो गद्यमित्युच्यते । गदितुं योग्यं
गद्यम् । “गद व्यक्तायां वाचि” इत्यस्माद्धातोः, “गदचर यमश्चानुप-
सर्गे” इति सूत्रेण कर्मणि यत्प्रत्ययः । यद्वा, “स्तनगदी देवशब्दे” इति
चौशदिकाणिजन्तात् “अचो यदिति” सूत्रेण यत्प्रत्यये सति, गद्यमिति
रूपम् । देवैश्शब्दनीयं गद्यमिति । पादेषु भवं पद्यम् । शरीरमिति
विवक्षायां, “शरीरावयवाच्च” इति भवार्थे यत्प्रत्यये, भसंज्ञायां पदा-
देशे च सति पद्यमिति रूपम् । पादवान् पदसङ्घातः पद्यमित्युच्यते ।
गद्यपद्ये उभे अपि कवीनां रचनाया अनुकूले । कश्चित्कविः हृद्यं पद्यं
गोस्तनीद्राक्षया तुल्यं कथयति । अनवद्यं गद्यं च मधुना तुल्यं वदति ।
गद्यपद्यात्मकं चम्पूप्रबन्धं मधुनि निक्षिप्तैर्द्राक्षाफलैस्तुल्यं कथयति ।

पद्यं बालानां विषयधाराणायातीवोपयुज्यते । अल्पेनैव
यत्नेन छन्दसामवलम्बेन च, पद्यं सहृदयानामानन्दाय सम्पद्यते ।
पद्ये समुचितविशेषणानामभावः, छन्दोमूलक इति वक्तुं शक्यते ।
प्रबन्धे सामग्रयेण स्फुरन्नपि रसः पद्येनैकेनैव रसिकामोदमुपजनयति ।
संस्कृतभाषायां सर्वासु सारस्वतप्रक्रियासु प्रथमतः पद्यमेवोपयुक्तम् ।
भारतीयानां प्रथमसाहित्यमृग्वेदः पद्यमय एवेति सर्वेषां नन्वविदितः ।
आदिकाव्यं वाल्मीकिप्रणीतं रामायणमपि पद्यकाव्यमेवेति न न हि
विदितो विषयः । तर्कव्याकरणवेदान्तमीमांसादिशास्त्रग्रन्था
अपि केचित् पद्यरूपेणैव रचिताः । कथासरित्सागरादिकं कथासाहित्य-
मपि पद्यैरेव निर्मितम् । राजतरङ्गिणीनामकं राज्ञां चरित्रमपि
पद्येष्वेव कल्हणेन रचितम् । एवं वैदिकलौकिकात्मना द्विविधमपि
संस्कृतसाहित्यं पद्यस्य विषय इति नाप्यतिशयोक्तानर्वात्युक्तिः ।
किं बहुना ! प्राचीनसंस्कृतसाहित्यविदां पद्यरचनायां तथा प्रीति-

रवर्धत, यथा गद्ये रचितमपि, यदर्थं बोधयितुमसमर्थं तद्गणितशास्त्र-
मपि पद्यैरेव निरमीयतेति । प्राचीनकाले-

का त्वं बाले ? काञ्चनमाला, कस्याः पुत्री ? कनकलतायाः ।
हस्ते किं ते ? तालीपत्रं, का वा लेखा ? क ख ग घ ॥

कालिदासस्य कयाचन बालया सह सम्भाषणमिदम् ।

कस्त्वं ? कुतोऽसि ? कुत्रत्यः ? किमुद्दिश्य समागतः ?

इति दैतेयपतिना पृष्टः पावनिरब्रवीत् ।

इति हनुमद्रावणसंभाषणम् ।

कस्त्वं भोः ? कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं

वैराग्यादिव वक्षि, साधु विदितं, कस्मादिदं, कथ्यते ।

वामेनात्र वटस्तमध्वगजनस्सर्वात्मना सेवते ।

न च्छायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥

इत्यादिकं विरागिणः कस्यचित् शाखोटकेन सह सम्भाषणमपि
पद्येनैव निर्व्यूढमित्यहो अस्थान एषां पक्षपातः !

गद्यं छन्दसामालाम्बेन न प्रवर्तते । रचयितुश्छन्दोऽनुसारेणैव
प्रवर्तते । उपक्रमात्प्रभृत्युपसंहारपर्यन्तं, सम्यगुपनिबध्यमानं सदैव
गद्यं, सचेतसां सम्मोदाय सम्पद्यते । ललितपदं हृदयङ्गमं गद्यं मुक्ता
वलयमिव सुमनसां मनास्याकर्षति । प्रतिभावता विरचितं गद्यं
सहृदयानां कर्णयोरमृतमभिवर्षति । विषयं सम्यगुपपादयति ।
स्मृतिमता चित्रकारेण रचितं चित्रं नयनयोरिव श्रवणयो रतितमां
प्रीतिमुत्पादयति । सम्भाषणाय गद्यं यथा सम्यगुपयुज्यते न तथा
पद्यम् । नित्यकृत्यनिर्वहणाय शास्त्रार्थकरणाय, चरित्ररचनाय,
विमर्शनाविनोदाय कथाकथनाय, मनोगताभिप्रायप्रकटनाय, वार्तानि-

वेदनाय च गद्यं यथा प्रभवति न तथा पद्यम् । एवं विचार्यमाणे पद्यरचनातो गद्यरचनायां सहृदयानां निर्भरामोद इति स्फुटीभवति । षोडशवर्णस्य सुवर्णस्य विशुद्धिं विज्ञातुं यथा निकषोपलः काङ्क्ष्यते, तथा कवेरप्रतिभां प्रतिभां वेदितुं गद्यमेव समर्थं भवति । अत एव युक्तमुक्तमभियुक्तैः—“गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति” इति ।

एवंविधस्य गद्यस्य किं वा लक्षणमित्युक्तौ, ओजस्समास-भूयस्त्वमेतद् गद्यस्य लक्षणम्” मित्याचार्यदण्डिनो वचनमस्माकं प्रमाणं भविष्यति । वर्णनासु दीर्घसमासभूयस्त्वरूप ओजोगुणो गद्यकविभिराद्रियते । भावाविष्करणे तु पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं कविभिरङ्गीक्रियते । मध्यमसमाससहितत्वरूपः प्रसाद ऊरीक्रियते । अत एवोक्तं विपश्चिदपश्चिमेन वामनेन—“गद्यं वृत्तगन्धिं चूर्णमुत्कलिकाप्रायं च । “पद्यभागवद् वृत्तगन्धिम्” । ‘अनाविद्धं ललितपदं चूर्णम् ।’ विपरीतमुत्कलिकाप्रायम्” इति, वृत्तगन्धिं चूर्णमुत्कलिकाप्रायं चेति त्रिविधं गद्यम् । पद्यस्य भागाः पद्यभागाः तद् यद् वृत्तगन्धिः । यथा “पातालतालुतलवासिषु दानवेषु” । अत्र हि वसन्ततिलकाख्यस्य वृत्तस्य भागः प्रत्यभिज्ञायते । यथा वा “अनङ्गानचशिशत्वमपीह लिङ्गम्” अत्र तु इन्द्रवज्राख्यस्य वृत्तस्य भागः प्रत्यभिज्ञायते । अनाविद्धानि अदीर्घसमासानि ललितान्यनुद्धतानि पदानि यस्मिंस्तदनाविद्धललितपदं चूर्णम्” इति । यथा—“अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । न हि सकृन्निपातमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति” इति । उत्कलिका—उत्कण्ठा, तस्याः प्रायः प्रयोगबाहुल्यम् यस्मिंस्तत्, उत्कलिकाप्रायं गद्यम् । यस्मिन् श्रूयमाणे, श्रोतृणामुत्कण्ठा बहुका भवतीत्यर्थः । विपरीतमाविद्धोद्धतपदमुत्कलिकाप्रायम् । यथा—‘कुलिश-शिखरखरनखरप्रचयप्रचण्डचपेटापाटितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलगलन्मद-च्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभासुरमुखे केसरिणि” इति । वास—सुबन्धुः

प्रथमतः, कृष्णयजुर्वेदे, ब्राह्मणेषु, श्रुतीनां मितरेषु भागेषु, शास्त्रेषु च, गद्यमुपनिबद्धम् । बुधास्वाद्यं गद्यमाशं समानानां विमर्श-

कानां तृप्तये, गद्यरचयितारो विशिष्टलक्षणलक्षितान् गद्यनिबन्धान्निबन्धुः । अनेकविशेषविशिष्टाः, दीर्घसमासभूयिष्ठा रचनास्तैः परमाद्रियन्त । वर्णनासु वाक्यानि त्वयथार्थदीर्घतां प्रापितानि । वर्णनाधिक्यं, कथनाल्पत्वं, चेष्टाभावश्च गद्यस्य मुख्यलक्षणान्यभूवन् । आख्यायिका कथा चेति गद्यग्रन्थाः प्राधान्येन द्वेधा विभक्ताः । तयोः लक्षणादिकं ग्रन्थविस्तरभयादत्र नोच्यते ।

गद्यमिदमुपयुक्तमभूल्लौकिकवाङ्मयकाले, ततोऽपि प्राचीने भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये (१५० B.C) रुद्रदास्नः (१५० A.D) हरिषेणस्य (३४५ A.D) इतरेषां च शासनेषु । निर्मितानि तानि शासनानि च सालङ्कारायां शैल्याम्, या शैली क्रिस्त्वब्दीयसप्तमशतके निवसतो बाणस्यानुकरोति । वासवदत्ता सुमनोत्तरा भैमरथी चेति ख्यातानि गद्यकाव्यानि पतञ्जलिना स्मृतानि । चारुमतीनामकं गद्यप्रबन्धं वाक्यकारो वररुचिः रचयामास । रामिलसोमिलौ च शूद्रककथां रचयामासतुरिति च कथ्यते । आढ्यराजभट्टारहरिचन्द्रौ गद्यरचनायां प्रसिद्धाविति बाणभट्टेनाभिहितम् । एते सर्वे प्रबन्धा, नास्माकं हस्तयोः पतिताः ।

बाणभट्टः प्राचीनतमो गद्यरचयिता, यस्य कृतयोऽस्माभिरिदानीमुपलभ्यन्ते । श्रीवत्सगोत्रोद्भवस्य चित्रभानो राजदेव्याश्च तनयोऽयम् । शोणनदनिकटवर्तिनि पृथुकूटे कविरयं न्यवात्सीत् । अस्य बाल्य एव माता परलोकमगात् । प्राप्ते च चतुर्दशे वर्षे पितापि दिवं जगाम । भर्त्सुरित्यस्य कश्चिद्गुरुरासीत् । विद्याग्रहणानन्तरं कविरयं भुवं परिवभ्राम । अस्मिन् समयेऽस्य बहवस्सहचरा अभूवन्, येषु कलासु विचक्षणाः विद्यासु निपुणाः क्रियासु कुशलाश्च बभूवुः । विद्योपार्जनं बुद्धिकुशलतां चासाद्य कविरयं गृहान् प्रतिन्यवर्तत । कस्मिंश्चिद्दिने राजा हर्षवर्धनैन निजास्थानीं प्रत्याकारितः । तदाज्ञया तदारथानीं गतः कविरयं तेनाभिनन्दितः पूजितश्च, सद्य एवास्थानपण्डितपदवीं प्रापितः । तत्पदव्या बाणभट्टः, बाणभट्टेन तत्पदवी च

व्यराजत । एवं बहुवत्सरपर्यन्तं राजानुग्रहमनुभूय स्वग्रामं प्रति प्रति-
निवृत्तोऽयं सुचिरं सुखमुवास । स्वरचिते हर्षचरिते बाणेन वृत्तान्तोऽयं
श्रावितः । क्रीस्तोः परं ६०६ तमे वर्षे हर्षसिंहासनमाहूढवान् ।
एतत्कालानन्तरमपि बाणो हर्षसभायामासीत् । तस्मादस्य साहित्य-
कृषेः कालः किस्त्वन्दीयसप्तमशतकस्य पूर्वार्धमिति शक्यं
निश्चेतुम् ।

कादम्बरी हर्षचरितमिति द्वौ गद्यप्रबन्धौ देवीशतकमिति
भक्तिरसप्रधानं काव्यं च निर्माय कीर्तिं प्रतीष्टां च लेभे । अत्यन्त-
विलक्षणेऽस्मिन् जगति कवयः काश्चिद्वर्णना विदधति । काश्चिद्वर्णना-
विजहति । भारतीहृदयपञ्चबाणो बाणस्तु याः काश्चिदपि न विज-
हाति । पर्वतपरमाणू, पल्लीपत्तने, अटवीजनपदे, शुक्शुनकौ, हस्ति-
मशकौ, राजकुल-योगिकुले, चण्डिका-चाण्डाल्यौ, भूपति-भिक्षुकौ,
जननमरणे च वर्णयति । किं बहुना ? किमस्ति वस्तु यन्नेनेन-
वर्णितम् । काव्यसौन्दर्यस्य सन्धायकं सर्वं वस्तुजातं वस्तु तोऽ-
कथावस्तु जातम् । ईदृशो वर्णनानिपुणः कविः किमस्ति ? किमभूत् ?
किं भविष्यति ? नास्ति नास्त्येव भूतले, इति वक्तव्यम् । अत एव
“बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वं” मिति “कादम्बरीरसज्ञानामाहारोऽपि न
रोचते” इत्याभणके जगति प्रसिद्धिमुपगते ।

बाणो निपुणो गद्यरचयिता । अस्य नैपुण्यं प्रदर्शयितुं
कादम्बर्या अत्र केचिद्भागा उद्ध्रियन्ते ।

विन्ध्याटवीवर्णने—“प्रावृडिव घनश्यामला, अनेकशतह-
दालङ्कृता च, सततमृक्षसार्धानुगता, हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थिति-
रिव चमरमृगवालव्यजनोपशोभिता, समदगजवटापरिपालिता च,
गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता, मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूत-
कुशलवा, निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमल-
वाहिनी, रुचिरागुहतिलकभूषिता च, क्वचिन्नारायणमूर्तिरिव तमाल-

नीला, क्वचिद्विराटनगरीव कीचकशतावृता, क्रूरसत्त्वापि मुनिजन-
सेविता, पुष्पवत्स्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम ।

उपमा, श्लेषः, उत्प्रेक्षा, विरोधाभासः, इत्येतेषामलङ्काराणां
योजनेनेयं वर्णना वर्णनानिपुनेन बाणेन सम्यक् साधिता प्रसाधिता
च । उपयुक्तं चात्रोत्कलिकाप्रायं गद्यम् ।

उपर्युक्तालङ्कारेभ्यो व्यतिरिक्ततया वर्णनासु परिसंख्या
मप्ययमुपयुङ्क्ते । यथा-भगवतो जाबालिमहर्षेराश्रमवर्णने--यत्र
च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु, मुखरागशशुकेषु न कोपेषु,
तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनस्सु,
चक्षूरागः कोकिलेषु, न परकलत्रेषु मुनिबालनाशः क्रतुदीक्षया न
मृत्युना, रामानुरागो रामायणेन, न यौवनेन, महाभारते शकुनिवधः,
पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामेन द्विजपतनम् कपीनां श्रीफला-
भिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

वसन्तर्तुवर्णनसन्दर्भे--कोमलपदललितं, सुन्दरभावभरितं
सहृदयहृदयरञ्जकं हृद्यं गद्यमवधारयन्तु सावधानम् ।

कोमलमलयमारुतावतारतरङ्गितानङ्गध्वजांशुकेषु मधुकर-
कुलकलङ्ककालीकृतकालेयकुसुमकुट्मलेषु विकसन्मुकुलपरिमल-
पुञ्जितालिजालमञ्जुसिञ्जितसुभगसहकारेषु, उत्फुल्लपल्लवलवली-
लीयमानमत्तकोकिलोल्लासितमधुशीकरोद्दामदुर्दिनेषु, प्रोषितजनजाया-
जीवोपहारहृष्टमन्मथास्फालितचापरवभयस्फुटितपथिकहृदयरुधिरार्द्री-
कृतमार्गेषु मधुमासदिवसेषु.....

सरसं सुन्दरं सालङ्कारं चेदं वाक्यं न कस्य विस्मयमुत्पाद-
यति ? क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव
नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव
मदेन नवयौवनेन पदम् ।'

उदाहरणार्हं शुकनासोपदेशो न केवलं चन्द्रापीडस्य, किन्तु, श्रीमतां सर्वेषामप्यजरामरसन्देशः, जिह्वायां श्रवणे हृदये च निवेशनीय उपदेशः, शिरसा धारणीय आदेशश्च । अत्र श्रवणगोचराणि-क्रियन्तामुपदशान्युपदेशवाक्यानि ।

“गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुष शक्तित्वं चेति सहृतीयं खल्वनर्थपरम्परा, सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः, पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् ।”

भावाविष्करणसमये समासरहितां मृदुलां मधुरां च भाषामयमुपयुङ्क्ते । चूर्णं नाम गद्यप्रभेदोऽत्रावलोक्यते । पश्यत-शबरसेनां पश्यत, शुकस्य मनसि जातं भावं विवृण्वन्, एवं रचयति—

“आसीच्च मे मनसि—“अहो ! मोहप्रायमेतेषां जीवितं साधुजनविगर्हितं च चरितम् । तथा हि—पुरुषपिशितोपहारे धर्मबुद्धिः । आहारस्साधुजनविगर्हितो मधुमांसादिः, श्रमो मृगया, शास्त्रं शिबारुतम् । समुपदेष्टारस्सदसतां कौशिकाः । प्रज्ञा शकुनिज्ञानम् । परिचिताश्श्वानः । राज्यं शून्यास्वटवीषु । आपानकमुत्सवः, मित्राणि क्रूरकर्मसाधनानि धनूषि, सहाया विषदिग्धमुखा भुजङ्गमा इव सायकाः । गीतमुत्सादकारि मृगाणाम् । कलत्राणि बन्दीगृहीताः परयोषितः । क्रूरात्मभिश्शार्दूलैस्सह संवासः । पशुरुधिरेण देवतार्चनम् । मांसेन बलिकर्म, चौर्येण जीवनम्, भूषणानि भुजङ्गमणयः, वनकरिमदै रङ्गरागः । यस्मिन्नेव कानने निवसन्ति तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वते” इति ।

बाणभट्टस्य गद्यरचनायां वर्णनासु दीर्घसमासा, कथाकथने मध्यमसमासा, भावाविष्करणे असमासा चेति रसानुगुणा त्रिविधा संघटना दृश्यते । अनेन पाञ्चालीरीतिरादृता । कल्पनाशक्तिरस्य सहृदयानन्दिनी भवति । शैली च समीचीना दृश्यते । अस्पष्टार्थानामनेकार्थकपदानां प्रयोगः काव्यस्यास्य शोभां नैवापाकरोति । इदमत्रावधेयं यत्—यदा विमर्शकानां सुनिश्चितैर्विमर्शैरितरेषां बहूनि काव्यानि दोषबहुकान्यभूवन्, तदा बाणस्य तदितरेषां च केषाञ्चित्काव्यानि दोषरहितानि व्यराजन्त । बाणस्त्वसाधारण्येन महान्तं शब्दकोशं धारयति । दीर्घवाक्यानां प्रयोग इव अल्पवाक्यानामपि प्रयोगेऽयं निपुणः । वर्णनासूपयुक्ता दीर्घसमासास्सम्भाषणेषु नैव दृश्यन्ते । एवमन्यूनाभ्यधिकां शैलीमयं प्रवर्तयति । अर्थानुगुणां शैलीमयमादत्ते । न केवलमयं प्रसिद्धानामुपमारूपकोत्प्रेक्षाद्यलङ्काराणां विनिवेशने निपुणः, अप्रसिद्धानामाक्षेप-विरोधाभास-परिसंख्या-वक्रोक्त्यादीनामपि विनिवेशने निपुणः । हर्षवरितस्य शैलीं तु कादम्बरीशैल्या न्यूनामाचक्षते विचक्षणाः । दुर्दैववशात्कादम्बरीमपूरयित्वैव बाणे दिवं गते, तत्तुल्यस्तत्तनयो भूषणबाणः कादम्बर्या उत्तरार्धं, पूर्वार्धगतशैलीमेवादाय पूरितवान् ।

बाणानन्तरं दण्डी गणनीयो गद्यरचयिता । अयं महाकवेर्भारवेः प्रप्रौत्रः । दण्डीति पदं बिरुदमिव लक्ष्यते । अयं दशकुमारचरिताख्यं गद्यप्रबन्धं काव्यादशख्यमलङ्कारनिबन्धं च रचितवान् । छन्दो-विचित्रिपर्यायेन रचितेति केचिद्वदन्ति । अपरे तन्नाङ्गीकुर्वन्ति । दशकुमारचरितं कादम्बर्या अनन्तरं गणनीयो गद्यप्रबन्धः । अयं त्रिभिर्भागैस्सहित इदानीमुपलभ्यते पूर्वपीठिका-प्रधानग्रन्थ-उत्तर-पीठिका चेति । प्रथमभागे पञ्चोच्छ्वासाः, द्वितीयभागे अष्टावुच्छ्वासाश्च सन्ति । तृतीयभागे न सन्त्युच्छ्वासाः ।

अस्मिन् काव्ये मगधनायकस्य राजहंसस्य मानिना मानसारेण पराजयः, वने प्रवासः, यत्र वने स्वतनयो राजवाहनः नवभि-

स्वमित्रैस्सार्धं वर्धमान आसीत्, ये च केचन मन्त्रिणां राज्ञां च तनया आसन् । दशापि राजकुमारा दिग्विजययात्रायै प्रतस्थिरे । ते च पृथग्भूता एकैकां दिशं जग्मुः । कतिपयवत्सरापगमे च, बहूनि साहस-कृत्यान्वनुष्ठाय राजकुमारा एकत्र मिलिता अभूवन् । जैत्रयात्रायां स्वविक्रमविलासचेष्टितानि ते परस्परं कथयाम्बभूवुः । महता प्रयत्नेन कुमारास्सर्वेऽपि राजहंसस्य शत्रुं पराभूय मगधराज्यं पुनरर्जयामासुः । अयमस्य कथासारः ।

विभिन्नेषु त्रिषु कालेषु विभिन्नैः कर्तृभिः, इमे त्रयो भागा रचितास्तरयुः । शैलीविषये प्रथमचरमभागी मध्यमभागादपकृष्टावित्यत्र न कोऽपि संशीतिलेशः ।

दण्डिनो रचनायां पदलालित्याख्यो ललितपदबन्धो विलोक्यते विशेषतः । यथा-‘अस्ति समस्तनगरीनिकषायमाना शश्वदगण्य-पण्यविस्तारितमणिगणादिवस्तुजातव्याख्यातरत्नाकरमाहात्म्या मगध-देशशेखरीभूता पुष्पपुरी नाम नगरी । तत्र वीरभटपटलोत्तु-ङ्गतरङ्गकुञ्जरमकरभीषणसकलरिपुगणकटकजलनिधिमथनमन्धराय-माणसमुदृण्डभुजदण्डमण्डनः, पुराङ्गणवनविहरणपरायणतरुणगणिका-जनजेगीयमानयातिमानया शरदिन्दुकुन्दघनसारनीहारमृणालमराल-सुरगजनीरक्षीरगिरिशट्टहासकैलासकाशनीकाशमूर्त्या रचितदिगन्तरा-लपूर्त्या कीर्त्याऽभितस्सुरभितः, स्वर्लोकशिखरोरुचिररत्नरत्नाकरवेला-मेखलायितधरणीरमणो सौभाग्यभोगभाग्यवान्, अनवरतयागदक्षिणा-रक्षितशिष्टविशिष्टविद्यासम्भार भासुरभूसुरनिकरः, विरचितारा-तिसन्तापेन प्रतापेन सतततुलितवियन्मध्यहंसो राजहंसो नाम धन-दर्पकन्दर्पसौन्दर्यसौन्दर्यहृद्यनिरवद्यरूपो भूपो बभूव ।’

अत्र ललितपदबन्धः दीर्घसमासभूयिष्ठता उपमारूपकाद्य-थालङ्कारगुम्फनं, वृत्त्यनुप्रासादिशब्दालङ्कारविनिवेशननैपुण्यं चेति गद्यस्य यानि लक्षणानि तानि विलोक्यन्ते ।

“कुमारा माराभिरामा रामाद्यपौरुषा रूपा भस्मीकृतारयो
रयोपहसितसमीरणा रणाभियानेन यानेनाभ्युदयाशंसं राजानमकार्षुः ”
इतीदं वाक्यं हृद्यगद्यरचनायां दण्डिन आसक्ति शक्ति च निवेदयति ।

“तत्र तत्र मलयमारुतान्दोलितशाखानिरन्तरसमुद्भिन्नकि-
सलयकुसुमफलसमुल्लसितेषु, रसालतरुषु, कोकिलकीरालिकुल-
मधुकराणामालापान् श्रावं श्रावं किञ्चिद्विकसद्दिन्दीवरकल्हार
कैरवराजीवराजीकेलिलोलकलहंससारसकारण्डवचक्रवाकचकलरवव्या-
कुलविमलशीतलसलिलललितानि सरांसि दर्शं दर्शममन्दलीलया
ललनासमीपमवाप ।”

अस्मिन् वाक्ये पदलालित्यं समासभूयस्त्वं ग्राम्यवृत्त्य-
न्तर्भूतस्य लकारस्यासकृदुपनिबन्धनं सरोवरस्थितानां नानाविधानां
कुसुमानां विहगानां च गुम्फनं च सहृदयानां हृदयान्यानन्दयन्ति ।

सकलगुणगुम्फितां शोभनवर्णा रसभरितां भावोज्ज्वलां च
आचार्यदण्डिनो वर्णनामवलोकयामः । यथा-

“यो वसन्तसहायेन समुत्सुकतया रतेः केलीसालभञ्जिका-
विधित्सया कञ्चन नारीविशेषं विरच्य, आत्मतः क्रीडाकासारशारदा-
रविन्दसौन्दर्येण पादद्वयं, उद्यानवनदीधिकामत्तमरालिकागमनरीत्या
लीलालसगतिविलासं, तूणीरलावण्येन जङ्घे, लीलामन्दिरद्वारक-
दलीलालित्येन मनोज्ञमूरुयुगम्, जैत्ररथचातुर्येण घनं जघनं, किञ्चिद्वि-
कसल्लीलावतंसकल्हारकोरककोटरानुवृत्त्या गङ्गावर्तसनाभिं नाभिं,
सौधारोहणपरिपाट्या वलित्रयं, मौर्वीमधुकरपङ्क्तिनीलिमलीलया
रोमावलिं, पूर्णसुवर्णकलशशोभया कुचद्वन्द्वं, लतामण्डपसौकुमार्येण
बाहू, जयशङ्खाभिख्यया कण्ठम्, कमनीयकर्णपूरसहकारपल्लव-
रागेण प्रतिविम्बीकृतविम्बं रदनच्छदम्, बाणायमानपुष्पलावण्येन
शुचिस्मितम्, अश्रुदूतिकाकलकण्ठिकाकलालापमाधुर्येण वचन-
जातम्, सकलसैनिकनायकमलयमारुतसौरभ्येण निश्शवासपवनम्,

जयध्वजमीनदर्पेण लोचनयुगलं चापयष्टिश्चिया ध्रूलते, प्रथम-
सुहृदस्सुधाकरस्यापनीतकलङ्कया कान्त्या वदन्, लीलामयूरबर्हभङ्ग्या
केशपाशं च विधाय, समस्तमकरन्दकस्तूरिकासम्मिमेन मलयजरसेन
प्रक्षाल्य कर्पूरपरागेण सम्मृज्य निर्मितेव रराज ।

अतिशयितामरसुन्दर्यास्सर्वाङ्गसुन्दर्या अवन्ति सुन्दर्या आपाद-
चूडवर्णनं महाकविना दण्डिना विहितं, लोकोत्तरेण विधानेन ।
ललितपदबन्धनवती, अचुम्बितार्थसम्पत्तिरपि नूनमनेनात्र प्रदर्शिता ।
अद्भुता कल्पनाशक्तिर्निरुपमं भावनाबलं च निरूपितम् । अस्य,
ईदृशीर्वर्णनाः पश्यतामस्माकं ललितपदबन्धने कल्पनायां चानुपमो
गद्यकविरयमित्यभिप्रायो भवत्येव ।

सहृदयानन्ददायिनी मृदुमधुरगम्भीरमनोहरा च रचनाशैली
सर्वत्रानेन प्रवर्तिता, या खलु सकलजनमनो विनोदयति—

“सकललिपिज्ञानं, निखिलदेशीयभाषापाण्डित्यं पङ्क्तिसहित-
वेदसमुदायकोविदत्वं काव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकेतिहासचित्रकथा-
सहितपुराणगणनैपुण्यं धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादिशास्त्रनिकर-
चातुर्यं, कौटिल्यकामन्दकीयादिनीतिशास्त्रपटलकौशलं वीणाद्य-
शेषवाद्यदाक्ष्यं सङ्गीतसाहित्यहारित्वं मणिमन्त्रौषधादि मायाप्रपञ्च-
चुञ्चुत्वं मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहणपाटवं, विविधायुधप्रयोगव्रणत्वं,
चौर्यदुरोदरादिकपटकलाप्रीढत्वं च तत्तदाचार्येभ्यस्सम्यग् लब्ध्वा
यौवनेन विलसन्तं कृत्येष्वनलसं तं कुमारनिकरं निरीक्ष्य महीवल्लभ-
स्सोऽहं शत्रुजनदुर्लभ इति परमानन्दमविन्दत ।”

अस्मिन् भागे दण्डी क्रिस्त्वब्दीय सप्तमशतकप्रवृत्तां राज-
कुमाराणां विद्याभ्यासरीतिं निरूपयितुं प्रवृत्तः । अनवीकृतत्वदोषं
दूषयितुकामः, सर्वेषु वेदेषु सर्वासु कलासु नैपुण्यं लब्धमिति वदतव्ये,
उक्तिवैचित्र्यवपुर्माधुर्यमिति वामनेनाभिहितं माधुर्यगुणमुपयुञ्जानः

स्वरचनां प्रावर्तयत्, येन गुणेन श्रोतुर्न भवति क्लेशः, जायते च महानानन्दः ।

एभिर्निदर्शनैर्दण्डी गणनीयो गद्यकविरिति मे प्रतिभाति ।

शेमुषीसिन्धुस्सुजनबन्धुस्सुबन्धुर्हृद्यं वासवदत्ताख्यं गद्यप्रबन्धं रचयामास, यः प्रत्यक्षरश्लेषेण बन्धुरः । हर्षचरिते बाणभट्टेन स्मृताया वासवदत्ताया इयमन्यैव । पतञ्जलिना स्मृता वासवदत्ता बाणेन स्मृता स्यात् या खल्वाख्यायिका ।

अस्यां कथेयमुपवर्णिता । कन्दर्पकेतुर्नाम, कश्चिद्युवराजः, स्वप्नोपलब्धां तां समागन्तुमाचकांक्ष । वासवदत्तानाम्नी भर्तृदारिकापि स्वप्ने प्रत्यक्षीकृतेन, तेन सह समागममाचकांक्ष । तदानयनार्थं प्रेषितया दूतिकया समानीतो युवराजः, भर्तृदारिकाया नगरीं प्रविश्य तया सह यत्र कुत्रापि पलायत । कन्यायाः पितुस्सैन्येनानुसृतौ, इमौ प्रियौ प्रतिषिद्धप्रवेशमुद्यानं प्राविशताम्, यत्र युवति शिलाभासा, युवा चात्मनो वधं कर्तुमुद्यत आसीत् ।—अत्रान्तरे, अचिरादेव युवत्या सह तवावश्यं समागमो भविष्यतीति काचन दिव्यवाणी निवारयन्ती तं तत्प्रयत्नादाकर्णिता । अनुभूयमानविरहव्यथो यथाकथञ्चिदुद्याने, स कञ्चन कालमतिवाहयामास । यदृच्छया कदाचिदयं जातप्रीतिरिमां शिलामालिलिङ्ग, यस्या युवतिरतिरमणीयाकृतिराविरासीत् । एवं तयोस्सौख्यावहः पुनस्समागमो बभूव । इति ।

अनेन कविना कृतिरियं गौडीरीतावुपनिबद्धा । अस्याः रचनायां प्रायशस्सर्वत्रापि भङ्गमार्गसुन्दरः प्रत्यक्षरश्लेषः प्रत्यक्षीभवति । “अयं च गद्यकविः सुबन्धुरनादृत्य रसवस्तुनि श्लेषप्रयोगेणैव परं वर्णनायां कौतूहलमावहति । प्रतिवस्तुवर्णनं च श्लेषेण बह्वीरुपमा, उत्प्रेक्षा रूपकाणि चालङ्कारान्निर्वहति । बहूनि पदानि श्रोतृदुस्सहं प्रयुञ्जानोऽप्ययं तावतैव कृतार्थमात्मानं मन्यते । स्वस्य प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रयञ्चविव्यासवैदग्ध्यं तत्र च सरस्वतीप्रसादं सामोदमावेदयति ।

इति वासवदत्ताभूमिकायां अभिनवभट्टबाणः कृष्णमाचार्यस्स्वाभिप्राय-
माविष्करोति ।

भूयसा च शब्दकवीनां पद्यानि न भवन्ति सम्यञ्चि । अस्य तु
पद्यान्यतीव हृद्यानीति सहृदयानां पठनानुपदमेव प्रतिभायात् । पश्यत
तस्य पद्यानां हृद्यताम्—

खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं
विभ्रमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।
भरभुग्नविततबाहुषु
गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

अत्र शब्दार्थावुभावपि महान्तं चमत्कारमुपजनयतः । अत
एव साहित्यपयोनिधिमथनदक्षैर्दीक्षितैरपि श्लोकोऽयं विषमस्योदा-
हरणतयोपन्यस्तः ।

विषधरतोऽप्यतिविषमः
खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यदयं नकुलद्वेषी
स कुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥

श्लोकोऽयं शब्दार्थचमत्काराभ्यां सह श्लेषव्यतिरेकावपि
धारयति ।

हस्त इव भूतिमलिनो
यथा यथा लङ्घयति खलस्सुजनम् ।
दर्पणमिव तं कुरुते
तथा तथा निर्मलच्छायम् ।

अत्र भूतिमलिनस्य हस्तस्य खलेन साम्यं, सुजनस्य दर्पणेन
साम्यं च सम्यगत्र निर्व्यूढमिति अर्थस्फुरणमत्र प्रशंसनीयम् ।

एवं हृद्यानां पद्यानां निर्माणे मार्मिकोऽयं गद्यकविर्गद्यरचनायां महाकवि बाणं सर्वात्मनानुकुर्वन्नपि प्रत्यक्षरश्लेषस्वीकारेणात्मनो महान्तं विसंवादमाविष्करोति ।

पश्यत तस्य वर्णनापद्धतिम्--

‘अभूदभूतपूर्वः, सर्वोर्वीपतिचक्रचारुचूडामणिः श्रेणीशाणकोण-
कषणनिर्मलीकृतचरणनखमणिः, नृसिंह इव दर्शितहिरण्यकशिपु-
क्षेत्रदानविस्मयः, कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणः, नारायण इव सौकर्य-
समासादितधरणिमण्डलः, कंसारातिरिव जनितयशोदानन्दसमृद्धिः,
आनकदुन्दुभिरिव कृतकाव्यादरः ।

विद्याधरोऽपि सुमनाः, धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः, क्षमानुगतोऽपि सुधर्माश्रयः, बृहन्नलानुभावोऽपि अन्तस्सरलः, महिषीसम्भवोऽपि वृषोत्पादी, अतरलोऽपि महानायकः राजा चिन्तामणिर्नाम ।

वृत्त्यनुप्रासेन, गाढाश्लेषेण गूढश्लेषेण अवरोधरहितेन विरोधेन च सहितेयं रचना बाणभट्टमनुस्मारयति ।

यत्र च शासति धरां, छलजातिनिग्रहप्रयोगो वादेषु, नास्तिकता चार्वाकेषु, कण्टकयोगो योगेषु, परीवादो वीणासु, खलयोग-
शशालिषु--

“नेत्रोत्पाटनं मुनीनां, राजविरुद्धता पङ्कजानां सार्वभौमयोगो दिग्गजानां सूचिभेदो मणीनां, शूलभङ्गो युवतिप्रसवेषु अग्नितुला-
शुद्धिस्स्वर्णनाम् दुश्शासनदर्शनं महाभारते, करपत्रविदारणं जलजानां परमेवं व्यवस्थितम् ।”

पारिसंख्यालङ्कारेण सहितमिदं वर्णनमपि श्लेषाश्लिष्टेन शास्त्रावगाहनपरेण लोकज्ञानसूचकेन पुराणज्ञानमाकलयता सुगुण-
सिन्धोस्सुबन्धोर्विज्ञानेन विलसितेति वक्तुं नारित संशयः । महाकवि बाणमयमस्मिन्नंशेऽप्यनुसरति ।

“भास्वतालङ्कारेण, श्वेतरोचिषा स्मितेन, लोहितेनाधरेण, सौम्येन दर्शनेन, गुरुणा नितम्बेन, सितेन हारेण, शनैश्चरेण पादेन, तमसा केशपाशेन, विकचेन लोचनोत्पलेन, ग्रहमयीव स्थितां अष्टादश-वर्षदेशीयां कन्यामपश्यत्स्वप्ने ।”

अत्र सूर्यस्वरूपैः प्रकाशमानैरलङ्कारैः, चद्रस्वरूपेण सितेन मन्दहासेन, कुजरूपेण लौहित्ययुक्तेन रूपकेन, बुधग्रहरूपेण सुन्दरेणावलोकनेन, बृहस्पतिस्वरूपेण अतिघनेन जघनेन, शुक्रग्रहरूपेण अवदातेन मुक्तावलयेन, शनिग्रहस्थाभ्यां मन्दमन्दसञ्चारिचरणाभ्यां, राहुरूपेण अलिनीलवर्णेन केशपाशेन, केतुरूपाभ्यां, विकसिताभ्याम् उत्पलसदृशाभ्यां लोचनाभ्यां च, सूर्यचन्द्रकुजबुधबृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतुरूपैर्ग्रहेस्तत्तदवयवेषु, अभेदं परिकल्प्य, स्वप्नदृष्टां सर्वाङ्गसुन्दरीं कन्यां ग्रहमयीमुत्प्रेक्षितवान् । इयमुत्प्रेक्षा प्रेक्षावताममन्दमानन्दमुपजनयतीत्यत्र न कस्यापि संशीतिलेशः । शताधिकग्रन्थकर्ता बहुग्रन्थद्रष्टा गुणग्राही चाप्पदीक्षितः, सौन्दर्यातिशयेन हृतहृदयविचित्रमीमांसायामिमामुत्प्रेक्षामुदाजहार ।

अन्यत्रायं लेखिनीमेवं प्रसारयति—“नायमुपदेशकालः, पच्यन्त इव मे अङ्गानि, क्वथ्यन्त इवेन्द्रियाणि, भिद्यन्त इव मर्माणि, निस्सरन्तीव प्राणाः, उन्मील्यन्त इव विवेकाः, नष्टेव स्मृतिः, अधुना तदलमनया कथया ।”

मधुरमिदं गद्यं, कविरयं सर्वात्मना बाणमनुसरतीत्यत्र मुख्यं निदर्शनम् ।

इदमपरं मनोज्ञं मलयमास्तवर्णनं हृदि धारयन्तु समवधारयन्तु सततम्—

“चतुष्पष्टिकलाकलापविदग्धमालवनितम्बिनीनितम्बबिम्बसंवाहनकुशलः, सुरतपरिश्रमपरवशान्ध्रपुरन्ध्रीनीरन्ध्रपीनपयोधरभारनिदाघजलकणनिकरशिशिरितो मलयमास्तो ववौ ।”

अस्य कवेर्भावाविष्करणपद्धतिरपि मधुरा, मनोहरा, सरसा, सालङ्कारा सनिदर्शना च ।

“अहो ! प्रजापते! रूपनिर्माणकौशलम् । मन्ये स्वस्यैव नैपुण्येनैकत्र दर्शनोत्सुकमनसा वेधसा जगत्रयसमवायिरूपपरमाणूना-
दाय विरचितोऽयमिति । अन्यथा कथमिवास्य कान्तिविशेष ईदृशो भवति । वृथैव दमयन्ती नलस्य कृते वनवासवैशसमवाप । मुधैवेन्दु-
मती महिष्यप्यजानुरागिणी बभूव । विफलमेव दुष्यन्तस्य कृते दुर्वासश्शापमनुबभूव शकुन्तला । निरर्थकमेव मदनमञ्जरी नरवाहन-
दत्तं चकमे ।” इति बहुविधं चिन्तयन्ती ... .. ।”

अस्मिन् भागे, एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेवेति कालिदासस्यो-
त्प्रेक्षा स्मृतेव । चाण्डल्कन्यकां पश्यतश्शूद्रकस्य मनसि यो भावो
बाणेन प्रदर्शितस्तं सर्वात्मनानुकरोति । अत्रेदमवधेयं यत्-‘कन्या-
मवलोकयतः पुरुषस्य भावः कादम्बर्याम् ’ युवानमवलोकयतो युवत्या
भावः वासवदत्तायामुपवर्णितम् इति । विरहातीनां कासांचन
नायिकानामुदाहरणदानमस्य रचनायां नूतनतां प्रदर्शयति ।

इयता प्रबन्धेन एतदुक्तं भवति । यत्—क्रिस्त्वब्दीयसप्तमशत-
कारम्भवती महाकविर्बाणः विभिन्नाभ्यां शैलीभ्यां कादम्बरीहर्षचरिते
व्यरचयत् । माधुर्यौजःप्रसादाख्यगुणत्रयसहितं हृद्यं गद्यं निर्माय गद्यकवी-
नामग्रगण्यो बभूव । अस्य गद्यनिर्माणचातुरीं दृष्ट्वा विस्मिता विप-
श्चितो “गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति” इत्याभणकं व्याजह्नुः । निस्स-
माभ्यधिक इति स तत्सम एवेति च कविताकामिनीहृदयपञ्चबाणं
बाणं प्रति स्वाभिप्रायमाविरकार्षुः ।

क्रिस्त्वब्दीयसप्तमशतकोत्तरार्धवर्ती आचार्यदण्डी हृदयङ्गमया
शैल्या दशकुमारचरितं, अवन्तिमुन्दरीं च रचयामास । अनेनात्र,
अल्पेतराः कल्पना अनेकाः कृताः । वीराणामद्भुतानि साहसौदार्यनि-
रूपकाणि कार्याणि वर्णितानि । वेश्यानां वञ्चनाप्रकारा निरूपिताः ।

जगत्त्रयगमनमुपवर्णितम् । चौर्यदुरोदरादिकपटकलाप्रौढत्वं प्रदर्शितम् ।
 ऐन्द्रजालिकप्रवेशेन स्वाभीप्सितसिद्धिप्रभृतयो बहवोशा अत्रोप-
 वर्णिताः । पुराणप्रसिद्धे शापशापावसाने प्रदर्शिते । महाकविं बाणं
 अंशेनायमनुसरन्नपि, वर्णनासु, भावाविष्करणे कथाकथने च स्वतन्त्रता-
 मयं बिभर्ति । बाणानन्तरमयं गणनीयो गद्यकविः ।

शेमुषीसिन्धुस्सुजनबन्धुर्वासवदत्तां नाम कथां व्यरीरचत् ।
 क्वचिन्नारिकेलपाकं, क्वचिदाम्रपाकं चायमुपयुक्तवान् । गद्यनिर्माणे
 मार्मिकोऽप्ययं हृद्यपद्यरचने परं निपुणः । वर्णनासु, भावाविष्करणे,
 कथाकथने च दण्डिनोऽप्यधिकतया बाणमयमनुकरोति । “प्रत्यक्षर-
 श्लेषप्रदर्शनेन सहृदयानां हृदयान्युद्वेजयत्यपि “इति केषाञ्चिदभ्यूहः ।
 श्लेषे तस्य महानादर इति स्वयमेवोक्तवान् ।”

प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रपञ्च—

विन्यासवैदग्ध्यनिधिं प्रबन्धम् ।

सरस्वतीदत्तवरप्रसाद—

श्चक्रे सुबन्धुस्सुजनैकबन्धुः ॥

यद्यपि दण्डिसुबन्धवोरस्ति बाणेन सह भूयान् संवादः, तथा-
 प्ययं संवादो, भिन्नात्मकतया, नान्यसाम्यं त्यजेत्कविरिति वचनात्
 जनयति पण्डितानां परमामोदम् ।

एवं विभिन्नेषु कालेषु निवसतां गद्यकवीनां प्रबन्धानामवलो-
 डनेन “गद्यं कवीनां निकषं वदन्ती” ति सूक्तेस्सूक्तिमुक्तावल्यां
 गुम्फनमुचितमेवेति मे प्रतिभाति ।

कविकुलगुरुः कालिदासः

हृद्यगद्यरचनाचणेन बाणेन—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

इति प्रशंसितः । कालिदासकवितामाधुर्यावर्जितहृदयैस्सहृदयैः—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे
कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावा
दनामिका सार्थवती बभूव ॥

इति स्तुतिपात्रीकृतः, पीयूषवर्षापरनाम्ना जयदेवेन—“भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः” इति समुपवर्णितश्च महाकविः कालिदासः । सोऽयं—कविकुलगुरुः कालिदासः, सर्वेषु शास्त्रेषु विशारद-स्सकलासु कलासु कुशलो वेदवेदान्तवेदाङ्गेषु कृतपरिश्रमस्सन्न-प्रतिमया स्वप्रतिभया त्रीति दृश्यकाव्यानि, त्रीणि श्रव्यकाव्यानि च प्रणीय कूलङ्कषां स्वपाण्डितीं प्रदर्श्य चाभ्रङ्कषां कीर्तिं लेभे । सोऽयं कदा कतमं मण्डलं स्वजन्मता भूषयामासेत्यनिर्धारितो विषयः । कस्य न विस्मयं जनयत्ययं विषयो यत् ‘क्रीस्तोः पूर्वमष्टमशताब्दीमारभ्य, क्रीस्तोः परं दशमशताब्दीपर्यन्तं महाकवेरस्य जीवनकाल इति, प्रथमतोऽयं यथाजात इति तदनु कालीप्रसादाल्लब्धवर इति च विमर्शका विवदन्त इति ।

अस्य कालं निर्णेतुमान्तराणि बाह्यानि वा प्रमाणानि नोपलभ्यन्ते । अयं च क्रीस्तोः परं द्वासप्तत्युत्तरचतुशततमे वर्षे

(४७२ A.D) न्यवसदिति वक्तुं शक्यम्, यतो हि उपर्युक्तवर्षीयं वत्सभट्टिविरचितमेकं शासनमस्य मधुरायां शैल्यां विरचितमासीत् । बाणोऽप्यनुचकार मधुरां कालिदासशैलीम् । क्रीस्तोः परं चतुस्त्रिंशदुत्तरषट्छततमे वर्षे (६३४ A.D) निर्मिते ऐहोलशासने कालिदासस्सङ्कीर्तितः । तस्मादिदं शक्यवचनं यत् कालिदासस्य कालः क्रीस्तोः परात् चतुश्शततमवर्षा (४०० A.D) त्परं भवितुं नार्हति इति ।

कालिदासो विक्रमसभायां कवीनामन्यतम आसीदित्यस्ति कश्चित्सम्प्रदायः । [आधुनिके खगोलविषयके ज्योतिर्विदाभरणमिति प्रसिद्धे ग्रन्थे समुपलब्धश्लोकः कश्चिदस्य मूलं भवति । तदुक्तम्—

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु—

भेतालभट्टघटकर्परकालिदासः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेस्सभायां

रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥ इति ।

एतच्छ्लोकानुसारेण, धन्वन्तरिः, क्षपणकः, अमरसिंहः शङ्कुः, भेताकभट्टः, घटकर्परः, कालिदासः, वराहमिहिरः, वररुचिः इति प्रसिद्धा नवापि विद्वांसो नवरत्नानीति विख्याताः । एतेषु क्षपणकः, शङ्कुः, भेतालभट्टाः परं नामान्येव । तेषां स्थितिर्नास्माभिर्ज्ञायते । धन्वन्तरिः, वररुचिः, घटकर्परा नाद्यावध्यभिज्ञाताः । अमरसिंहश्च नामलिङ्गानुशासनस्य प्रणेतेति प्रसिद्धः । अस्य कालो न निश्चितः । क्रीस्तोः परं चतुष्षष्ठयोश्शताब्दयोर्मध्ये (४००—६०० A.D.) अस्य जीवितकालो भवेदिति पण्डितानामभ्यूहः । वराहमिहिरश्च कश्चिज्ज्योतिषिक आसीत्, यश्च क्रीस्तोः परं सप्ताशीत्युत्तरपञ्चशततमे वर्षे (५८७ A. D.) दिवंगतोऽभूत् । तस्मादयं श्लोकः कवीनिमान्नवापि समकालिकान्निर्णेतुं न प्रभवति । निर्णेष्यति चायं यत्— अनिर्धारितकालस्य विक्रमभूपालस्य सभायामयं कालिदासो न्यवात्सी-

दिति । ज्योतिर्विदाभरणादुद्धृतममुं श्लोकमाश्रित्य, कालिदासविषये बहवो मार्गस्सूचिताः । विक्रमादित्यबिरुदभाजां राज्ञां सभास्वस्य निवासो निरूपितः । एतद्बिरुदभाजश्चत्वारो राजानः प्रायशोऽदृश्यन्त । तेष्वेक उज्जयिन्याः परिपालकः क्रीस्तोः पूर्वं षट्पञ्चाशत्तम-वर्षे (५६ B. C) प्रारब्धस्य विक्रमशकस्य निर्माता । अपरे त्रयश्च द्वितीयश्चन्द्रगुप्तः, प्रथमः कुमारगुप्तः, काश्मीरीयो विक्रमादित्यश्च । भारतीयसम्प्रदायश्च क्रीस्तोः पूर्वं लब्धोदयेन राज्ञा साकं कालिदासस्य सम्बन्धमवगमयति । पाश्चात्यविमर्शकाश्चैनं राजानं कल्पितपुरुष-मामनन्ति । क्रीस्तोः परं प्रथमशताब्द्यां वर्तमानस्य शातवाहनस्य गाधा-सप्तशत्यां दृष्टस्य क्रीस्तोः पूर्वं निवसत एतद्बिरुदभाजो राज्ञःस्थिति-निस्संशयं निरूप्यते, यतो हि विक्रमशकस्तस्मिन् ग्रन्थे निरूपितः । पाश्चात्यविमर्शकाः गुप्तवंशीयाभ्यां द्वितीयचन्द्रगुप्तप्रथमकुमार-गुप्ताभ्यां साकमस्य सङ्गतिमवगमयन्ति । एवं कालिदासकालमधिकृत्य प्रधानौ द्वौ मार्गौ वर्तन्ते ।

कालिदासप्रणीतेषु ग्रन्थेषु विलोकितानां केषाञ्चन साक्ष्या-णामाधारेण क्रीस्तोःपूर्वं चतुर्थशताब्द्यां पञ्चमशताब्द्यां वा, कालि-दासस्य स्थितिं साधयितुं यतन्ते केचन सुधियः । कविनानेन प्रयुक्तं दिङ्नागानामिति पदं बौद्धदार्शनिकं दिङ्नागं सूचयति, यश्च बभूव कालिदासस्य प्रतिपक्षी, एतदाधारेण कालिदासोऽपि कालेऽस्मिन्व-भूवेति निश्चिन्वन्ति । एतत्साक्ष्यं च साकल्येन न निश्चायकम् । बौद्धदार्शनिकस्य दिङ्नागस्य हेन्दवकवेः कालिदासस्य च मध्ये किन्निमित्तको विवादो जात इति ते निश्चेतुं न पारयन्ति । कुन्द-मालाप्रणेतुर्हेन्दवकवेः दिङ्नागस्य सूचना “दिङ्नागाना” मिति पदेन क्रियत इति कथयन्ति केचन भारतीयाः । अस्याभिधानञ्च धीरनाग इति च पठ्यते । क्लेशबहुलश्चास्य रूपकप्रणेतुस्स्वरू-पावगमः विचारेचास्य नाटकस्य शैल्याः, यदि भवेदिङ्नागो नाटक-स्यास्य प्रणेतार, सोऽवश्यं कालिदासस्य प्रतिपक्षपदवीमवलब्धुमर्हति । समुचित साक्ष्याभावेन निर्णयममुमभ्युपगन्तुं पदेऽस्मिन् यथार्थतां निरू-

पयितुं वयं न प्रभवामः । दिङ्नागानामिति पदस्य दिग्गजानामित्यर्थोपवर्णनं समुचितमिव नः प्रतिभाति ।

कालिदासप्रयुक्तजामित्रपदाधारेण क्रिस्त्वब्दीयपञ्चमशतके कालिदास आसीदिति वदन्ति केचित्पाश्चात्यविमर्शकाः । “Diam-tram” इति यवनानां पदेन तुल्यमिदं पदं, यवनेभ्यः खगोलपारिभाषिकपदानि गृह्णतो भारतीयात्, प्रथमाखगोलशास्त्रभिज्ञादार्यभट्टात् कालिदासेन गृहीतमिति कैश्चिदभ्यूह्यते । अश्वघोषकाव्येषु यवनोत्पत्तिकानि तत्तुल्यपदानि विलोकयन्तो विमर्शकाः क्रिस्त्वब्दीयपञ्चमशतकात् पूर्वं कालिदासेन तत्पदप्रयोगे जातसन्देहा भवन्ति । केवलमिदं प्रकाशयति विमर्शकानां दृढतरं पक्षपातम् । जामित्रादिपदानामुत्पत्तिं प्रयोगं च यदि वयं विचारयामः, सत्यमिदमिति भासेत यत्क्रीस्तोः पूर्वं पञ्चमशताब्द्यां निवसता बोधायनेन स्वगृह्यसूत्रे पदानिमान्युपयुक्तानीति । अतस्साक्ष्यमिदं न युक्तं क्रीस्तोः पूर्वस्मात् पञ्चमशतकात् परं निवसतः कालिदासस्य कालनिर्णये ।

विक्रमादित्यबिरुदविभ्राजमानैर्गुप्तवंशीयैश्चक्रवर्तिभिः कालिदासः पोषितो रक्षितश्चेति पाश्चात्यविमर्शका वक्तुं प्रयतन्ते । ते च विद्यापोषका इति शासनेभ्योऽधिगम्यते । तेषामेकस्य कुमारगुप्त इति नामधेयम् । सर्वेषां च विक्रमादित्य इति बिरुदं च, कालिदासस्य काव्ययोः कुमारसम्भवविक्रमोर्वशीययोः नामकरणे कारणतामयासीत् । रघुवंशे रघोर्दिग्विजययात्रा च (३५० A. D) समुद्रगुप्तदिग्विजययात्राया अनुकरोति, या च कालिदासकाले प्रजानां स्मृतिपथान्नापयाता । रघुणा कृतो हूणविजयश्च समुद्रगुप्तस्य हूणविजय (४५५ A. D) अनुकरोति ।

गुप्तराजानां सन्नायां कालिदास आसीदिति वक्तुं यः प्रयासो विमर्शकैराश्रीयते, सोऽयं निराधारः । गुप्तराजास्सर्वेऽपि संस्कृतभाषापुनरुज्जीवनाय प्रयत्नमकुर्वन्निति कवीनां पोषका अभूवन्निति, तेषां परिपालनाकालश्च भारतदेशे सकलजनश्लाघापात्रमभवदिति च

विमर्शकास्सर्वेऽप्यभिप्रयन्ति । भारतदेशो विद्याविषये गुप्तवंशीयान्नैव स्मरति, किन्तु स्मरति विद्वत्कविकल्पभूजं भोजं अवक्रविक्रमं विक्रमादित्यं च । यथा भोजविक्रमादित्यौ विद्याविषये भारतीयानां स्मृतिपथे चिरमवतिष्ठेते, न तथा गुप्तवंशीयाः । अधुनातनपाश्यात्यविमर्शकेभ्योऽधिकतया विद्यापोषकानधिकृत्य भारतीया नैव ज्ञानन्तीति यो व्यतिरेकाभिप्रायः स नाङ्गीकार्यः । यदि गुप्तवंशीया विद्यापोषका अभविष्यन् भोजविक्रमादित्याविव चिरं प्रजानां स्मृतिपथे ह्यवत्स्यन् । कालिदासकालविषये गुप्तसम्बन्धी यो मार्गः स चाप्रतिमप्रतिभैर्विमर्शकैरुत्प्रेक्षितः । विमर्शकोत्प्रेक्षितानि साक्ष्याणीमानि गुप्तकाले कालिदासोन्यवात्सीदित्यमुं नैव द्रढयन्ति । कुमारसम्भवविक्रमोर्वशीयनाम्नोः न कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन वयं तन्नाम्नोः, गुप्तकालसम्बन्धमाकलयामः । चिरपरिचितमिदं कुमारपदं नैवापेक्षते विवरणम् । इदं पदं शिवकुमारं सुब्रह्मण्यं बोधयति । विक्रमपदं च राज्ञः पराक्रमं बोधयति । निजपराक्रमेण पुष्करवसा सुरयुवतिरुर्वशी वशी कृतेति, विक्रमोर्वशीयनामौचित्यमस्माभिरवगन्तव्यम् । कावेरीतटे पाण्ड्यराजेनाभियाता समुद्रगुप्तस्य दिग्विजययात्रा नैवानुक्रुयाद्वघोर्जैत्रयात्रायाः, यतो हीयं कावेरीतटेन सह द्वीपकल्पस्य दक्षिणदिशं सर्वतो व्याप्नोति । हूणपदप्रयोगश्च पाश्चात्यविमर्शकानां मतं नैव द्रढयति, यतो हूणा निवसन्ति क्री. पू. द्वितीयशताब्द्या आरभ्य भारतदेशस्य पश्चिमे विभागे । अत एतानि नैव निर्धारयन्ति गुप्तकालेन सह कालिदासस्य सम्बन्धम् ।

क्रीस्तोः पूर्वं प्रथमशताब्द्यां कालिदासो न्यवात्सीदिति, न न्यवात्सीच्च क्रीस्तो परं प्रथमशताब्द्यां तदनन्तरं चेत्यमुं सिद्धान्तं स्थिरीकर्तुं साक्ष्यमेकं पुरतो निक्षिप्यते । बौद्धदार्शनिकः, अश्वघोषाख्यः कश्चित्कविः क्रीस्तोः परं प्रथमशताब्द्यां न्यवसत् । बुद्धचरितं सौन्दरनन्दं चेति तस्स द्वे काव्ये अनुकुस्तः कालिदासस्य कासां चन वर्णनानां केषांचन पदप्रयोगाणां च । अश्वघोषेण वर्णितं बुद्धस्य राजवीथ्यां गमनं रघुवंशे वर्णितस्य, अजस्य राजवीथ्यां गमनस्य, कुमारसम्भवे वर्णितस्य विवाहानन्तरं शिवस्य राजवीथ्यां गमनस्य

चानुकरोति । एते द्वे वर्णने अपि कवेरश्वघोषात् कालिदास एव गृहीतवानिति केचिदभिप्रयन्ति । नायमभिप्रायस्समीचीनः । प्रायशो द्वयोरपि रचयित्रोः काव्येषु तुल्यानि लक्षणानि भवेयुः । तानि न निर्धारयन्तीदं—कालिदासश्च ग्रहीता खल्वेतासामिति । निशीथे च निद्रापरवशे जने राजवीयां गन्तुमारेभे गौतमः । तदा निद्रापहत-चेतनानां वनितानां शयनेभ्य उत्थातुमिच्छैव नोदेति । असमापित-प्रसाधनविधीनां गौतमं द्रष्टुकामानां तासां रयेण गवाक्षसमीपगमनं नैव युज्यते । निद्रा, प्रसाधनविधिः राजकुमारं द्रष्टुमिच्छा चेति त्रयं अस्या वर्णनाया अस्थानस्थतां, अन्यतो ग्रहणं चावश्यं निरूपयति । कालिदासस्य कृतिषु स्थानद्वयवर्तिनीयं वर्णना । यद्ययमिमां वर्णनां अन्यस्माद् गृह्णीयात्, न निवेशयतीमं द्वयोः प्रदेशयीः । “नहि चोरो लोप्त्रं प्रकाशयति ।

अपि च कालिदासरचनासु केचन अपूर्वतया दृष्टा व्याकरण-प्रयोगाः, अश्वघोषकाव्येषु मुहुर्मुहुरप्युज्यन्ते । तस्माद्युक्तं भवेद्यत् अश्वघोष एव कालिदासामिमां वर्णनामग्रहीदिति । अपि च कालिदासात्प्राक्तनोऽयमश्वघोषः न स्मर्यते, नाप्यनुस्त्रियते च तदनन्तर-कालिकैः कविभिः । नैतद्वक्तुं शक्यं यत् कालिदासोऽश्वघोषस्यानुकुर्वाणस्तं चिरप्रवासिनमकार्षीदिति यतश्च वत्सभट्टेशशासनं कालिदासशैल्यनुकरणं करोति । अत्रेदं सत्यमवधेयं यत्—आदौ दार्शनिकोऽयमश्वघोषः पश्चात् कविर्बभूव । अतश्चायं सुप्रसिद्धस्य कवेरनुकरणमकार्षीत् । कालिदासकृतिषु दृष्टपूर्वा गुणाश्च कालिदासं महाकवेः स्थाने मूर्धाभिषिक्तं कुर्वन्ति । तस्मादिदं निश्चेतुं शक्यं यत् **कालिदासः क्रीस्तोः पूर्व** प्रथमशताब्द्यां न्यवसत् इति ।

कालिदासस्य कालं द्रढयितुं, कालिदासस्य कृतिषु कानिचन साक्ष्याण्युपलभ्यन्ते । दाश्वान् विश्रामहेतोः, पेल्वः, त्रियम्बकः, आस इत्येवमादयः केचन विशिष्टाः प्रयोगाः अनेन कृताः भूतानद्यतनपरो-क्षार्थकलकारस्य विभज्य प्रयुक्तो दृश्यते—यथा—“तं पातयां प्रथममास

पपातः।” पाणिनीयव्याकरणशास्त्रानुरोधेन नेमे प्रयोगास्सा-
धवः । तस्मिन् कालेऽयमासीद्यस्मिन् पाणिनेः पतञ्जलेर्वािनियमाः
कवीन् निरबध्नन्, येन “निरङ्कुशाः कवय इति प्रथा च जाता ।
क्रीस्तोर्जननात्पूर्वं प्रथमशताब्दी चैतादृशः काल इति दरीदृश्यते ।

अभिज्ञानशाकुन्तले प्रतिपादिते, चौर्यार्थे धीवराय विहितः
कठिनो दण्डः दायार्हता च क्रीस्तोः पूर्वं कालं अवगमयतः, यस्मिन्
काले मनुवसिष्ठस्तम्बाः, धर्मशास्त्रनिर्णेतार आसन् । बृहस्पति-
याज्ञवल्क्यादीनां प्रामाणिकता च कात्स्न्येन न स्वीकृता । अन्ततो
मालविकाग्निमित्रस्य भरतवाक्ये प्रयुक्तमग्निमित्रपदं सूचयति कवेरग्नि-
मित्रेण सह सहवसतिम् । रूपकेऽस्मिन्निरूपिता राजकीयविषया-
स्सूचयन्ति यत् कविरयमग्निमित्रजीवितकालिकानां सर्वेषां विषयाणां
वेदितेति । मालविकाग्निमित्रादन्यत्र नेमे विषयास्सुष्ठु न कथिताः ।
क्रीस्तोः पूर्वं प्रथमशताब्द्यां वर्तमानस्य अग्निमित्रस्य समकालिकेनानेन
कविना भाव्यम् अथवा तस्मिन् काले कविरयमासीत्, यस्मिन्
अग्निमित्रस्य विषया जनानां हृदयेषु लब्धप्रतिष्ठा आसन् । मेघ-
सन्देशे कृतं विदिशावर्णनं देशाभिवृद्धिं द्योतयत् विदिशाधीशेनाग्नि-
मित्रेण सह कालिदासस्य सम्बन्धं सूचयति । एतत्साक्ष्याधारेण क्रीस्तोः
पूर्वं प्रथमशताब्द्यां षट्पञ्चाशत्तमे वर्षे (56 B. C.) विक्रमशकार-
म्भकस्य विक्रमादित्यस्य सभायामयं न्यवात्सीदिति वक्तुं सुशकम् ।

महाकविर्माघः

अस्तिकिल श्रीवर्मलाभिधानो निर्मलान्तःकरणः कश्चिन्मही-
पतिः । तस्य धर्ममर्मवित्, सुप्रभदेवनामा सत्त्वगुणप्रधानो रजोगुण-
रहितो महासेनाधिपतिर्बभूव, तथागतस्य वचनं जनद्वयं जन पतिर्यस्य-
वचनं पथ्यमिव स्वीचकार । तस्य दत्तको नामोत्तमगुणसम्पन्न उत्तमः
पुत्रोऽजायत । स सर्वाश्रय इति जनपरम्पराप्राप्तं नामान्तरं लेभे ।
तादृशो दत्तकस्य तनयो माघशिशुपालवधाख्यं नवरसभरितमपि
वीररसप्रधानं स्वभावमधुरं भावबन्धुरं श्रीशब्दलाञ्छितं श्रियःपति-
वर्णनाललितमष्टादशवर्णनासहितं विंशतिसर्गविलसितं महाकाव्यं
प्रणिनाय ।

श्रूयन्तां कविवंशवर्णनपरास्त्वेते श्लोकाः ।

सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः

श्रीवर्मलाख्यस्य बभूव राज्ञः ।

असक्तदृष्टिर्विरजास्तदेव

देवोऽपरस्सुप्रभदेवनामा ॥ १ ॥

काले मितं तथ्यमुदकं पथ्यं

तथागतस्येव जनस्सचेताः ।

विनानुरोधात्स्वहितेच्छयैव

महीपतिर्यस्य वचश्चकार ॥ २ ॥

तस्याभवदुत्तक इत्युदात्तः

क्षमी मृदुधर्मपरस्तनूजः ।

यं वीक्ष्य वैयासमजातशत्रो-

र्वचो गुणग्राहि जनैः प्रतीये ॥ ३ ॥

सर्वेण सर्वाश्रय इत्यनिन्द्य-
 मानन्दभाजा जनितं जनेन ।
 यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो
 मुख्यस्सतां गौणमवाप नाम ॥ ४ ॥

श्रीशब्दरम्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म,
 लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्तनमात्रचारु ।
 तस्यात्मजस्सुकविकीर्तिदुराशयादः
 काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम् ॥ ५

[माघमहाकवेर्वंशवर्णनपरं श्लोकपञ्चकमिदं शिशुपालवध-
 स्यान्ते दृश्यते ।]

(महाकविर्माघस्सर्वेषु शास्त्रेषु पण्डितः, सकलासु कलासु
 कुशलः, धिषणावधीरितधिषणः, नीतिशास्त्रनिर्मलमनाः, अप्रतिम-
 प्रतिभः कृतसकलकाव्यपरिचयश्च ।) वाल्मीकिव्यासकालिदास-
 भारव्यादिरचनासु कृतभूरि परिश्रमोऽपि भारवेशैलीमयं सम्यगादृत-
 वान् । वैदर्भीरीत्या द्राक्षापाकेन मृदुलशय्यया च कालिदासेन
 कवितायां प्रवर्तितायां पाञ्चलीरीत्या नारिकेलपाकेन कठिन
 शय्यया च स्वकवितां प्रावर्तयद्भारविः । शिष्यगुरुभिव माघी
 भारविमनुचकार सर्वात्मना । महाभारतात्कथां गृहीत्वा, इन्द्र-
 कीलाद्री तपश्चरतोऽर्जुनस्य धृतकिरातरूपस्य भगवतश्शिवस्य च
 घोरयुद्धानन्तरं पाशुपतास्त्रलाभरूपं किरातार्जुनीयं भारविणा विर-
 चितम् । महाभारतादेव कथां गृहीत्वा राजसूययागे भगवन्तं श्रीकृष्णं
 निन्दितवत् शिशुपालस्य संहाररूपं शिशुपालवधं माघेन विरचितम् ।
 “श्रियः कुरुणा” मिति पद्येन भारविना स्वकाव्य उपक्रान्ते, “श्रियः
 पति” रिति पद्येन माघेन स्वकाव्यमुपक्रान्तम् । सर्गान्तश्लोके, भार-
 विणा लक्ष्मीपदेप्रयुक्ते, माघेन श्रीपदं प्रयुक्तम्, भारवेराद्यसर्गत्रयस्य
 पाषाणत्रयमिति नाम प्राचीनै राख्याते माघस्याद्यसर्गत्रयस्य रत्नत्रय-
 मिति नाम कैश्चिदभिहितम् ।

भारविमाघी युग्मजाती कवी इव लक्ष्येते । एतयोस्सौ-
शब्द्याख्य एकोगुणस्सम्यगुपलक्ष्यते । “सुपां तिङां च व्युत्पत्ति-
स्सौशब्द्यमिति कथ्यते” इत्यालङ्कारिकैस्सौशब्द्यं लक्षितम् ।
किसखा, हितान्न संशृणुते, संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः, उपचक्रमे,
उपक्रमेत, अधितिष्ठति लोकं, इयमिष्टगुणाय रोचताम् इत्यादयो भार-
वेविशिष्टा व्याकरणप्रयोगा स्साधयन्ति सौशब्द्यम् । “द्विषन्मुरम्”,
“वत्स्यन्तावामयस्स च”, मोक्षपथं, अनन्यगुर्वाः “पेष्टुं भुवन-
द्विषाम्” “पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्रानि हरामराङ्गनाः
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वात्स्थमहर्दिवं
दिवः । इत्यादयो विशिष्टा मावस्य व्याकरणप्रयोगास्साधयन्ति
सौशब्द्यम् ।

केवलं दधति कर्तृवाचिनः
प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि ।
धातवस्सृजतिसंहशास्तयः
स्तोतिरत्र विपरीतकारकः ॥ शिशु-१४-६६

अत्र सौक्ष्म्यमस्माभिरवधार्यते । तथा हि-सृजविसर्गे, हृत्-
हरणे संपूर्वोऽयं, शासु अनुशिष्टौ इत्येते त्रयो धातवः, भगवति विषये
केवलं कर्तृवाचिनः प्रत्ययान् दधति । कदाचिदपि कर्मणि प्रत्ययान् न
दधति । अर्थात् अयं सृजति, संहरति, शास्ति, इति कर्तृप्रत्ययैः कथ्यते
सृज्यते संह्रियते शिष्यते इत्यादिभिः कर्मप्रत्ययैर्न कथ्यते । भगवति
ष्टुञ्धातुविपरीतकारकः, अर्थात् स्तूयते स्तुत्यः, इति कर्मप्रत्ययान्त
एव, स्तोति स्तोता इति न कर्तृप्रत्ययान्तः इति ।

अत्र अन्तः सजत्परूपत्व शब्दानां सौक्ष्म्यमुच्यत इति सौक्ष्म्यं
नाम गुण स्सौमन्धेन सह सङ्गच्छते ।

भारविणा सर्गद्वयेन नीतिशास्त्रमीमांसायां कृतायां, माघ-
स्सर्गेणैकेन, नीतिशास्त्रविचारणामतिनिर्मलधिषणया कृतवान् ।
‘दुरोदरच्छद्मजितां समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधन’ इति वने,
वनेचरमुखादाकर्णितवान् धर्मजः । स सत्वरं द्रौपदीभवनं प्रविश्य,
स्वानुजसन्निधौ वृत्तान्तमिममाचक्षे । कुपिता द्रौपदी, “युद्धायास्मा-
भिरवश्यं सन्नद्धव्य” मिति वदन्ती पौरुषे गुणान् पौरुषाभावे दोषांश्च
वर्णयामास । सा तदैवमवोचत्—

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां
भवन्ति वश्यास्स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥

किरा-१-३३.

(सफलक्रोधस्य विपत्तिवारकस्य वश्या भवन्ति सर्वे देहिनः
क्रोधशून्येन जन्तुना सुहृदा सता, आदरो न, दुर्हृदा सता दरोऽपि न ।
इति सारांशः ।) मनः प्रियेण प्रियावचनेन समुद्दीपितक्रोधो भीमः,
तस्या मतमेव पोषयन्नग्रजमेवमवादीत् — भ्रातः ! विवेकिन्यपि तव
मतिः, करिणी पङ्कमिव विपर्ययमेत्य नश्यति । दुरन्तोऽपि द्विषतामुद-
यस्सुमर्षणः । फलोन्मुखः परिक्षयोऽपि न मर्षणीयः । उत्साहः प्रभुशक्ते-
र्मूलम् । मनस्विन आत्मपौरुषमेवात्मन्बनम् । पौरुषाङ्गीकारे—

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं

रह्यत्यापदुपेतमायति : ।

नियता लघुता निरायते

रगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥ किरा-२-१४

(विक्रमरहितं विपदस्तिरस्कुर्वन्ति । विपन्नशुत्तरकाल-
स्त्यजति । उत्तरकालरहितो लघुर्भवति । लघुश्च राज्यस्यानर्हः इति
सारांशः ।)

दिक्षुस्थितानागच्छतः, चतुरो दिग्गजानि व तोयनिधीनिव च नवानुजान् कः प्रसहेत ? अतो "युद्धाय सन्नद्धो भवे" त्यर्जुनो धर्मज्ञं युद्धाय प्रोत्साहयामास ।

धर्मजोऽपि तन्मतमुपपन्नमेवेति प्रोत्साहयन्नेव मुवाच । त्वया सम्यङ्निरूपितेऽपि कर्तव्ये, मम हृदयमवितृप्ततया निर्णयमेव धावति । सन्धिविग्रहादिकर्तव्यार्थेषु सूक्ष्मभेदा अवलेशेन प्रत्याययितुं न शक्यन्ते ।

सहसा विदधीत न क्रिया-
मविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं
गुणलुब्धास्स्वयमेव सम्पदः ॥

किरा-२-३०

(न कुर्याद्यत्कमपि सहसा । सहसाकरणमविवेकः । अविवेकश्च विपदां पदम् । कामयन्ते हि विवेकिनं पुरुषं गुणलोलुपास्सम्पदस्स्वयमेव । इति तात्पर्यम्)

सम्प्रदायशुद्धं शास्त्रश्रवणं वपुर्भूषयति । श्रुतस्य क्रोधोपशान्तिर्भूषणम् । क्रोधोपशान्तिः पराक्रमस्य भूषणं भवति । पराक्रमस्य नीतिर्भूषणम् । दैवादापतितोऽप्यनर्थस्समुन्नतेस्तुल्यः । फलसिद्धिनिश्चित्य, जितक्रोधा जिगीषवः पौरुषमुपयुञ्जत्युपायतया । मार्दवतिग्मते विहाय समवृत्तिर्नृपस्सूर्य इव तेजसा लोकमाक्रामति ।

क्व चिराय परिग्रहश्चिरयां
क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।
शरदन्नचलाश्चलेन्द्रियै--
रसुरक्षा हि बहुच्छलाश्चिरयः ॥

किरा-२-३६

(श्रियश्चिरं न तिष्ठन्ति । इन्द्रियवाजिनश्च वश्या न भवन्ति । चला बहुच्छलाश्च श्रियश्चलेन्द्रियैर्न खलु रक्षितुं शक्याः इति भावः ।)

अक्षमा च सन्तापमात्मनो जनयति । क्षमा च बहुकप्रयोजना । अतस्लाम्प्रतं युद्धाद्विरमणमेव साम्प्रतमिति धर्मजः प्रोवाच । ईदृशी नीतिरीतिभारविणा रमणीयया रीत्या द्रौपदीभीमधर्मराजानां समावेशेन, पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण च निरूपिता ।

(लोककण्टकं शिशुपालं जहि त्वरितमितीन्द्रेण सन्दिष्टः राजसूययागं द्रष्टुमवश्यमागन्तव्यमिति धर्मजेनाकारितश्च श्रीकृष्णः) । एवं सुरकार्यसुहृत्कार्यरूपेण कार्यद्वयेनाकृष्टो व्याकुलमनाः किङ्कर्तव्यताविमूढ आसीत् । तस्य कार्यद्वयस्य विप्रतिषेधात्, आवश्यकत्वाच्च, सन्दिहानः, स्वाग्रजं बलरामं स्वपितृव्यमुद्धवं चाह्वापयत् । सभां निर्माय सन्देहबीजमाख्याय—

करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।

विनाप्यस्मदलं भूष्णुरिज्यायै तपसस्सुतः ॥

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैराम्नातो वत्स्यन्तावामयस्स च ॥ इति

(अवक्रविक्रमैर्विजेतृभिश्च भ्रातृभिस्समेतो धर्मजो विनाप्यस्माभिः, यागं कर्तुं प्रभविव्यति । उत्तिष्ठमानश्शत्रुर्वा रोगो वा पथ्यकक्षिणा नोपेक्ष्यो । वर्धय्यमाणो रोगश्शत्रुश्च समानाविति शिष्टा आमनन्ति ।)

भवन्मतश्रवणपर्यन्तं मममतमिदमित्याख्याय किङ्कर्तव्यमिति श्रीकृष्णस्तावप्राक्षीत् । अग्रजो-भुजबलदर्पितश्च बलरामः, स्वाभिप्रायमेवमाचक्षे । केचिन्नीतिशास्त्रपारायणेन तुष्टा भवन्ति । त इदानीं न मान्याः । मन्त्रश्च योद्ध इवाधीरः । यदस्माभिर्मन्त्र्यते तदतिचिरेणैव

(१२६)

चिरेणैव कार्यरूपतां नेतव्यम् । समूलघातं शत्रवो हन्तव्याः एकोऽपि रिपुर्यावद् धियते, तावत्सुखं कुतो भवति । शिशुपालश्चास्माकं कृत्रिमश्शत्रुः ।

रुक्मिणीहरणेन भवांश्चैद्यस्यापकारं कृतवान् । त्वयि नरकं हन्तुं गते सति स इमं पुरीमवरुध । बभ्रोर्दारांश्चापाहरत् । एवं स बहुधास्माकं विराद्धा, विराद्धश्चास्माभिस्स बहुधा । अतश्शिशुपालोऽस्माकं कृत्रिमश्शत्रुः । अचिरादेव सोऽवश्यमस्माभिरभियातव्यः । इति ।

तदाकर्ण्य बृहस्पतिशिष्य उद्धव एवमवादीत् । प्रभुः प्रज्ञोत्साहौ स्वीकुर्यात् । प्रज्ञावानपि न प्रमाद्येत् ।

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।
चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥

(पार्थिवो नाम कोऽपि पुरुषः । तस्य बुद्धिरेव शस्त्रम् । प्रकृतय एव अङ्गानि । मन्त्रगोपनमेव कञ्चुकम् । चारा एव ईक्षणे । दूता एव मुखम्)

यथाशास्त्रं महीपतिः क्षात्रं क्षमां चावलम्बेत सत्कविश्शब्दार्थोविव दैवपौरुषे अवलम्बेत नरपतिः । शक्त्यपेक्षो रसासनमिव नृपति-
ष्पाङ्गुण्यमुपयुञ्जीत । अयथाबलं प्रारम्भश्च क्षयसम्पदो निदानम् । शिशुपालश्च बलवान् । स त्वया नावमान्यः । स न केवलमेकाकी । तस्य सन्ति बहवस्सहायाः ।

मघविघ्नाय सकलमित्थमुत्थाप्य राजकम् ।

हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा ॥ शिशु २-१०३

यथाप्रतिज्ञं तव पितृष्वसुः पुत्रस्य शतमागांसि त्वया मर्षणी-
यानि । अतः प्रथमं त्वया चारसम्प्रेषणेन कर्तव्यं च परमण्डलशोधन-

महता यत्नेन । तस्माद्यगार्थमिन्द्रप्रस्थयात्रैव कार्या त्वयेदानीं न
युद्धयात्रा । तत्रभवति भवति, पाण्डोस्सुतेन सविशेषं पूजिते सति,
शिशुपालस्तत्पक्षयाश्च त्वयि मत्सरिणो वैरायितारः । तदा तवासु-
हृद्गणस्तव वीर्यवह्नौ शलभतां लभतामिति ।

एवमुभाभ्यां नीतिरीती सम्यङ् निरूपिते ।

अनयोरुभयोरपि ऋतुवर्णनारीतिरतीव मोदावहा । पश्यत
भारवेर्वसन्तर्तुम् ।

कुसुमनगवनान्युपेतुकामा

किसलयिनीमवलम्ब्य चूतयष्टिम् ।

क्वणदलिकुलनूपुरा निरासे

नलिनवनेषु पदं वसन्तलक्ष्मीः ॥ किरा-१०-३१

(कुसुमप्रधानानां तरुणां वनान्यारोढुकामा वसन्तलक्ष्मीः
पल्लविनी चूतयष्टिमवलम्ब्य शब्दायमानालिकुलमणिमञ्जीरं यथा
तथा पद्मवनेषु पदं निदधे इति सारांशः ।) अत्र प्रक्रान्तवसन्त-
लक्ष्मीविशेषणसामर्थ्येन, 'काचन नायिका सुन्दरं कञ्चनोन्नतप्रदेश-
मारोढुकामा, काञ्चन यष्टिमवलम्ब्य, क्वणन्मणिमञ्जीरं, एकस्मि-
न्नुन्नतप्रदेशे पादं निचिक्षेप' इति नायिकाव्यवहारसमारोपोऽत्र
गम्यते ।

माघस्य मधुरं मधुवर्णनं पश्यत ।

मधुरया मधुबोधितमाधवीं

मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनाया मुहुरुन्मद-

ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ शिशु-६-२०

(ऋतुराजो वसन्तः माधवीं प्रबोधितवान् । माधव्याश्च
मकरन्दसमृद्धिरभूत् । तथा मकरन्दसमृद्ध्या मधुकराङ्गनाया मेघा-

समेधितासोत् । मनोहरा सा मधुकराङ्गना मदजनकध्वनिं बिभ्रती
निभृताक्षरं मुहुर्गानमकरोदिति तात्पर्यम् ।) एतेन वसन्ततौ विकसि-
ताया माधवीलताया मकरन्दपानेन मत्ता मधुकरी मधुररवमकरो-
दिति, प्रस्तुते वर्ण्यमाने 'काचन नायिका केनचिन्नायकेन प्रबोधितया
नायिकया समानीतं सुगन्धि मधु पीत्वा मत्ता मधुरं गानमकरोदित्य-
प्रस्तुतवृत्तान्तो व्यज्यते । अत्र मधुरानुप्रासः, समताख्यो गुणः, पद-
लालित्यं च लक्ष्यते । चरमपादे मध्ययमकं च दृश्यते । शिष्योऽत्र
गुरोर्मतिमतिशेते इव ।

सावधानमवधारयन्तु भारवेशिशिशिरं, यशिशिशिरयति
नश्चेतांसि ।

कतिपयसहकारपुष्परभ्य-

स्तनुतुहिनोऽल्पविनिद्रसिन्दुवारः ।

सुरभिमुखहिमागमान्तशंसी

समुपययौ शिशिरस्स्मरैकबन्धुः ॥ किरा-१०-३०

(कतिपयैरेव चूतकुसुमैस्सुन्दरः, नतु वसन्तवत्-समग्रचूत-
कुसुमो, नापि हेमन्तवच्चूतकुसुमरहितः, अल्पतुषारः न तु हेमन्तवद्
बहुलतुषारः, नापि वसन्तवद्विरलतुषारः विकसितकतिपयनिगुण्डी-
कुसुमः, नतु वसन्तवत्समग्रनिगुण्डीकुसुमः, नापि हेमन्तवन्निगुण्डी-
कुसुमरहितो मनोभवमुख्यबन्धुर्वसन्तप्रारम्भं हेमन्तावसानं च शंसन्
शिशिरतुस्समाजगाम इत्यस्य सारांशः)

शरद्वर्षयोस्सन्धि भारविर्हृदिस्पृशा वर्त्मना वर्णितवान्-
तथाहि-

समदशिखिरुतानि हंसनादैः

कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या ।

श्रियमतिशयिनीं समेत्य जग्मु-

गुणमहतां महते गुणाय योगः ॥ किरा-१०-२५

(मत्तमयूरकूजितानि हंसनादैस्समेत्य, तथा कुमुदवनानि कदम्बपुष्पसम्पदा समेत्य च, अतिशयवतीं शोभामवापुः । सम्पद्यते खलु गुणाधिकानां परस्परसमागमो महोत्कर्षाय ।) अनुरूपयोस्समागमस्स-मालङ्कृतिः । समालङ्कृतिसमलङ्कृतेच्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासाभ्याम-ञ्चितः, अर्थान्तरन्याससहितश्चायं श्लोकश्शरद्वर्षर्तुसन्धिं सूचयति ।

✓ शब्दार्थचमत्कृतिभूयिष्ठं माघस्य शरद्वर्णनं कं न लो-
भयति ?

समय एव करोति बलाबलं
प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।
शरदि हंसस्वराः परुषीकृत-
स्वरमयूरमयू रमणीयताम् ॥ शिशु-६-४४

(समय एव शरीरिणां बलावले करोतीति कथयन्त इव शरत्समये परुषीकृतमयूरस्वरा हंसस्वरा रम्यतामवापुः । शरत्प्रावृषो हंसमयूरकूजितयो माधुर्यामाधुर्य विपर्ययदर्शनात्काल एव बलाबल-निदानमिति व्यक्तमभूदिति तात्पर्यम् ।) अत एवेयमभियुक्तिर्युक्ति-मती—कालस्सर्वस्य कारणमिति । निदर्शना चरमपादयमकं च, चम-त्कृतिं जनयतः ।

प्रोषितभर्तुकार्हर्षकरा वर्षाः कं न विनोदयन्ति ।

मुदमब्दभुवामपां मयूरा
स्सहसायन्त, नदी पपाट, लाभे ।
अलिनारमतालिनी शिलीन्ध्रे
सह सायन्तनदीपपाटलाभे ॥

✓ (मेघप्रभवानामपां लाभे, अर्थात् मेघे वर्षति सति, सहसा-मयूरा आनन्दमत्तमन्त । नद्यश्च प्रावहन् । सायन्तनदीपपाटलाभे

शिलीन्ध्रे भ्रमरेण सह भ्रयर्यरमत । इति सारांशः ।) अत्र समुच्च-
यालङ्कारेण सह पादयमकरूपशब्दालङ्कारोऽपि परां शोभां जनयति ।
अयमपि हृदये धार्यताम्—

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिश्चिखरीन्द्रं
समयावनौ घनमदभ्रमराणि ।
गगनं च गीतनिनदस्य गिरोच्चै—
स्समया वनौघनमदभ्रमराणि । शिशु ६-७३

(रैवताद्रेस्समीपवर्तिनि प्रदेशे मत्तभृङ्गाणि कुटजकुसुमानि
वीक्ष्य, पयःपूरनमन्मेघं गगनं च वीक्ष्य गानध्वनेस्तुल्यया गिरा, अर्थात्
केकासहितैर्मयूरैरुच्चैश्शब्दं तमिति सारांशः ।) पादयमकमत्रापि परां
शोभां पुष्पाति ।

उभाभ्यामपि विहितं, शब्दार्थचमत्काराभ्यामञ्चित कृत-
श्लेषाश्लेषं सयमकं च ऋतुवर्णनं कस्य नानन्दयति हृदयम् ।

एकैकस्यापि सलिलक्रीडावर्णनं सहृदयहृदयान्यावर्जयति ।

इन्द्रकीलाद्री तपश्चरतो जितेन्द्रियस्यार्जूनस्य समाधिभङ्गं
कर्तुं सुरपतिना प्रेषितास्सुरयुवतयः ताः । कञ्चित्कालं प्रियैस्साकं
वनै विहृत्य समुच्चलत्तरङ्गां सुरतरङ्गिणीमवजगाहिरे । ललितात्स-
लिलक्रीडावर्णनाद्विवाणि पद्यान्यत्रोदाहरामः ।

निशम्य तां हृद्यमिदं पद्यम् ।

विगाढमात्रे रमणीभिरम्भसि
प्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः ।
विभिद्यमाना विससार सारसा
नुदस्य तीरेषु तरङ्गसंहति ॥ रा-८-३१

(प्रयत्न सञ्चारितपीवरुभी रमणीभिस्सलिले प्रविष्टमात्र
एव. विशीर्यमाणा तरङ्गसंहतिस्तीरस्थितान् सारसानुदस्य विसलार ।)

स्नान्तीनां सुरसुन्दरीणां सौन्दर्यं नोत्पादयति कस्य
विस्मयम् ?

विपत्रलेखानिरलक्तकाधरा
निरञ्जनाक्षोरपि बिभ्रतीश्श्रियम् ।
निरीक्ष्य रामा बुबुधे नभश्चरै
रलङ्कृतं तद्वपुषैव मण्डनम् ॥ किरा-८-४०

स्नान्तीनां सुरसुन्दरीणां सलिलसंसर्गेण प्रत्रलेखा विगताः ।
अधरादलक्तकमपेतत् । अक्षणोरञ्जनं चापेतम् । तासां रामणीयकं
वीक्ष्य, गन्धर्वा “वपुषैव मण्डनमलङ्कृतमिति, स्वभावरमणीयानामासां
किमलङ्करणैरिति च तर्कयामासुः ।

सुरापगायां स्नानमाचरन्तीनां सुरसुन्दरीणां सुन्दरवदना-
रविन्दसन्दर्शनसञ्जातकौतुको भारविः हृद्यमिदं पद्यं व्यरीरचत् ।

तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलै-
रपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः ।
ययुर्वधूनां वदनानि तुल्यताम्
द्विरेफवृन्दान्तरितै स्सरोरुहैः ॥ किरा ८-४७

जलावगाहनेन देववनितानां सौन्दर्यसदनानि वदनानि,
विकीर्णैः केशैश्छादितानि । तानि षट्पदपुञ्जमञ्जुलानि सरोरुहाणीव
विरेजिरे ।

महाकविर्माधोऽपि भारवेस्सलिलक्रीडावर्णनं सञ्जातसन्तोष
इव सलिलनिधौ गोपिकानां सलीलं सलिलावगाहनं सललितं समुष-
वर्णितवान् ।

(१३५)

चलदूर्मि सलिलं सलीलमवगाहमाना युवतीरवेक्ष्य कस्याश्चन
मुखमभिवीक्ष्य, किं वा मुखमिदं किं वा पद्ममिति प्रथमतस्तद्वक्ष्य
क्षणं, सहजैर्विलासैर्मुखमेवेदमिति कश्चिन्निरचैषीत् । श्रूयतामिदं पद्यं
यदुपर्युक्तभावव्यञ्जकम् ।

किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोस्विन्मुखमवभासते युवत्याः ।
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चित्
द्विब्बोकैर्बक्सहवासिनां परोक्षैः ॥

शिशु-८-२६

पद्महस्ता काचन युवति स्सलिलादुन्ममज्ज । सा श्रीरिव
रेजे । यां वीक्ष्य दिवौकसोऽपि विस्मिता आसन् । तां वीक्ष्य श्रीकृष्णः
क्षीरसागरमथनस्य व्यस्मार्षीत् । इति भावं व्यञ्जयन्माघस्य प्रहर्षं
प्रकटयच्चेदं पद्यं श्रूयतां, यत्सचेतसां चेतांस्याकर्षति ।

दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता-
दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
उद्वीक्ष्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती
मस्मार्षीज्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥

शिशु-८-६४

वनविहरणश्रान्तानां कान्तानां महार्णवावगाहनं वर्णयन्
परिहृताधो माघो माघ इव परं तुष्यन्निद्रं पद्यमरचयत् ।

गाम्भीर्यं दधदपि रन्तुमङ्गनाभिः
संक्षोभं जघनविघट्टनेन नीतः ।
अम्भोधिर्विकसितवारिजाननोऽसौ
मर्यादां सपदि विलङ्घयाम्बभूव ॥

शिशु-८-२६

(१३६)

गम्भीरोऽपि महार्णवः, अङ्गनाभी रन्तुं, जघनविघट्टनेन संक्षोभं नीतः । विकसितवारिजाननो महार्णवोऽपि मर्यादा-मलङ्घयत् ।

अत्र, अविकारिचित्तत्वं दद्यदपि कश्चित्पुरुषः, अङ्गनाभी रन्तुं, जघनविघट्टनेन संक्षोभं नीतो विकसितवदनारविन्दस्सन्, औचित्यं परिहृत्य प्रवर्तत इत्यप्रस्तुतवृत्तान्तोऽपि प्रतीयते ।

एवमुभावपि सलिलक्रीडावर्णने स्वनैपुण्यं प्रदर्श्य, अप्रतिम प्रतिभाविति प्रतीतिं प्राप्नुताम् ।

भारवेर्ह्येमाचलसदृशस्य हिमाचलस्य वर्णनापराणि हृद्यानि पद्मानि कतिचन श्रूयन्ताम् ।

अलमेष विलोकितः प्रजानां

सहसा संहति मंहसा विहन्तुम् ।

घनवर्त्म सहस्रधेव कुर्वन्

हिमगौरैरचलाधिपशिरोभिः ॥ किरा-५-१७

दर्शनानुपदमेव हिमगिरिरयं, पापपरिहारं कर्तुं प्रभविष्यति, यः खलु तुषारधवलैस्स्वशिरोभिर्गगनं सहस्रधा करोति । अपिच—

वीतजन्मजरसं परं शुचि

ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।

आगमादिव तमोपहादित—

स्सम्भवन्ति गतयो भवच्छिदः ॥ किरा-५-२२

जननजरारहितं परिशुद्धं ब्रह्मणः स्थानमिच्छतां वेदादिव, अस्मान्नगाधिपादपि भवच्छिदो गतयो भवन्ति ।

अन्यच्च—

ईशार्थमम्भसि चिराय तपश्चरन्त्या
यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः ।
आलम्बताग्रकरमत्र भवो भवान्याः
श्च्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना करेण ॥ किरा-५-२६

पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छन्त्या मीनाक्ष्याः पार्वत्याः पाणिं
स्विन्नाङ्गुलिना स्वपाणिना परमेश्वरो जग्राहेति पर्वतराजोऽयं जग-
दम्बिकायाः परिणयस्थानमिति विनिवेदयति भारविः ।

एवं हिमाद्रिमधिकृत्य महता यत्नेन स्वाभिप्रायमाविष्क-
रोति महाकविभारविः ।

महाकविर्माघोऽपि रमणीयया रीत्या रैवतकाद्रिमुपवर्णित-
वान् । पश्यतेदंपद्यम् ।

बिम्बोष्ठं बहुमनुते तुरङ्गवत्क-
श्चुम्बन्तं मुखमिह किन्नरं प्रियायाः ।
श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तन्निजस्त्री
मुत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम् ॥ शिशु-४-३८

अत्रायं सारांशः—अस्ति हयवदनो मनुष्यशरीरश्च
कश्चन देवयोनिविशेषः । अस्ति मनुष्यवदनो हयशरीरश्च कश्चन देव-
योनिविशेषः । एतावुभावपि प्रियासहितौ गतौ रैवतकम् । हयवहनो
बिम्बोष्ठं प्रियाया मुखं चुम्बन्तं किन्नरं वीक्ष्य मौदते परम् । किन्नरः-
कृशमध्यां सुस्तनीं प्रियामालिङ्गन्तं हयवदनं वीक्ष्य तुष्यति परम् ।
यद्यस्य दुर्लभं भवति, स तद्वाञ्छति खलु लोके । हयवदनस्य प्रिया-
मुखचुम्बनं न सम्भवति । किन्नरस्य आलिङ्गनं न सम्भवति । हय-
वदनश्चुम्बनं कांक्षति । किन्नरस्त्वालिङ्गनं कांक्षति ।

चन्द्रिकासुन्दरस्य रैवतकस्य वर्णनं कृतवतो माघस्य चम-
त्कृतिमत्कृतिमत्तां विदाङ्कुर्वन्तु सहृदयाः ।

भिन्नेषु रत्नाकिरणैः किरणैरिहेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।

दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति

व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥

शिशु ४-४६

रैवतके सन्ति भास्वन्ति रत्नानि । रत्नकिरणेषु चन्द्रकिरणाः
पतिताः । रत्नकिरणैर्मिश्राश्चन्द्रकिरणास्सहस्रसंख्यां गताः । सहस्र-
संख्याकान् किरणान्वीक्ष्य सूर्योऽयमिति भ्रान्त्या रात्रावपि विकसित-
नलिना नलिन्यो भवन्तीति सारांशः ।

“श्लेषः पुष्पाति सौभाग्यं प्रायो वक्रोक्तिषु स्थितम्” इति
यदुक्तं तदन्वर्थमेवेति समर्थयतो माघस्य रैवतकवर्णनं पश्यतैकवारम् ।

एतस्मिन्नधिकपयश्श्रियं वहन्त्य-

स्संक्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः ।

वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां

सादृश्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥

शिशु ४-५६

दक्षिणापथे महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते । महत्यश्च
तास्सरस्यश्च महासरस्यः ताश्च रैवतकगिरौ विलसन्ति । ताश्च अधि-
कानामपां शोभां वहन्ति । वातोद्भूतेन वेगेन संक्षोभं नीयन्ते । रामो-
नाम सारसाख्यः पुरुषपक्षी । अवियुक्तरामलक्ष्मणा साशस्यस्तत्र
सन्ति । तादृशा महासरस्यो वाक्ष्मीकेगिरां सादृश्यं भजन्ति । कथमिति
चेदत्रोच्यते । वाल्मीकेगिरः, अधिकाः पयो यासु ताः । श्रियं सीतां
वहन्त्यश्च “राघवत्वे भवत्सीता रुक्मिणी, कृष्णजन्मनीतिवचनात् जय-
युवतेन हनुमता नीताः । अरहितौ = अवियुक्तौ रामलक्ष्मणौ दाशरथी
यासु ताः इति सारांशः । अत्र कविना गूढश्लेष उपयुक्तः ।

उभावपि महाकवी शब्दार्थचमत्कारी सम्यक्प्रदर्श्य रैवतक-
हिमाचलौ सहृदयहृदयङ्गमया सरण्या वर्णयामासतुः ।

भवन्ति महाकवयस्साधारण्येन सूक्तिसहस्रद्योतितान्त-
रात्मानः । ते च सूक्तिरत्नानां गुम्फनार्थं रचयन्ति गुणवन्ति काव्यानि ।
महाकविभारविरपि बहुभिः वर्णमृतैस्सूक्तिभिस्स्वकाव्यमभूषयत् ।
एकैकस्य सूक्तिरत्नस्य मूल्यमवगन्तुं न शक्नुमो वयम् । सहृदया एव
सूक्तिरत्नानां यथार्थं मूल्यमवगन्तुमर्हन्ति । कतिचिदत्र भवतां
पुरोनिक्षिपामः विदाङ्कुर्वन्तु तत्र भवन्तो भवन्त एषां यथार्थं मूल्यम् ।

“हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः”

किरा १-४

प्रियं हितं च यद्वचः, तद् भवति खलु दुर्लभम् । अत्र प्रियं नाम
तात्कालिकसुखजनकमपि, आयतौ दुःखजनकम् । हितं नाम तात्कालिक
दुःखजनकमप्यायतौ सुखजनकम् । युक्तः प्रियहितयोरिति सूत्रेण
प्रियेण हितेन च वचसा मानवो युक्तस्स्यात् । तदेव नोपपद्यत इत्युक्तं
भारविभट्टेन ।

अन्यच्च—“न तितिक्षासममस्ति साधनम् ।”

लोके नास्ति क्षमया समं साधनमन्यत् । अत एव युक्तमुक्तम्—

क्षमावानुच्यते साधुः

न क्षमासदृशं भुवि ।

मङ्गलानां क्षमा योनिः

श्रूयता वेम विश्वद ॥

अपि च — सुदुर्लभे नाहन्ति कोऽभिनन्दितुं

प्रकर्षलक्ष्मीमनुरूपसङ्गमे ।

किरा ४-४

जाते च, अनुरूपयोः पदार्थयोः, सुदुर्लभे—समागमे, तयो-
निरूपमां शोभां वीक्ष्य को नाम नाभिनन्दति ?

(१४०)

दृश्यतामिदमपरम्—

“नहीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ।” किरा-४-२०

प्राप्ते च समये हृदयगतभावाभिज्ञः पुरुषो न भजति खलु
तूष्णींभावम्—

इदमपि श्रुतिगोचरीक्रियताम्—

“श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनान्तरायैः ।” किरा-५-४६

न लभते खलु श्रेयांसि विना विघ्नैः । अपोढविघ्नो मानव-
श्श्रेयसा भाजनं भवति । इयं सूक्तिः, श्रेयांसि बहुविघ्नानीतिसूक्ति-
मुपजीवयतीव ।

माधमहाकविरपि यथावसरं स्वकाव्ये भारविरिव भास्वन्ति
सूक्तिरत्नानि गुम्फितवान् सुश्लिष्टम् अपि । अपि श्रुतमिदम् ?

ग्रहीतुमार्यान्परिचर्यया मुहु—

महानुभावा हि नितान्तमथिनः । शिशु-१-१७

महात्मानः पूज्यपूजां कर्तुं सर्वदा यतन्ते हि । इयं सूक्तिः
“प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः इति, कालिदासीयां सूक्तिं-
स्मारयतीव ।

अन्यदधीयताम्—

सतीव योषित्प्रकृतिस्मुनिश्चला

पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ शिशु. १-७२

यथा पतिव्रता स्त्री, इतरेष्वपि जन्मसु स्वपुरुषमेवान्वेति,
तथा स्वभावो जन्मान्तरेष्वपि पुरुषमभ्युपैतीति सारांशः । धर्मशास्त्र-
प्रणेतुर्मनोर्भावं मनसि निधाय कविना सूक्तिरियं गुम्फिता । अत्र
प्रमाणं तु—

पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयुता ।

सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिस्साध्वीति चोप्यते ॥

श्रुतिविषयीक्रियतामिदमपरम्—

.....महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः । शिशु-२-१३

नन्वदिदितं, महात्मानस्स्वभावेन मितभाषिणो भवन्तीति ।
मितभाषित्वं नाम महतामुत्तमो गुणः खलु । तेन सत्यता संरक्ष्यते ।
सूक्तेरस्याश्रवणेन, “सत्याय मितभाषिणाम्” इति कालिदाससूक्ति-
स्मृतिपथमुपयाति ।

नेदमुपगतं किं कर्णपथम् ?

“बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः” शिशु-२-३८

रूढमूलस्य विरोधद्रुमस्य स्त्रियः प्रधानं कारणं ननु ।

निधेहीदं निजमनसि ।

“समये हि सर्वमुपकारिकृतम् ।” शिशु-६-४३

यथाकालं कृतं सर्वमपि सप्रयोजनं भवति ननु । कालमति-
क्रम्य करणे अमृतमपि विषं भवति । अत एवोक्तं “आलस्यादमृतं
विषम्” इति ।

तदुक्तं कविकुलगुरुणा कालिदासेन—

“काले खलु समारब्धाः फलं पुष्यन्ति नीतयः ।”

एवं सर्वेष्वंशेषु महाकविं भारविं माघमहाकविरनुकरोती-
त्यत्र न कोऽपि सन्देहः ।

माघस्सर्वशास्त्रविशारदः

अनेन प्रणीतात् शिशुपालवधादयं सर्वेषु शास्त्रेषु कृतभूरिपरि-
श्रम इति विज्ञायते । अस्य सर्वशास्त्रपाण्डित्यं कतिभिश्चिदुदाहरणैः
स्फुटीकरिष्यामः । अयमधीती-व्याकरणे । अस्य पाण्डित्यं पदे पदे

स्फुटीभवनि । ‘मुरं द्विषन्’ इत्यत्र ‘द्विषोऽमित्रे’ इति सूत्रेण शतृप्रत्यये ‘न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृना’ मिति सूत्रे ‘द्विषश्शतुर्वा’ इति सूत्रं वैकल्पिकं षष्ठीप्रतिषेधं करोति ।

पृथाया अपत्यं पुमानिति विग्रहे “स्त्रीभ्यो ढक्” इति सूत्रेण ढकि पार्थेय इति रूपेण भवितव्ये, “तस्येद” मित्यणा पार्थ इति रूपं साधयति ।

“वत्स्यन्तावामयस्य च” इत्यत्र वर्धतेरात्मनेपदित्वात् शानच्-प्रत्यये वर्धिष्यमाणाविति रूपेण भवितव्यं न तु वत्स्यन्ताविति शत्रन्तरूपेण । तदा कथमिदमुक्तमिति चेत्-महावैयाकरणो मावो “वृद्भ्यस्स्यसनोः”, “न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः” इति पाणिनिमुनेस्सूत्र-द्वयं स्मृत्वा वृधुधातोः वैकल्पिकं परस्मैपदित्वं इणिणषेधं च कुर्वन् वत्स्यन्ताविति शत्रन्तं प्रयुङ्क्ते ।

‘वपुषा चतुर्भुजः’ ‘मुखेन त्रिलोचन’ इत्युभयत्रापि तृतीयां प्रयुञ्जानः “येनाङ्गविकार इति सूत्रं स्मारयन्, हानिवदाधिक्यम-प्यङ्गानां विकार इति वामनसूत्रेण, अङ्गाधिवयस्यापि, अङ्गविकार-त्वमेव साधयति ।

लङ्कां निकषा हनिष्यतीत्यत्र ‘अभितः परितस्समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि’ इति सूत्रेण निकषाशब्दयोगेन लङ्काशब्दस्य द्वितीया, “हनिष्यतीत्यत्र” लृङन्तस्य ‘अभिज्ञावचने लृट्’ इति सूत्रेण भूते प्रयो-गश्च वैयाकरणतामस्य सूचयतः ।

‘उत्तिष्ठमानस्तु पर’ इत्यत्र ष्ठाधातोः परस्मैपदित्वात् शतृ-प्रत्ययान्ते प्रयोक्तव्येऽपि, “उदोऽनूध्वकर्मणि” इति सूत्रेण आत्मनेपदित्वं जानान, आत्मनः पाणिनीये पटुत्वं प्रकाशयति ।

‘व्यचीकसत्, अपूपुजत् अजीगणत्’ इत्यादि विशिष्टानां लुङन्तानां प्रयोगोऽपि तस्य शास्त्रजतां सूचयति । ‘लघुर्बहुतृणं नर’

इत्यत्र बहुतृणशब्दोऽस्य निपुणतां प्रकटयति । ईषदसमाप्तं तृणं बहु-
तृणं, तृणकल्पमित्यर्थः । 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्' इति सूत्रेण
बहुच्प्रत्ययः । अयं प्रकृतेः पूर्व च भवति । इमं विहाय कश्चिदपि
प्रत्ययः पुस्तान्न भवति, 'प्रत्ययः परश्च—'इति दर्शनात् । 'स्यादीष
दसमाप्तौ तु बहुच्प्रकृतिलिङ्गके' इतिवचनात् प्रकृतिलिङ्गता ।

“समूलघातमघ्नन्त” इति 'जीवग्राहं ग्राहयामासु' रिति
प्रयोगौ विना व्याकरणज्ञानं कर्तुं न शक्येते । 'समूलाकृतजीवेषु हन्-
कृग्रहः' इति सूत्रेण णमुल्प्रत्यये 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग' इति
सूत्रेण हन्तेर्ग्रहेश्वानुप्रयोगे, उपर्युक्ती द्वावपि प्रयोगौ सिध्यतः ।

“निपातितसुहृदस्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलम् ।

पाणिनीयमिवालोकि धीरैस्तत्समराजिरम् ॥ शिशु-१६-७५

इत्ययं श्लोकः, कवेः पाणिनीये पाटवं प्रकटयति । रणरङ्गे
सुहृदस्वामिनिः पितृव्या भ्रातरो मातुलाश्च वीरशय्यां गमिताः ।
तादृशं रणरङ्गं धीराः पाणिनीयं व्याकरणमिवापश्यन्नित्युक्तं माघेन ।
एवंवादिनो माघस्य पाणिनीये प्रचुरः प्रचारोऽस्तीति विज्ञायते ।
'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो' रिति सूत्रे हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपा-
तितः । शोभनं हृदयं यस्य सः, सुहृत् । स्वमस्यास्तीति स्वामी, ईश्वरः ।
'स्वामिन्नैश्वर्ये' इति सूत्रेण मत्वर्थीयनिपातः पितृभ्राता पितृव्यः,
मातृभ्राता मातुलः । पितृभ्राता पितृव्यस्यान्मातृभ्राता तु मातुल,
इत्यमरः । 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहा' इति सूत्रेण
व्यङ्गलजन्तनिपातौ । बिभर्तीति भ्राता 'नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ
भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ' इति सूत्रेण औणादिको निपातः ।

“उद्धतान् द्विषतस्तस्य निघ्नतो द्वितयं ययुः ।

पानार्थे रुधिरं घातौ रक्षार्थे भुवनं शराः ॥

दृप्तान् शत्रून् हिंसतस्तस्य हरेश्शरः पानार्थे धातौ सति = पा
पाने इति भौवादिके धातौ सति, रुधिरं, रक्षार्थे धातौ सति = पा
रक्षणे इति, आदादिके धातौ सति, भुवनं चेति द्वितयं ययुः ।

हरेर्बाणाश्शत्रूणां शोणितमपिबन् । भुवनं चारक्षन्निति
तात्पर्यम् । “पापाने” इति भौवादिकः, “पा रक्षणे” इत्यादादि-
कश्चेति द्वौ धातू वर्तते इति धातुपाठस्थो विशेषोऽनेन कविना
निरूप्यते ।

पद्यमिदं कवेशशब्दविद्यायां प्रवेशं द्योतयति ।

“अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिस्सन्निबन्धना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥”

शिशु-१६-११२

अत्र पूर्णोपमा । उत्सूत्रः उच्छास्त्री नीतिशास्त्रविरुद्धः
स न भवतीत्यनुत्सूत्रः; पदन्यासः = एकपादप्रक्षेपः, यस्यां सा-
अनुत्सूत्रपदन्यासा = नीतिशास्त्रपूर्वकसर्वव्यवहारा, सती, यथार्थ-
कल्पनया शोभना, वृत्तिः = मृत्यामात्यादीनामाजीविका यस्यां सा
सद्वृत्तिः सन्ति निबन्धनानि अनुजीव्यादीनां क्रियावसानेषु दत्तानि
गोहिरण्यादिशाश्वतपारितोषिकदानानि यस्यां सा, राजनीतिः, अप-
स्पशा चेत् = चाररहिता चेन्नो भाति न प्रकाशते । अनुत्सूत्रपद-
न्यासा = अनुत्सृष्टसूत्राक्षरः इष्ट्युपसंख्याननैरपेक्षयेण सूत्राक्षरैरेव
सर्वार्थप्रतिपादको न्यासो वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा
तथोक्ता । सती, वृत्तिः वामनजयादित्याभ्यां विरचितः ग्रन्थविशेषः
यस्यां सा सद्वृत्तिः, सत् समीचीनं निबन्धनं भाष्यग्रन्थो यस्यां सा,
सन्निबन्धना, शब्दविद्या = व्याकरणशास्त्रम् — अपस्पशा चेत् = अविद्य-
मानः पस्पशः शास्त्रारम्भसमर्थकः उपोद्घातसन्दर्भं ग्रन्थः यस्यास्ता
अपस्पशा चेत् यथा नो भाति तथा राजनीतिरपस्पशा चेत् चाररहिता
चेन्नो भाति । पस्पशाह्निकरहिता शब्दविद्येव चाररहिता राजनीति

नो भातीति भावः । न्यासो, वृत्तिः महाभाष्यं चेति, विशेषेण महा-
भाष्यस्य प्रथमाह्निकरूपं पस्पशाह्निकं चानेन ज्ञातानीति व्यज्यते ।

इदमेकमुदाहरणमस्य व्याकरणशास्त्रे पाण्डित्यं प्रकटयितुं
पर्याप्तं भविष्यति ।

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं

मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली

य इत्थमस्वास्थ्यमर्हदिवं दिवः ॥ शिशु १-५१

बलवान् रावण इन्द्रेणविगृह्य पुरीममरावतीमनेकवारमव-
रुरोध । नन्दनवनं पौनःपुन्येन चिच्छेद । श्रेष्ठवस्तूनि पौनःपुन्येन
मुमोष । अमराङ्गनाः पुनः पुनरपजहार । एवं रावणः प्रत्यहं स्वर्गस्य
महोपद्रवं चक्रे” इति सारांशः ।

पुनः पुनश्चस्कन्द, पुनः पुनर्लुलाव, पुनः पुनर्मुमोष, पुनः
पुनर्जहारेत्यर्थेषु प्रयुक्तानि अवस्कन्द, लुनीहि, मुषाण हर, इति लोडन्त-
पदानि, पाणिनीयव्याकरणपटिष्ठतामस्य प्रकटयन्ति । “क्रियासम-
भिहारे लोट्, लोटा हिस्वी वा च तद्ध्रस्वोः” इत्यस्यानुवृत्तौ समुच्चयेऽ
न्यतरस्यामिति सूत्रेण विकल्पेन कालसामान्ये लोट् । तस्य यथोपग्रहं
सर्वतिङादेशः, हिस्वौ च । प्रकरणादिनात्वर्थविशेषावसानम् । “अतो हेः”
इति—सूत्रेण यथा योग्यं हिलुक् । पौनः पुन्यभूशार्थो वा क्रियासमभि-
हारः । अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां समुच्चयः क्रियासमभिहारः ।
तत्सामान्यस्य करोतेः समुच्चये सामान्यवचनस्य इत्यनुप्रयोग ‘श्चके’
इति अत्र तिङ्बैचित्र्यात्, सौशब्दाख्यो गुणः ।

अयं श्लोकोऽपि वैयाकरणतामस्य द्योतयति ।

परितः प्रमिताक्षरापि सर्वं

विषयं प्राप्तवती गता प्रतिष्ठाम् ।

न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चित्
परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ।

मितभाषिणो यस्य राज्ञ आज्ञा सर्वं विषयं राष्ट्रकार्यं व्याप्त-
वत्यपि प्रामाण्यं गता अल्पाक्षरापि सूत्रदेशं गता, गरीयसी भूयिष्ठार्था
परिभाषेव अनियमनिवारको न्यायविशेष इव कुतश्चित् कुत्रापि न
बाध्यते इति भावः ।

“परिभाषा हि एकदेशे स्थित्वा सर्वं शास्त्रमभिज्वलयतीति”
भाष्यकारः । “इको गुणवृद्धी” इत्यादिका परिभाषा, “सिचिवृद्धिः पर-
स्मैपदेषु” इति विषयं प्राप्य स्थितिं गता सती न कुत्रापि प्रतिहन्यते ।

वादशस्त्रे तर्कशास्त्रे कृतपरिश्रमोऽयमिति वक्तुं वक्ष्यमाण-
मुदाहरणं किं न पर्याप्तम् ?

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्व मन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ?

अनर्गलस्य भुजबलस्य, शास्त्रादवगतस्य नयस्य च नास्ति
तेजस्तिमिरयोरिव एकाधिकरणवृत्तित्वमिति बलरामो मन्यते । “अत्र
नीलं तमश्चलतीत्यबाधितप्रतीतिबलात् नीलरूपाधारतया चलनक्रिया-
धारतया च तमसो (तिमिरस्य) गुणक्रियाश्रयत्वात् तमसो द्रव्यत्वं
तावसिद्धम् । तत्र तमसो नाकाशादिपञ्चकेऽन्तर्भावः, रूपसत्त्वात् ।
अत एव न वायौ स्पर्शाभावात् सदागतिमत्त्वाभावाच्च । नापि तेजसि,
भास्वररूपाभावादुद्भूतस्पर्शाभावाच्च । नापि जले, शीतस्पर्शाभावा-
न्नीलरूपवत्त्वाच्च । नापि पृथिव्यां, गन्धाभावात् स्पर्शरहितत्वाच्च ।
तस्मात्तमो दशमं द्रव्यमिति चेन्न ।

तमसस्तेजोऽभावरूपत्वात् । तमो न रूपि द्रव्यम्, आलोका-
सहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वाभावात् । आलोकाभाववत् । रूपिद्रव्यचाक्षु-
षप्रमायामाज्ञोक्तस्य कारणत्वात् । तस्मात् प्रौढप्रकाशक-तेजस्सामान्या-

भावस्तमः । तत्र नीलं तमश्चलतीति प्रत्ययो भ्रम इति नैयायिकै-
रभिहितस्तमोवादस्तत्रोपक्षिप्त इति कोविदा न न विदन्ति ।

उदाहरिष्यमाणे श्लोकेऽपि नैयायिकतानिरूपकं सूचन-
मस्ति ।

अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वं
दधत शशुद्धिभृतो गृहीतपक्षाः ।
वदनादिव वादिनोऽथ शब्दाः
क्षितिभर्तु धनुषशराः प्रसस्युः ॥ शिशु-२०-१०

वादिनो मुखादविच्छेदेन आगच्छन्तः, वाचकत्वशक्तिं दधतः,
दोषरहिताः, निश्चितसाध्यवन्तः प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनय-
निगमनाख्याशब्दा यथा प्रसरन्ति तथा चैद्यस्य धनुषस्सकाशात्,
अविच्छेदवर्तिनः, लक्ष्यभेदपाटवं वहन्तः, निर्विषास्स्वीकृतकङ्कादिपत्रा-
शराः प्रसस्युरिति तात्पर्यम् । अनेनोपमालङ्कारेण, अथवा प्रकृता-
प्रकृतश्लेषेण न्यायशास्त्रपाण्डित्यमत्रानुमीयते ।

श्लोकोऽयमपि नैयायिकतासूचको हृदयरोचकश्च ।

इषुवर्षमनेकमेकवीर-
स्तदरिप्रच्युतमच्युतः पृषत्कैः ।
अथ वादिकृतं प्रमाणमन्यैः
प्रतिवादीव निराकरोत्प्रमाणैः ॥ शिशु-२०-१८

महाशूरो हरिरपि, शत्रुगलितमिषुवर्षं वादिना कृतमनुमान-
मितरैरनुमानप्रमाणैः प्रतिवादीव निराकरोदिति भावः । अनया
पूर्णोपमया, नैयायिकाभिमतेषु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्येषु चतुर्षु
प्रमाणेष्वन्यतमस्यानुमानप्रमाणस्य तार्किकैरेव बेद्यत्वात् प्रमाणे माधः
कृतपरिश्रम इति ज्ञायते ।

न्यायशास्त्रगन्धोऽत्र दृश्यते ।

अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणतामर्थाशब्दा इव विहायसः ॥ शिशु-२-६१

शक्तो हि राजा स्वयमुदासीन एव, आकाशवत् स्वमहिम्नैव कार्यदेशं व्याप्नुवन् शब्दानिव सर्वार्थानपि स्वकीयतां नयतीत्यर्थः । अत्र “सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वं” “शब्दगुणकमाकाशं” इति च तर्कशास्त्रप्रसिद्धार्थस्योपनिबन्धनादधीतन्यायोऽयमिति कथनं न्याय्यमिव मे प्रतिभाति । नृत्तगीतवाद्यानां मेलनं सङ्गीतमित्युच्यते । तस्मिन् सङ्गीतशास्त्रे कृषिरविरलोऽस्य ननु दृश्यते ।

नाकलोकान्नारदः कृष्णं द्रष्टुं भागच्छन् वायोराघट्टनेन ध्वनन्तीं महतीं नाम निजवीणां पश्यति स्मेति “रणद्भिरिति श्लोके माधेनोक्तम् । स चायं श्लोकः—

रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैस्स्वरैः ।
स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छना—
मवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥

शिशु १-१०

अत्र स्वर-श्रुतिग्रामविशेषमूर्च्छनादिसङ्गीतशास्त्रप्रसिद्ध-
पारिभाषिकपदानां दर्शनादस्य सङ्गीतशास्त्रप्रावीण्यमनुमीयते
सहृदयैः ।

अनवद्यवाद्यलयगामि कोमलं
नवगीतमप्यनवगीततां दधत् ।
स्फुटसात्विकाङ्गकमनृत्यदुज्ज्वलं
सविलासलासिकविलासिनीजनः ॥ शिशु १३-६६

इति श्लोकेन नृत्तगीतवाद्यत्रयरूपे सङ्गीते, सात्विकाङ्गिका-
भिनयप्रदर्शनपुरस्सरं मधुरनृत्यस्य लास्यस्य वर्णनेन भरतनाट्येऽस्य
महती प्रीतिरस्तीति प्रतीतः ।

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्तावाङ्मयरयाहो गेयस्येव विचित्रता ॥ शिशु २-७२

सप्तभिरेव स्वरैर्ग्रथितस्य-गेयस्येव पञ्चाशता मातृकाक्षरैर्गुम्फितस्य वाङ्मयस्य विचित्रता नन्वपरिमिता इति वदन्माघस्सङ्गीत-शास्त्रे स्वस्य परिचयं सूचयति सहृदयान् ।

अर्थालंकाराणां शब्दालङ्काराणां च तत्र तत्र योजनेन माधु-यौजःप्रसादाख्यानां गुणानां रसानुगुणं विनिवेशनेन चालङ्कारशास्त्रीयं पाण्डित्यमवगम्यते । “शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षतः” इत्यु-क्तत्वात्, “अदौषी सगुणी सालङ्कारौ शब्दार्थौ काव्यमिति काव्यलक्षण-रीतिस्सूचिता कविना ।”

“पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः” इति कथनेन पूर्वरङ्गस्य यान्यङ्गान्यलङ्कारशास्त्रे निरूपितानि तानि माघेन विदिता-न्यभ्यूहितुं शक्यते ।

विषमं सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः

श्लोकैरिव महाकाव्यं व्यूहैस्तदभवद् बलम् ।

शिशु-१६-४१

अत्र सर्वतोभद्र-चक्रबन्ध-गोमूत्रिकादिबन्धैस्सहितं चेदिराजस्य बलं (सैन्यं) सर्वतोभद्रादिबन्धकवितायां रचितैश्श्लोकैस्सहितं महाकाव्यमिव विषममभवदिति कथनेन, अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धस्य बन्धकवित्वस्य वेदिता माघ इति तल्लक्षणग्रन्थानामध्येतेति च विशदीभवति ।

“श्लेषः प्रसादस्समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यवितरुदात्तत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥” इति

दश शब्दगुणान् दशैवार्थगुणांश्चामनन्ति केचिदालङ्कारिकाः ।

‘माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रय एव गुणा’ इति मम्मट भट्टादयः ।

“नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः” इति श्लोकार्धं कथयता

वीररीद्रबीभत्सव्यञ्जिकासु रचनासु, ओजोगुणः प्रयोक्तव्य इति, शृङ्गाराद्भुतकरुणव्यञ्जिकासु रचनासु प्रसादगुणः प्रयोक्तव्य इति, स्वाभिप्रायमाविष्कुर्वता च कविना, एतच्छास्त्रीयज्ञानमभिव्यञ्जितम् ।

कविरयमालङ्कारिकेष्वग्रगण्य इति व्याख्यातृशिरोमणे-
र्मल्लिनाथस्याभिप्रायः । अत एव मल्लिनाथः सर्वङ्कषाख्यायां
शिशुपालवधव्याख्यायां—

ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्क्रिया-
शिक्षाकौतुकिनो विहर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वनि ।
क्षुभ्यद्भावतरङ्गिते रसमुधापूरे मिमङ्क्षन्ति ये
तेषामेव कृते करोमि विवृति माघस्य सर्वङ्कषाम् ॥

एवं प्रतिजानानः, शब्दार्थवैचित्र्यं गुणालङ्कारविनिवेशन-
नैपुण्यं नानाविधध्वनिनिर्भरत्वं रसभावबन्धुरतां च काव्येऽस्मिन्
प्रकाशयति ।

अतो वयं ब्रूमो यत्—आलङ्कारिकमूर्धन्योऽयमिति वक्तुं
शक्यत इति ।

राजसूययागविधानक्रमं वर्णयतानेन मीमांसकत्वं 'स्वेद्यमाम-
ज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चती'ति वदता वैद्यशास्त्रपाटवं, श्रीकृष्ण-
स्तवं कृतवता वेदान्तशास्त्रनैपुण्यं बलरामोद्धवयोरुभयविधनीत्यो-
रुपवर्णनेन नीतिशास्त्रकुशलत्वं चाभिव्यज्यन्ते ।

एवं सुनिपुणं विचार्यमाणे माघस्सर्वेषु शास्त्रेषु कृतपरिश्रम
इति विदितं भवति ।

माघे सन्ति त्रयो गुणाः

"माघे सन्ति त्रयो गुणा" इति काचित्सूक्तिस्समुल्लसति
सहृदयानां समाजे । तस्यास्सामञ्जस्यं शिशुपालवधे कियदिवास्तीति
विचारयामः ।

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगोरवम् ।

दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

इति समग्रोऽयं श्लोकः । अस्यार्थमीमांसात्र क्रियते ।

स्वकाव्येषु उपमालङ्कारविनिवेशने प्रभुरभूत् कविकुलगुरुः कालिदासः । विद्वत्कवेर्भारवेः काव्ये किरातार्जुनीये अर्थगोरवमुपलब्धम् । हृद्यगद्यरचयितुराचार्यदण्डिनः काव्ये दशकुमारचरिते पदलालित्यमवलोकितम् । उपरिष्ठादुदितास्त्रयो गुणा अपि माघमहाकवेः काव्ये शिशुपालवधे लक्ष्यन्ते इत्युपर्युक्तसूक्तेस्सारांशः ।

वस्तुतो विचार्यमाणे, कालिदाससदृश उपमाविनिवेशननिपुणो न भूतो न भविष्यति । वसन्तो यथा ऋतुराजः, शृङ्गारो यथा रसराजः, हिमगिरिर्यथा नगराजस्तथोपमालङ्कारोऽप्यलङ्कारराजः स च परेषामर्थविबोधनायातीव समर्थः । अस्य यावन्तो भेदास्सन्ति तावन्तस्सन्तत्र समुदाहृताः । इतरेषामलङ्काराणां विनिवेशने निपुणोऽपि, उपमायाः प्राधान्यं दिशति । तस्य श्रव्यकाव्यत्रये प्रथमं काव्यं रघुवंशः तस्यारम्भे—“आशीर्नमस्कृत्या वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इत्यालङ्कारिकवचनात् स्वेष्टदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोर्वन्दनमाचरन् सुश्लोक-श्लोकमिमं लिखति ।

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

रघु १-१

अत्र जगतः पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ शब्दार्थाभ्यामुपमिनोति । इदं चोपमानं निरुपमानमिति नाविदितं सुधियाम् । परमेश्वरोऽर्थस्वरूपः पार्वती च शब्दस्वरूपिणी तयोर्वन्दनेन शब्दार्थप्रतिपत्तिर्जायते शब्दार्थौ द्वावप्यवियुक्तौ एवमेव शिवावप्यवियुक्तौ विष्णुवक्षो-विहारिण्यपि लक्ष्मीविष्णुना नैवं भजति तादात्म्यम् । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति वागर्थयोनित्यसम्बन्धित्वं प्रसिद्धम् । इदं सर्वमनसिकृत्येदमुपमानं दत्तम् ।

निरतिशयरूपलावण्यां समासादितयौवनां च पार्वतीं, गङ्गां
हंसमाला इव महौषधिं रात्रावात्मभास इव प्राक्तनजन्मविद्याः प्रपे-
दिरे इत्युक्तम् । समासत्रे च समुचिते समये प्रचोदनं विनैव, प्रकृत्यैव
हंसमाला गङ्गां यान्ति, तृणज्योतिलतां भासश्च प्राप्नुवन्ति तथा गुरु-
पदेशं विनैव सुलभतया विद्याः प्राप्पुरिति भावः । अत्र उपमानोपमेय-
भावस्य प्रदर्शिता चरमा सीमा । एवमुपमाविनिवेशने निपुणः कालि-
दासः ।

भारविविरचिताश्लोकास्सर्वेऽपि अर्थगौरवं भजन्ति ।

विषमोऽपि विगाह्यते नयः
कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभ-
स्सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥

श्लोकेऽस्मिन्कृततीर्थे पयसि यथा बहवः प्रवेष्टारस्सन्ति,
तीर्थंकरसु विरलः, तथा राजनीतेर्वक्तरि सति, बहवश्चोत्तारस्सन्ति
वक्ता परं दुर्लभ इति गुरुरर्थो निहितः ।

“परिणामसुखे गरियसि
व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे
बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥”

अल्पीयसि भेषजेऽपि यथा बहुगुणो दृश्यते, तथा अल्पेऽपि
द्रौपदीवचने महान् गुणोस्तीत्यर्थबाहुल्यं निक्षिप्तम् ।

धर्मराजेनोदीरिते, “सहसा विदधीत” इति श्लोके आलो-
चनया विना यत्किञ्चित्कार्यस्यापि करणमविवेकः अविवेकश्चापदां
प्रधानं षडम् । विमृश्यकारिणं पुरुषं तु, सम्पदस्स्वयमेव वृणते नन्विति
लोकोत्तरोऽर्थः परिदृश्यते ।

ललितपदगुम्फने दण्डी सर्वेभ्योऽभ्युन्नतं स्थानमाप्नोतीति विमर्शकानामभिप्रायः। तथा हि, “कुमारा माराभिरामा रामाद्यपौरुषा रूषा भस्मीकृतारयो रयोपहसितसमीरणा रणाभियानेन यानेनाभ्युद-याशंसं राजानमकार्षुः” इति। अत्र ललितपदगुम्फनरूपं पदलालित्यं प्रतीयते।

कालिदासभारविदण्डिषु दृष्टा इमे त्रयो गुणा अपि रचना-चतुरे माघे सम्यगुपलक्ष्यन्ते। नारदं वर्णयन् माघः—तं शम्भुना, हिमवता, बलभद्रेण, मेघेन, सुरगजेन चोपमिनोति। तेन सकलसुरपूज्य-त्वं सर्वोन्नतत्वं समधिकगाम्भीर्यं दयाद्रान्तःकारणत्वं सर्वश्रेष्ठत्वं चेति धर्मा नारदे व्यज्यन्ते। तानि सर्वाण्युपमानानि प्रसिद्धानि समु-चितानि समीचीनानि समयोचितानि च।

वक्ष्यमाणमुदाहरणं माघस्याप्रतिमां प्रतिभां द्योतयति—

प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभे—

शशम्भोर्जटाजूटतटादिवापः।

मुखादिवाथ श्रुतयो विधातुः

पुरान्निरीयुर्मुखजिद्ध्वजिन्यः॥ शिशुः

३-६५

विष्णोरङ्गात् प्रजा इव शशम्भोर्जटाजूटादाप इव विधातुर्मुखा-च्छ्रुतय इव च, पुरान्मुखारिसेना निर्ययुरिति तात्पर्यम्। सेनाना-मानन्त्यं, पवित्रत्वं, शक्तिमत्त्वं चेति बहवो धर्मा व्यज्यन्ते। इयं च मालोपमा।

अनेन शास्त्रीयोपमा अपि बहवः उपयुक्ताः—

भारविरिवायं गम्भीरार्थप्रकटने परं निपुणः। हृद्यमिदं पद्यं गम्भीरार्थप्रकटने समर्थमिति सर्वेऽपि जानन्ति।

हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः

शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं

व्यनक्तिकालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥

शिशु. १-२६

हे नारद! भवदीयदर्शनं सम्प्रत्यघं परिहरति। पूर्वाचरितैश्शुभैः कृतं भवति । एष्यतश्शुभस्य हेतुर्भवतीति च भूतभविष्यद्वर्तमानरूपे कालत्रितयेऽपि योग्यतां प्रकाशयतीति गम्भीरोऽर्थः प्रकाशितः ।

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा

सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ।

सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो

निधिश्श्रुतीनां धनसम्पदामिव ॥

शिशु. १-२८

यथा कश्चित्पिता पुत्राणां क्षेमं कर्तुकामः, कटाहादिदृढ-
भाजने रजतमुद्राः, हेममुद्राश्च निक्षिपति, निराकुलात्मा च भवति, तथा
विधातापि प्रजानां क्षेमं कर्तुकामः योग्यपुरुषे त्वयि (नारदे) हितैषिणी-
श्श्रुतीनिक्षिप्य स्वस्थचित्तो जात इति गम्भीरोऽर्थोऽत्र निक्षिप्तः ।

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।

स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ शिशु. २-३६

सन्ति त्रयस्सुहृदस्त्रयश्शत्रवश्च । तेषु कृत्रिमस्सुहृत् कृत्रिमश्शत्रुश्च
गरीयांसौ । कृत्रिमस्सुहृत् स्वीकरणीयः । कृत्रिमश्शत्रुः परिहरणीयः । सज-
प्राकृतौ सुहृदौ शत्रू च कार्यवशादमित्रौ मित्रे च स्याताम् । क्रियया
निष्पन्नः कृत्रिमः । अपकारकरणेन कृत्रिमश्शत्रुस्सम्पद्यते । उपकार-
करणेन कृत्रिमः सुहृत् सम्पद्यते । कृत्रिमौ मित्रामित्रौ प्रधानौ ।
सहजातस्सहजः । एकशरीरावयवत्वात् । तत्र सहजं मित्रं मातृष्वसे-
यपितृष्वसेयादि । सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः । प्रकृत्या सिद्धः
प्राकृतः । पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र विषयान्तरः
प्राकृतश्शत्रुः । तदनन्तरः प्राकृतं मित्रम् । सहज प्राकृतौ शत्रुमित्रे च
स्याताम् । तावात्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते इति कृत्रिम-

शत्रुमित्रे । कृत्रिमश्शत्रुश्शत्रुरेव मित्रं च मित्रमेवेति । कृत्रिमावैव मित्रा-
मित्रौ णरीयांसौ, न तु सहजौ न तु प्राकृतौ । शिशुपालो रुक्मिणीहर-
णादिनाऽस्माकं कृत्रिमश्शत्रुः । अतोऽभियातव्य इति गुरुरर्थोऽत्र
निक्षिप्तो माघेन ।

दण्डीव ललितपदविनिवेशने कविरयमतीव निपुण इति
सुनिपुणं विचारे स्फुटीभविष्यति ।

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानती-

नतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभस्सदः ।

समासदत्सादितदैत्यसम्पदः

पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥

शिशु. ११-१

श्लोकोऽयं, छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासघटिततया मृदुमधुरवर्ण-
तया च ललितपदैर्गुम्फितो दृश्यते ।

अदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

विस्तारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव ॥

शिशु. २-७४

लवङ्गामालकलितावतंसा

स्ते नारिकेलान्तरपः पिबन्तः

आस्वादितार्द्रक्रमुकासमन्ता

दध्यागतस्य प्रतिपत्तिमीयुः ॥

शिशु. ३-८१

उभावपीमौ श्लोको ललितपदघटितौ दृश्येते । किं बहुना !
ललितपदविनिवेशनमस्य प्रायशस्सर्वेषु श्लोकेषु दृश्यत इव ।

(१५६)

अतो मावे सन्ति त्रयो गुणा इति सूक्तिरक्षरशस्सत्येति मे
प्रतिभाति ।

‘माघे मेघे गतं’ वयः इति वदता महामहोपाध्यायेन मल्लिनाथे
महाकविर्माघः महोन्नतपदवीमारोपितस्सन् सर्वेषां विदुषां भूरिप्रशंसा-
पात्रमभूदिति निश्चप्रचम् ।

ग्रन्थकर्तुः परिचयः

नाम - तट्टा नरसिंहाचार्यः

जन्म - 1-1-1925, पत्नी- तायारम्मा

पुत्राः - त्रयः पुत्राः, एका दुहिता च

जननीजनकौ- जानकी-वेंकटरंगरामानुजाचार्यौ

विद्याभ्यासः - श्री नारसिंह संस्कृत कलाशाला
चिट्टिगूडूरु, कृष्णामण्डलम् ।

1937-1944

परमगुरवः - 'कुलपतिः' 'कलाप्रपूर्णः'

श्रीमान् S. T. G. वरदाचार्य महोदयः M. A. (Hons.)

न्यायालंकारगुरवः - चतुस्तन्त्री, कोल्लूर सोमशेखरशास्त्री महोदयः ।

व्याकरणगुरवः - श्रीमान् करि रामानुजाचार्यमहोदयः

श्रीमान् तट्टा वरदाचार्यमहोदयः

श्रीमान् तट्टा रंगाचार्यमहोदयः

उत्तीर्णाः परीक्षाः - साहित्यविद्याप्रवीणः व्याकरणविद्याप्रवीणः

MASTER OF ARTS. (Andhra University)

लब्धानि विद्धानि - साहित्यकेसरी, साहित्यरत्नं, रमणीयवाणीलालसः

वृत्तिः - अलंकारशास्त्राध्यापनम् - श्री नारसिंह संस्कृत कलाशाला

1944 - आरभ्य - अद्यावधि

अभिह्विः - पद्यरचनायां, गद्यरचनायां क्रीडासु च ।

रचिता ग्रन्थाः - काव्यकथामञ्जरी, नाटककथामञ्जरी, कविकुलचरितम्,
चन्द्रहासचरितम् - सांयात्रिकस्सिन्दबादः ।

KALPAVALLI PUBLICATIONS, GUDUR

Krishna Dist. (A. P.)

